

MUZEUL JUDEȚEAN MUREȘ

MARISIA

ARCHAEOLOGIA
HISTORIA
PATRIMONIUM

4

2022

MARISIA

ARCHAEOLOGIA
HISTORIA
PATRIMONIUM

4

EDITURA MEGA
Cluj-Napoca
2022

EDITORIAL BOARD

Executive Editor:

Koppány Bulcsú ÖTVÖS

Editors:

Sándor BERECKI

Zalán GYÖRFI

János ORBÁN

Szilamér Péter PÁNCZÉL

EDITORIAL ADVISORY BOARD

Tiberius BADER (Hemmingen, Germany)

Elek BENKŐ, Institute of Archaeology, Research Centre for the Humanities (Budapest, Hungary)

Marius-Mihai CIUTĂ, Lucian Blaga University of Sibiu (Sibiu, Romania)

Zoltán CZAJLIK, Eötvös Loránd University, Institute of Archaeological Sciences (Budapest, Hungary)

Ciprian FIREA, Romanian Academy, Institute of Archaeology and Art History (Cluj-Napoca, Romania)

András KOVÁCS, Babeş-Bolyai University (Cluj-Napoca, Romania)

Zsolt VISY, University of Pécs (Pécs, Hungary)

CORRESPONDENCE

Muzeul Judeţean Mureş / Mureş County Museum

CP 85, str. Mărăşti nr. 8A, 540328 Târgu Mureş, România

e-mail: marisiaedit@gmail.com

Cover: István KARÁCSONY

The content of the papers totally involve the responsibility of the authors.

ISSN 2668-7232

EDITURA MEGA | www.edituramega.ro

e-mail: mega@edituramega.ro

CONTENTS

Oliver DIETRICH

Überlegungen zur Datierung und Zusammensetzung des bronzezeitlichen
Handwerkerhorts von Timișoara-Fratelia, jud. Timiș, Rumänien

7

Aurora PEȚAN

Notes regarding the Roman presence in the area of the limestone quarries at
Măgura Călanului

19

Miklós TAKÁCS

Egy párhuzamos világ. A szerb őshonosság-elmélet

35

Adrian Andrei RUSU

Stove tiles from Transylvania (VIII). Medieval stove tiles from the town of Cluj

77

Ilka BOÉR

The Judith and Holofernes Theme on Stove Tiles from the 16th century discovered
in Cluj-Napoca

99

Levente Mátyás SÜKET

Additions to the history of the “Sándor-manor” of Văcărești (Vacsárcsi) – Based on
historical sources and the 2013 archaeological campaign

117

ABBREVIATIONS

139

ÜBERLEGUNGEN ZUR DATIERUNG UND ZUSAMMENSETZUNG DES BRONZEZEITLICHEN HANDWERKERHORTS VON TIMIȘOARA-FRATELIA, JUD. TIMIȘ, RUMÄNIEN

OLIVER DIETRICH*

1972 wurde in Timișoara, im Stadtviertel Fratelia, ein Depotfund geborgen, der drei Gegenstände eines Metallhandwerkers enthielt und in Ha B1 datiert wurde. Zeitgleich kamen zwei Tüllenbeile zutage, die nicht Teil der Erstpublikation waren. Der vorliegende Artikel diskutiert die Funde, ihre Datierung und mögliche Zusammengehörigkeit.

Schlüsselwörter: Bronzezeit, Hortfund, Fratelia, Tüllenbeil

Cuvinte cheie: Epoca Bronzului, depozit de bronzuri, Fratelia, celt

1972 wurde in Timișoara, auf dem Gebiet einer Ziegelei im Süden des Stadtviertels Fratelia, ein Hort entdeckt.¹ Zu den Fundumständen ist nicht mehr bekannt, als dass drei Bronzen – ein Tüllenmeißel, ein Schaftlochhammer und ein Amboss – von der Schaufel einer Knetmaschine für Lehm gerettet wurden und ein Jahr darauf ins Muzeul Banatului Timișoara gelangten.² Das möglicherweise nicht komplette Ensemble wurde als „*Inventar einer kleinen Werkstatt, in der man vorwiegend bronzenes oder kupfernes Blech zur Herstellung von Metallgefäßen erzeugte*“, mithin als Metallhandwerkerhort publiziert,³ mit allen methodischen Schwierigkeiten, die diese Bezeichnung mit sich bringt.⁴

In einer Fußnote erwähnt F. Medeț,⁵ dass zeitgleich mit den drei von ihm publizierten Bronzen auch zwei Tüllenbeile mit abweichender Patina gefunden worden seien,

„*vielleicht an einer anderen Stelle*“. Tüllenmeißel, Schaftlochhammer und Amboss sind dunkler gefärbt als die Tüllenbeile. Diese unterschiedliche Oberflächenfärbung könnte als ein Argument für zwei verschiedene Funde gelten. Unterschiedliche Patinierungen können aber beispielsweise auch durch unterschiedliche Metalllegierungen bedingt sein.⁶ Zudem sind die Metallhandwerkerwerkzeuge restauratorisch behandelt worden. Die jetzige Oberfläche entspricht nicht dem Fundzustand, wobei die Abweichung zum Originalzustand nicht einzuschätzen ist. Zwei an demselben Tag in derselben Ziegelei und wohl beim selben Abbauvorgang entdeckte Deponierungen erscheinen jedoch als ein großer Zufall, möchte man nicht von einem dichter belegten Deponierungsareal ausgehen. Weitere Bronzen sind vom Fundort allerdings nicht bekannt geworden. Medeț

* Oliver DIETRICH, Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt – Landesmuseum für Vorgeschichte Halle, Saale, DE, o.dietrich@fu-berlin.de

¹ MEDELEȚ 1995, 229.

² MEDELEȚ 1995, 229 mit Anm. 2.

³ MEDELEȚ 1995, 229–231.

⁴ HANSEN 1994; HÄNSEL 2007; NESSEL 2019.

⁵ MEDELEȚ 1995, Anm. 2.

⁶ BERGER 2012, bes. 85–90 mit Literatur.

hat die Tüllenbeile nicht vorgelegt. Dies sei hier nun nachgeholt; zudem soll geklärt werden, ob

es Argumente für eine Zusammengehörigkeit der Funde gibt.⁷

ZWEI TÜLLENBEILE

Bei den gleichzeitig mit dem Hort gefundenen Tüllenbeilen handelt es sich um ein komplettes Stück und ein Fragment. Die beiden Beile sind mit großer Sicherheit typgleich, wenn auch unterschiedlich groß, da das Fragment Reste der langen Facetten und die Körperschwingung des kompletten Beils erkennen lässt.

1. Tüllenbeil, Öse abgebrochen, Gusskern stark dezentriert, kleine Gussfehler in der Oberseite der Tüllenmündung, Hammerspuren

auf Blatt, Schneide stumpf, dunkelgrüne Patina. Länge (L.) 10,45 cm, Schneidenbreite (Sb.) 3,84 cm, Gewicht (Gew.) 173,6 g. MB Timișoara (7144).⁸ Abb. 1a.

2. In etwa unteres Drittel eines Tüllenbeils, Gusskern deutlich dezentriert, Hammerspuren, Schneide schartig, dunkelgrüne Patina mit bläulichen Flecken. L. 5,93 cm, Sb. 5,81 cm, Gew. 181,7 g. MB Timișoara (7145).⁹ Abb. 1b.

Abb. 1. Tüllenbeil und Tüllenbeilfragment Variante B8a nach DIETRICH (2021a) aus Fratelia.

⁷ Für den Zugang zu den Funden im Muzeul Banatului Timișoara habe ich den Herren Dr. Dan Leopold Ciobotaru und Dr. Alexandru Szentmiklosi (†) zu danken. Die Dokumentation erfolgte 2009.

⁸ DIETRICH 2021a, 406–407, Nr. 1073.

⁹ DIETRICH 2021a, 407, Nr. 1073a.

Beide Stücke gehören zu einer Variante jener facettierten Tüllenbeile, die häufig unter der Sammelbezeichnung „Siebenbürgischer Typ“¹⁰ behandelt wurden. Sie sind im Banat selten¹¹ und diese spezielle Variante lässt sich weder in der von M. Rusu¹² noch in der von V. Dergačev¹³ vorgeschlagenen Typengliederung verorten. Es handelt sich um lang-geschwungene Beile mit gerader Tüllenmündung. Der Mündungssaum ist dick, gerundet oder dreieckig, in der Draufsicht ist die Tüllenmündung oval, einseitig oder beidseitig spitzoval gestaltet, die Öse setzt randständig an. Der Körper

ist geschwungen und setzt sich ohne Absatz in ein trapezförmiges, gelegentlich leicht asymmetrisches Blatt fort. Der Körperquerschnitt ist rechteckig bis ellipsoid mit spitz ausgezogenen Schmalseiten, die Beilmitte ist geschwungen trapezförmig hervorgehoben. Der Klingenquerschnitt ist meist rechteckig. Sie sind im Rahmen der Gesamtbearbeitung der rumänischen Tüllenbeile kürzlich als Variante B8a der facettierten Beile beschrieben worden.¹⁴ Zu dieser Variante können zehn Nachweise aus Rumänien sowie zwei aus Serbien bzw. Böhmen benannt werden (Liste 1).

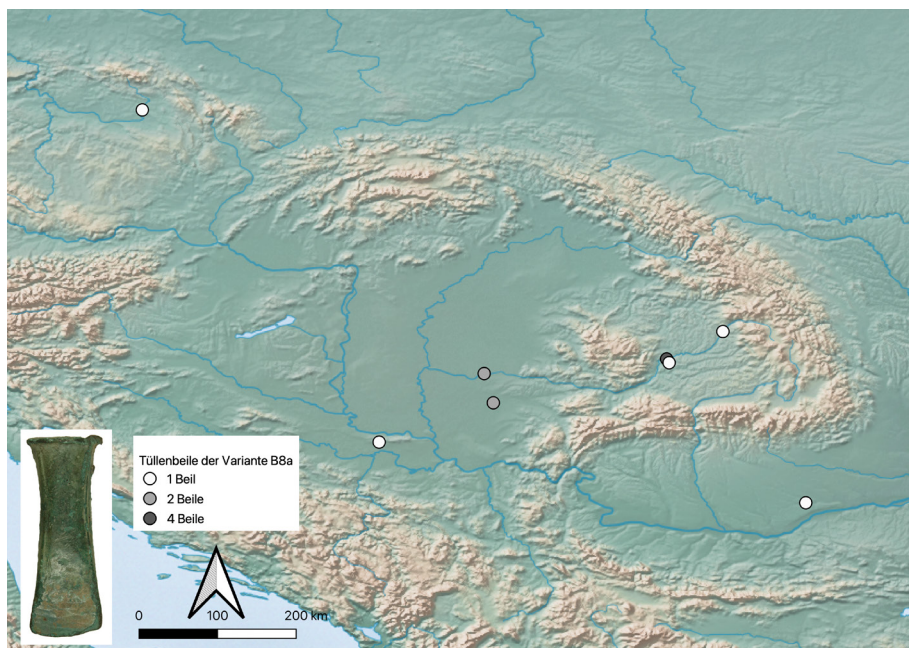

Abb. 2. Kartierung von Tüllenbeilen der Variante B8a nach DIETRICH (2021a). Kartengrundlage Natural Earth Data (Public Domain: <https://www.natureearthdata.com/>); QGIS 3.16. Nachweise in Liste 1.

Im Kartenbild (Abb. 2) liegen die Fundpunkte konzentriert am mittleren Mureș in den Horten von Uioara de Sus, jud. Alba und Șpălnaca I/II, com. Hopârta, jud. Alba und streuen von dort bis in das Banat. Die Analogien deuten auf eine Datierung der

Variante in die ältere Typengesellschaft, wenn auch insbesondere für Șpălnaca II und Uioara de Sus eine Akkumulationszeit bis in die jüngere Typengesellschaft hinein angenommen werden darf¹⁵ und eine der Analogien aus dem ersten Hort von Șpălnaca stammt, der in

¹⁰ HAMPEL 1896, 45–46.

¹¹ SZENTMIKLOSI 1995.

¹² RUSU 1966.

¹³ DERGAČEV 2002.

¹⁴ DIETRICH 2021a, 406–408, 410.

¹⁵ DIETRICH 2021b.

die jüngere Typengesellschaft gehört. Die drei Bronzen aus dem „Metallhandwerkerhort“ von Fratelia datierte Medeleț in Ha B1. In Ermangelung guter Vergleichsfunde insbesondere für Hammer und Amboss argumentierte er zugunsten dieser Datierung, die Werkzeuge hätten der Blechverarbeitung und speziell der Herstellung von Hajdúböszörmény-Situlen gedient, letzteres wohl unter dem Eindruck des von ihm publizierten Fundes einer solchen

Situla von Remetea Mare im rumänischen Banat.¹⁶ Die Werkzeuge und ihre Funktion sollen nicht das zentrale Thema dieser kurzen Zeilen darstellen, die hauptsächlich der möglichen Zugehörigkeit der Tüllenbeile gelten. Um diese Frage zu beurteilen ist es jedoch nötig, die Datierung der drei sicher zusammengehörigen Bronzen zu klären, um sie der gut bestimmbar chronologischen Position der Beile gegenüberstellen zu können.

DER METALLHANDWERKERHORT

Von Medeleț wurden in der Erstpublikation des Hortes die folgenden drei Bronzen vorgelegt:¹⁷

1. Steckamboss (Abb. 3). Trapezförmig in der Draufsicht, quadratisch im Querschnitt. Der Amboss ist gestaucht bzw. verzogen, auf der Arbeitsfläche finden sich lange, schräge und annähernd senkrechte Kratzer, die aber teils vom Versuch die Patina zu entfernen stammen dürften. Der Nacken ist nach dem Guss nur leicht überarbeitet worden und uneben, die höheren Plateaus sind alt abgeplattet. Auf einer Breitseite finden sich vier, auf der anderen sechs offenbar schon beim Guss angelegte kreisrunde Eintiefungen. Die vier Eintiefungen

sind ungefähr gleich groß (0,6–0,65 cm), jedoch unregelmäßig verteilt. Die sechs Vertiefungen werden von oben nach unten kleiner (0,6–0,4 cm). Die Abstände sind regelmäßiger, sie bilden jedoch ebenfalls keine exakte Gerade. Die erste der vier Vertiefungen endet in etwa auf Höhe des Beginns der ersten der sechs Vertiefungen; die letzte der vier Vertiefungen liegt ungefähr auf Höhe der vierten der sechs. Die Oberfläche ist dunkelgrün-schwärzlich mit hellgrünen-bläulichen Flecken, an mehreren Stellen sind moderne Beschädigungen sichtbar. Länge 8,89 cm, Arbeitsfläche 4,49 × 3,68 cm, Fläche unten 2,36 × 1,98 cm, Gewicht 654,2 g. MB Timișoara (7141).

Abb. 3. Der Steckamboss aus dem Hort von Fratelia.

¹⁶ MEDELEȚ 1974.

¹⁷ MEDELEȚ 1995.

2. Schaftlochhammer (Abb. 4). Massiver, schwer gerippter Schaftlochhammer mit einer lang-ovalen Arbeitsfläche vorne und einer gerundeten hinten. Das Schaftloch ist eckig, auf beiden Schmalseiten sind breite Gussnähte sichtbar. Das Stück weist starke moderne

Beschädigungen auf beiden Breitseiten auf, und besaß ehemals wohl flächige dunkelgrüne Patina. Länge 9,82 cm, Schlagfläche $4,9 \times 1,28$ cm, Schaftloch oben $1,99 \times 1,07$ cm, unten $1,96 \times 0,99$ cm, Nacken $3,42 \times 2,48$ cm, Gewicht 534,1 g. MB Timișoara (7142).

Abb. 4. Der Schaftlochhammer aus dem Hort von Fratelia.

3. Tüllenmeißel(?), Bruchstück (Abb. 5). In der Draufsicht nahezu rechteckig, in der Seitenansicht schwach keilförmig, ist die Arbeitsfläche des Gegenstands modern weggebrochen, Medeleț (1995, 229) nimmt an, in der Knetmaschine der Ziegelei. Es handelt sich um ein sehr massives Stück mit eher kurzer, im Querschnitt gerundet rechteckiger Tülle und auffallend dicken Tüllenwänden. Die Breitseiten sind mit zwei von der Tüllenmündung herabhängenden Dreiecken verziert, wobei im

oberen Dreieck noch eine kurze senkrechte Rippe liegt. Die Gussnähte sind in der oberen Hälfte des Fragments an den Schmalseiten gut sichtbar, unten sind sie überhämmert worden, möglicherweise beim Dengeln des aktiven Teils des Geräts. Durchgehende dunkelgrüne Oberfläche. Länge 7,91 cm, Tüllendurchmesser (innen) $3,14 \times 2,21$ cm, Tüllendicke 0,55–0,65 cm, Tüllentiefe 3,43 cm, Gewicht 242,9 g. MB Timișoara (7143).

Abb. 5. Der „Meißel“ aus dem Hort von Fratelia.

Der Steckamboss ist unter den wenigen bekannten bronzezeitlichen Ambossen ein Unikat.¹⁸ Die runden Vertiefungen wurden von B. Nessel als Vorrichtungen für Nietarbeiten oder zur Herstellung von Nieten interpretiert, die Funktion des Stücks insgesamt in der Blechverarbeitung verortet.¹⁹ Tatsächlich sind die Ränder der Vertiefungen leicht nach außen gewölbt, was auf die mit der Nietenproduktion zu verbindende Krafteinwirkung zurückzuführen sein könnte, auch finden sich Spuren von Hammerschlägen auf den Ambossbreitseiten. Sie lassen auf Schläge mit einer langen, abgerundeten Schlagfläche schließen. Ob hierzu der Schaftlochhammer des Horts verwendet wurde, muss unsicher bleiben, da nur Teilnegative vorliegen. Ein kleinerer Tüllenhammer wäre ebenso möglich. Zur Datierung des Ensembles kann das als Werkzeug hochinteressante unikale Stück nichts beitragen.

Zu dem Schaftlochhammer konnte Medeleț keine Analogien nennen.²⁰ Nessel

wies aber auf zwei formal ähnliche Hämmer hin.²¹ Neben einem kontextlosen Stück aus „Ungarn“²² stammt einer der Vergleichsfunde aus dem Hort von Augsdorf, Bez. Villach-Land, Österreich, der in Ha A datiert wird.²³ Dies widerspricht der Datierung von Fratelia in Ha B. Hinzuweisen ist zudem auf Äxte, die formale Bezüge zu den Hämmern aufweisen. Die Ähnlichkeit wird durch die längs zum Schaft stehenden Bahnen der Hämmer noch verstärkt. Den besten Vergleich bietet eine Axt aus dem Hort von Uioara de Sus.²⁴ Sie weist dieselbe schwere Rippung und einen Hammerknauf auf, doch ist das Schaftloch gerundet. A. Vulpe stellte ihr ein weiteres Stück aus einem Hort mit der nicht völlig sicheren Herkunft Doștat, jud. Alba an die Seite, hier ist die Rippung weniger stark ausgeprägt.²⁵ Bislang nicht beachtet wurde ein weiteres mögliches Fragment einer solchen Axt aus dem Hort Gusterița II. In der Erstpublikation dieses Horts durch Reissenberger ist ein Axtfragment mit schwerer

¹⁸ NESSEL 2010, 375.

¹⁹ NESSEL 2010, 375.

²⁰ MEDELEȚ 1995.

²¹ NESSEL 2019, 66–67, Abb. 64b, 1–3.

²² NESSEL 2019, 827, Nr. 1970.

²³ NESSEL 2019, 632, Nr. 892 mit Literatur.

²⁴ VULPE 1970, 63, Nr. 275, Taf. 18/275.

²⁵ VULPE 1970, 63, Nr. 276, Taf. 18/276.

Rippung illustriert.²⁶ In späteren Publikationen scheint dieselbe(?) Axt ohne Rippen abgebildet zu sein.²⁷ Ein weiterer Fund stammt aus dem Hort Bicaz II in der Maramureş²⁸. Es handelt sich um ein Fragment, vermutlich ebenfalls eher einer Axt als eines Hammers, wobei die Klinge weggebrochen ist. Außerhalb Rumäniens, doch dem Banater Fundort räumlich nah, stammt ein analoges Stück aus dem Stufe 4-zeitlichen Hort Debelo Brdo I, Stadt Sarajevo, Bosnien-Herzegowina.²⁹ König hat weitere Funde vom Westbalkan und aus Italien zusammengestellt, die ähnlich datieren.³⁰ Es liegt also neben der guten Analogie aus dem Ha A-Hort von Augsdorf ein dem Schaftlochhammer von Fratelia vergleichbarer Axttypus mit Uioara de Sus und möglicherweise Guşteriţa II in siebenbürgischen Großhorten vor, die sich durch eine große zeitliche Variabilität der enthaltenen Stücke auszeichnen, jedoch jeweils einen klaren Schwerpunkt in der älteren Typengesellschaft haben³¹. Bicaz II wird in Ha A angesetzt.³² Der Hort von Doştat, mit der formal etwas abweichenden Axt, gehört tendenziell in Stufe 1.³³ Westlicher gelegene Vergleichsfunde aus Horten datieren in die beginnende jüngere Urnenfelderzeit.

Der Meißel aus Fratelia ist scheinbar singulär. Zwar listete Medelete Analogien auf,³⁴ diese betreffen jedoch eher die Verzierung mit Dreiecken bzw. hängenden Winkeln, die auch

bei älteren urnenfelderzeitlichen Tüllenbeilen sehr häufig vorkommt.³⁵ Auch Winkel mit einer innen liegenden senkrechten Rippe liegen aus dieser Zeitphase vor.³⁶ Die Verzierung selbst ist allerdings eindeutig älter, wie eine Gießform für Tüllenmeißel aus der Siedlung von Pecica, „Şanţul Mare“, jud. Arad belegt.³⁷ Das Negativ trägt drei Winkel bzw. annähernd eckige Bögen mit einer kurzen senkrechten Mittelrippe, die wie bei Fratelia direkt am Tüllenrand ansetzen. Der mit seiner spitz zulaufenden Form und einem runden Querschnitt ansonsten deutlich von Fratelia abweichende Meißel bzw. die Gießform zu seiner Herstellung gehört in die mittlere Bronzezeit – es ist also Vorsicht angebracht, das Fragment von Fratelia über Verzierungsanalogien spät datieren zu wollen. Allen von Medelete genannten Vergleichsstücken ist gemein, dass sie (soweit die Publikationen ein sicheres Urteil zulassen) den eigenartigen eckigen Tüllenquerschnitt mit auffallend dicker Wandung nicht aufweisen. In seiner Zusammenstellung der bronzezeitlichen Meißel aus Rumänien hat G. Bălan kein zweites Stück mit quadratischem Querschnitt finden können und definiert den Fund aus Fratelia daher als eigenen Typ.³⁸ Auch über Rumänien hinaus scheint der quadratische Tüllenquerschnitt bei Tüllenmeißeln im östlichen Mitteleuropa nicht gut belegt zu sein.³⁹ Ein Meißel mit sechs-eckiger Tülle und einfacher Dreieckszier mit

²⁶ REISSENBERGER 1872, 14–15, Taf. II/11.

²⁷ VULPE 1970, Taf. 18/284; PETRESCU-DÎMBOVIŢA 1977, Taf. 149/17. Petrescu-Dîmboviţa übernimmt offensichtlich die Zeichnung von Vulpe, unklar bleibt, sollte es sich um dasselbe Fragment handeln, ob Vulpe die Axt selbst in Augenschein nehmen konnte.

²⁸ KACSÓ 2004, Taf. LXXVII.

²⁹ KÖNIG 2004, 195–196, Nr. 6, Taf. 58/1.

³⁰ KÖNIG 2004, 98–99.

³¹ DIETRICH 2021b.

³² KACSÓ 1980.

³³ DIETRICH 2021a, 73–83, 320, Nr. 559.

³⁴ MEDELEŢ 1995, 231–234.

³⁵ WANZEK 1989, 115, Abb. 9, Listen 1–14; DIETRICH 2021a, 536–699, Formgruppe D.

³⁶ Tüllenbeile mit direkt an der Tüllenmündung ansetzender Winkelzier und Rippe: Guşteriţa II: DIETRICH 2021a, 541, Nr. 1919; Veliko Nabređe, opć. Drenje, Kroatien, Hort, Stufe 2: VINSKI-GASPARINI 1973, 221, Taf. 46/3; Markovac-Grunjac, opš. Vršac, Hort, Ha A1: JOVANOVIĆ 2010, 86, Nr. 77, Taf. 14/77; Plaška Glava, opć. Ogulin, Kroatien Unklar: ŽERAVICA 1993, 92, Nr. 423, Taf. 31/423.

³⁷ GOGÂLTAN 1999, 155–157, Abb. 10/1.

³⁸ BĂLAN 2009, 30.

³⁹ BĂLAN 2009; SCHALK 2005; GEDL 2004; ŘÍHOVSKÝ 1992; NESSEL 2019, 58.

Mittelrippe ist im Hortfund von Sudół, woiw. Katowice, Polen belegt.⁴⁰ Zu dem Hort gehört ein winkelverzientes Tüllenbeil, das auf den Karpatenraum deutet und mit einem oberständigen Lappenbeil eine Datierung in Ha B1 nahelegt.⁴¹

Nessel hat darauf hingewiesen, dass es sich bei dem Gegenstand aus Fratelia auch um einen Tüllenhammer handeln könnte.⁴² Der viereckige Querschnitt, die annähernd gerade-rechteckige Gesamtform und die sehr dicke Tüllenwandung bei geringer Tüllentiefe erinnern in der Tat stark an bestimmte Tüllenhämmer, und hängende Dreieckszier stellt eine der häufigsten Verzierungen dieser Fundgruppe dar.⁴³ Zwar verjüngt sich das Gerät aus Fratelia in der Seitenansicht leicht keilförmig; dies kommt aber auch bei Tüllenhämmern vor. Nehmen wir an, dass das fehlende Fragment nicht allzu lang

gewesen ist, dann liegt ein Hammer im Bereich des Möglichen. Nessel nennt eine Reihe von Analogien für den Hammer. Aus dem näheren geographischen Umfeld von Fratelia ist der Hammer von Ocna Sibiului zu anzuführen, der lange irrtümlich einem Hortfund zugewiesen wurde.⁴⁴ Analogien für das Stück sprechen für eine Datierung in die ältere Typengesellschaft. Bei Rigmani, jud. Mures handelt es sich um einen Einzelfund.⁴⁵ Der Tüllenhammer von Svenstrup, Region Nordjylland, Dänemark stammt aus einem Hort, der in Periode II gesetzt wird,⁴⁶ während der Einzelfund von Balslev, Region Syddanmark wiederum einen Einzelfund darstellt.⁴⁷ Der Meißel oder eher Tüllenhammer deutet damit in die ältere Typengesellschaft, ebenso wie die Analogien für den Schaftlochhammer.

DISKUSSION

Eine erneute Untersuchung der Fundstücke des „Metallhandwerkerhorts“ von Fratelia erbringt Indizien für eine Datierung in die ältere Typengesellschaft. Damit könnten die Gegenstände zeitgleich mit zwei zum gleichen Zeitpunkt in derselben Ziegelei gefundenen, bislang unpubliziert gebliebenen Tüllenbeilen sein. Dies hätte Auswirkungen auf die Interpretation des Hortes, der bislang aufgrund der Werkzeugfunktionen meist klar mit einem Metallhandwerker verbunden wurde. Da aufgrund der Fundgeschichte von weiteren nicht überlieferten Gegenständen auszugehen ist, könnte der Hort ursprünglich heterogener gewesen sein. Zweifel an der Zugehörigkeit der Tüllenbeile sind durch fehlende Beobachtungen

zum Fundkontext und die abweichende Oberflächenfärbung begründet, nach den neuen Untersuchungen jedoch nicht durch eine unterschiedliche Zeitstellung.

Die zweite Möglichkeit wären zwei getrennte Deponierungen, wobei es sich bei den beiden Tüllenbeilen entweder um einen Horttrümmer, oder aber eine reine Tüllenbeildeponierung handeln könnte. Reine Beildeponierungen sind für Rumänien zuerst von Soroceanu und Lakó thematisiert worden;⁴⁸ kürzlich wurde eine überarbeitete Fundliste und Verbreitungskarte vorgelegt.⁴⁹ Ein Schwerpunkt der Verbreitung liegt weiträumig um den Donauknick am Eisernen Tor; Fratelia läge an der Peripherie dieser Fundkonzentration (Abb. 6).

⁴⁰ GEDL 2004, 86, Nr. 306, Taf. 20/306.

⁴¹ KUŚNIERZ 1998, 15, Nr. 38, Taf. 3/38.

⁴² NESSEL 2019, 58.

⁴³ GOGĂLTAN 2005; NESSEL 2008; DIETRICH–DIETRICH 2013.

⁴⁴ DIETRICH 2021c.

⁴⁵ NESSEL 2019, 866, Nr. 2173.

⁴⁶ NESSEL 2019, 542, Nr. 203.

⁴⁷ NESSEL 2019, 550, Nr. 264.

⁴⁸ SOROCEANU–LAKÓ 1995.

⁴⁹ DIETRICH 2021a, 792–798, Karte Abb. 11.28.

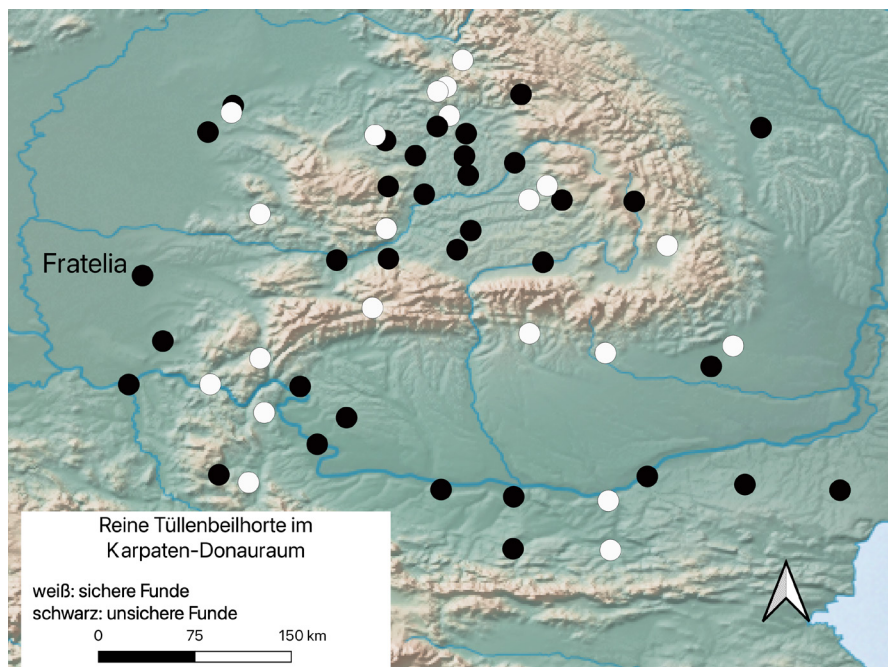

Abb. 6. Kartierung reiner Beilhorte. Kartengrundlage Natural Earth Data (Public Domain: <https://www.naturalearthdata.com/>); QGIS 3.16. Datengrundlage: DIETRICH 2021a, 792–798.

Es ist beim momentanen Stand nicht sicher zu entscheiden, ob die beiden Tüllenbeile zu den drei erhaltenen Stücken des Handwerkerhorts gehört haben, obwohl einiges dafür spräche. Das chronologische Argument, das Medeleț wohl zumindest teilweise dazu führte, einen solchen

Zusammenhang auszuschließen, trägt nicht. Die Handwerksgeräte könnten aufgrund von Analogien auch in die ältere Typengesellschaft gehören und damit zeitgleich mit den zwei Beilen sein.

LISTE 1 ANALOGIEN ZU DEN TÜLLENBEILEN AUS FRATELIA (Variante B8a nach Dietrich 2021a, 406–408, 410–411)

1. **Călugăreni–Árnyék**, com. Eremitu, jud. Mures, Hort, lange Kollektionierungszeit, Schwerpunkt in der älteren Typengesellschaft. DIETRICH 2021a, 406, Nr. 1072.
2. **Hradec-Králové**, okr. Hradec-Králové, Böhmen. Hort, ältere Urnenfelderzeit. KYTLICOVÁ 2007, 264, Nr. 56, Taf. 174C/1.
3. **Nova Bingula**, okr. Srem, Serbien. Hort, ältere Urnenfelderzeit. POPOVIĆ 1975, 36, Nr. 34, Taf. 33/11.
- 4–5. **Pecica–Între Vii**, jud. Arad. Hort IV, tendenziell Stufe 2. DIETRICH 2021a, 407, Nr. 1074–1075.
6. **Șpălnaca–La Dudău**, com. Hopârta, jud. Alba. Hort II, lange Kollektionierungszeit, Schwerpunkt in der älteren Typengesellschaft. DIETRICH 2021a, 407, Nr. 1076.
7. **Șpălnaca–Podae**, com. Hopârta, jud. Alba. Hort I, tendenziell Stufe 4. MNIT Cluj-Napoca (Nr. unklar). Dieses Tüllenbeil wird ausschließlich bei Holste (1951, 25, Taf. 47/3) in Form einer Skizze abgebildet. DIETRICH 2021a, 407, Nr. 1077.
8. **Suseni**, jud. Mureș. Hort, lange Kollektionierungszeit, Schwerpunkt in der älteren Typengesellschaft. DIETRICH 2021a, 407, Nr. 1078.

9–12. Uioara de Sus–Tăul Mare / Nagy Tó, jud. Alba. Hort, lange Kollektionierungszeit, Schwerpunkt in der älteren Typengesellschaft. DIETRICH 2021a, 407–408, Nr. 1079–1082.

LITERATUR

BĂLAN 2009

G. Bălan, Cronologia și tipologia dălților de bronz cu toc de înmanușare din România, *Apulum* XLVI, 2009, 1–40.

BERGER 2012

D. Berger, *Bronzezeitliche Färbetechniken an Metallobjekten nördlich der Alpen. Eine archäometallurgische Studie zur prähistorischen Anwendung von Tauschierung und Patinierung anhand von Artefakten und Experimenten* (Halle 2012).

DERGAČEV 2002

V. Dergačev, *Die äneolithischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldawien*. Prähistorische Bronzefunde XX, 9 (Stuttgart 2002).

DIETRICH 2021a

O. Dietrich, *Bronzezeitliche Tüllenbeile aus Rumänien. Studien zu Chronologie, Chorologie und Hortung* (Berlin 2021). Onlinepublikation: <https://refubium.fu-berlin.de/handle/fub188/31025>

DIETRICH 2021b

O. Dietrich, Aiud – Gușterița II – Șpălnaca II – Uioara de Sus. Gedanken zu den Formationsprozessen und der Interpretation von bronzezeitlichen Großhorten des südlichen Karpatenbeckens, *Dacia N. S.* LXV, 2021, im Druck.

DIETRICH 2021c

O. Dietrich, Der „Hort“ von Ocna Sibiului. Anmerkungen zur Fundkritik, *ActaMP* XLIII, 2021, 83–89.

DIETRICH–DIETRICH 2013

O. Dietrich – L. Dietrich, Tüllenhämmer als funktionale Bestandteile von Depotfunden des Karpatenbeckens. Das Beispiel Șpălnaca II, in: B. Rezi – R. E. Németh – S. Berecki (Hrsg.), *Bronze Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 5–7 October 2012* (Cluj-Napoca 2013) 191–206.

GEDL 2004

M. Gedl, *Die Beile in Polen IV (Metalläxte, Eisenbeile, Hämmer, Ambosse, Meißel, Pfrieme)*, PBF IX, 24 (Stuttgart 2004).

GOGÂLTAN 1999

F. Gogâltan, *Bronzul timpuriu și mijlociu în Banatul Românesc și pe cursul inferior al Mureșului* (Timișoara 1999).

GOGÂLTAN 2005

F. Gogâltan, Zur Bronzeverarbeitung im Karpatenbecken. Die Tüllenhämmer und Tüllenambosse aus Rumänien, in: T. Soroceanu (Hrsg.), *Bronzefunde aus Rumänien. Beiträge zur Veröffentlichung und Deutung bronze- und älterhallstattzeitlicher Metallfunde in europäischem Zusammenhang* (Bistrița / Cluj-Napoca 2005) 343–386.

HÄNSEL 2007

B. Hänsel, *Das Gießeropfer – zu einer Hortfundgruppe der Bronzezeit in Südosteuropa*, in: M. Blečić u. a. (Hrsg.), *Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan* (Ljubljana 2007) 169–181.

HAMPEL 1896

J. Hampel, *A bronzkor emlékei Magyarhonban III* (Budapest 1896).

HANSEN 1994

S. Hansen, *Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhôneal und Karpatenbecken* (Bonn 1994).

JOVANOVIĆ 2010

D. B. Jovanović, *Ostave Vršackog Gorja. Markovac-Grunjac* (Vršac 2010).

KACSÓ 1980

C. Kacsó, Date preliminare cu privire la descoperirile de bronzuri de la Bicăz (jud. Maramureş), *SCIVA* 31, 2, 1980, 295–303.

KACSÓ 2004

C. Kacsó, *Mărturii Arheologice* (Baia Mare 2004).

KÖNIG 2004

P. König, *Spätbronzezeitliche Hortfunde aus Bosnien und der Herzegowina*, PBF XX, 11 (Stuttgart 2004).

KUŚNIERZ 1998

J. Kuśnierz, *Die Beile in Polen III (Tüllenbeile)*, PBF IX, 21 (Stuttgart 1998).

KYTLICOVÁ 2007

O. Kytlicová, *Jungbronzezeitliche Hortfunde in Böhmen*, PBF XX, 12 (Stuttgart 2007).

MEDELEŢ 1974

F. Medeleţ, Die Die Bronzesitula von Remetea Mare (Kreis Timiş), *Dacia N. S.* 18, 1974, 95–102.

MEDELEŢ 1974

F. Medeleţ, Ein urnenfelderzeitlicher Depotfund von bronzenen Werkzeugen in Fratelia, bei Timişoara, Kr. Timiş, in: T. Soroceanu (Hrsg.), *Bronzefunde aus Rumänien* (Berlin 1995) 229–236.

NESEL 2008

B. Nessel, Zu Gliederung und Verwendungsmöglichkeiten bronzener Tüllenhämmer der jüngeren Bronzezeit im Karpatenbecken, *Mitteilungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* 29, 2008, 71–81.

NESEL 2010

B. Nessel, Schmiede und Toreuten in den urnenfelderzeitlichen Depotfunden des Karpatenbeckes? Funktionsanalyse von Handwerksgerät und soziale Implikationen, in: B. Horejs – T.L. Kienlin (Hrsg.), *Siedlung und Handwerk. Studien zu sozialen Kontexten in der Bronzezeit* (Bonn 2010) 373–386.

NESEL 2019

B. Nessel, *Der bronzezeitliche Metallhandwerker im Spiegel der archäologischen Quellen* (Bonn 2019).

PETRESCU-DÎMBOVIŢA 1977

M. Petrescu-Dîmboviţa, *Depozitele de bronzuri din România* (Bukarest 1977).

POPOVIĆ 1975

D. Popović, Ostava iz Nova Bingula, in: M. Garašanin (Hrsg.), *Praistorijske ostave u Srbiji i Voivodini* (Belgrad 1975) 34–43.

REISSENBERGER 1872

L. Reissenberger, Der neueste archäologische Fund bei Hammersdorf, *AVFSL* 10, 8–37.

ŘÍHOVSKÝ 1992

J. Říhovský, *Die Äxte, Beile, Meißel und Hämmer in Mähren*, PBF IX/17 (Stuttgart 1992).

RUSU 1966

M. Rusu, Depozitul de bronzuri de la Balşa, *Sargetia* IV, 1966, 17–40.

SCHALK 2005

E. Schalk, Ein Tüllenmeißel aus Olynth/Agios Mammas, Griechenland, in: B. Horejs – R. Jung – E. Kaiser – B. Teržan (Hrsg.), *Interpretationsraum Bronzezeit. Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet* (Bonn 2005) 95–107.

SOROCEANU–LAKÓ 1995

T. Soroceanu – E. Lakó, Der zweite Depotfund von Dragu, Kr. Sălaj. Zu den Tüllenbeildepotfunden in Rumänien, in: T. Soroceanu (Hrsg.), *Bronzefunde aus Rumänien* (Berlin 1995) 187–195.

SZENTMIKLOSI 1995

A. Szentmiklosi, Celtul de tip transilvănean în Banat, *BCȘS* 1, 1995, 83–86.

VINSKI-GASPARINI 1973

K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj – Die Urnenfelderkultur in Nordkroatien* (Zagreb 1973).

VULPE 1970

A. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien I*, PBF IX, 2 (München 1970).

WANZEK 1989

B. Wanzek, *Die Gußmodel für Tüllenbeile im südöstlichen Europa* (Bonn 1989).

ŽERAVICA 1993

Z. Žeravica, *Äxte und Beile aus Dalmatien und anderen Teilen Kroatiens, Montenegro, Bosnien und Herzegowina*. PBF IX, 18 (Stuttgart 1993).

NOTES REGARDING THE ROMAN PRESENCE IN THE AREA OF THE LIMESTONE QUARRIES AT MĂGURA CĂLANULUI

AURORA PEȚAN*

Măgura Călanului Hill is known in literature as the source of the stone (oolitic limestone) for the Dacian fortresses in the Șureanu (Orăștiei) mountains, confirmed through petrographic and mineralogic analyses. It is generally accepted that the same quarries have been used by the Romans, after conquering the Dacian Kingdom, but the hypothesis has not yet been firmly confirmed. In the 19th century there have been a lot of discoveries around these quarries dating from the Roman era and indicating the existence of rural settlements, necropolises, and temples. However, the exact location of these finds is still unknown since no systematic archaeological research has been done and the toponyms have not been identified in the field. The present article will use the data already published, corroborated with field observations, information gathered from the locals, and analysis of a LiDAR-derived digital terrain model. Four areas with Roman-era discoveries have been identified around the antique limestone quarries on Măgura Călanului. The presence of Roman settlements in the near vicinity of the old Dacian quarries poses some questions as to the continuous stone exploitation of these quarries during the Roman period or at least before the 3rd Century AD. The opening of new quarries by the Romans in the same area adds a further argument to this matter. It is necessary to do systematic archaeological research in the aforementioned Roman sites, as well as analyses to determine with precision the source of the stone used for the constructions and monuments in this area.

Keywords: limestone quarries, Roman Dacia, Măgura Călanului, *villa romana*, LiDAR, DTM

Cuvinte-cheie: cariere de calcar, Dacia romană, Măgura Călanului, *villa romana*, LiDAR, DTM

Known especially for the stone extraction during the Dacian Kingdom¹, the limestone quarries on the Măgura Călanului Hill are considered also an important source of stone for the Roman settlements in the area². Comparative petrographic and mineralogic analyses have demonstrated that the limestone from Măgura Călanului was used in the Dacian constructions at Sarmizegetusa Regia, Costești-Cetățuie, Costești-Blidaru³ and Piatra Roșie.⁴ There are as yet no analysis to ascertain the

fact that the Romans used these quarries too, but there were settlements in their vicinity that most probably took advantage of this construction material.

The density of the Roman settlements that appeared after the conquest of Dacia in the limestone area around the present-day city of Călan is remarkable: besides the thermal baths at Aquae (Călan-Călanul Mic), there were *villae* at Petreni, Jeledinți and Batiz, other settlements at Strei-Săcel, Valea Sângeorgiului, Sântămăria

* Study Centre of Dacica Foundation, RO / West University of Timișoara, RO, aurora.petan@e-uvt.ro

¹ MĂRZA 1995; GLODARIU 1985–1986; MATEESCU ET AL. 2021; PEȚAN 2022.

² MĂRZA 1995, 204; GLODARIU 1997, 78; IAROSLAVSCHI 1997, 31.

³ MĂRZA 1995.

⁴ CETEAN-PEȚAN 2017; CETEAN ET AL. 2022, 15–18.

de Piatră, Dâncu Mare, Totia, Băcia, etc. (Fig. 1). The presence of the Roman stonemasons in the area is certified by the inscription of a certain

Diogenes lapidarius, discovered on the territory of Aquae.⁵

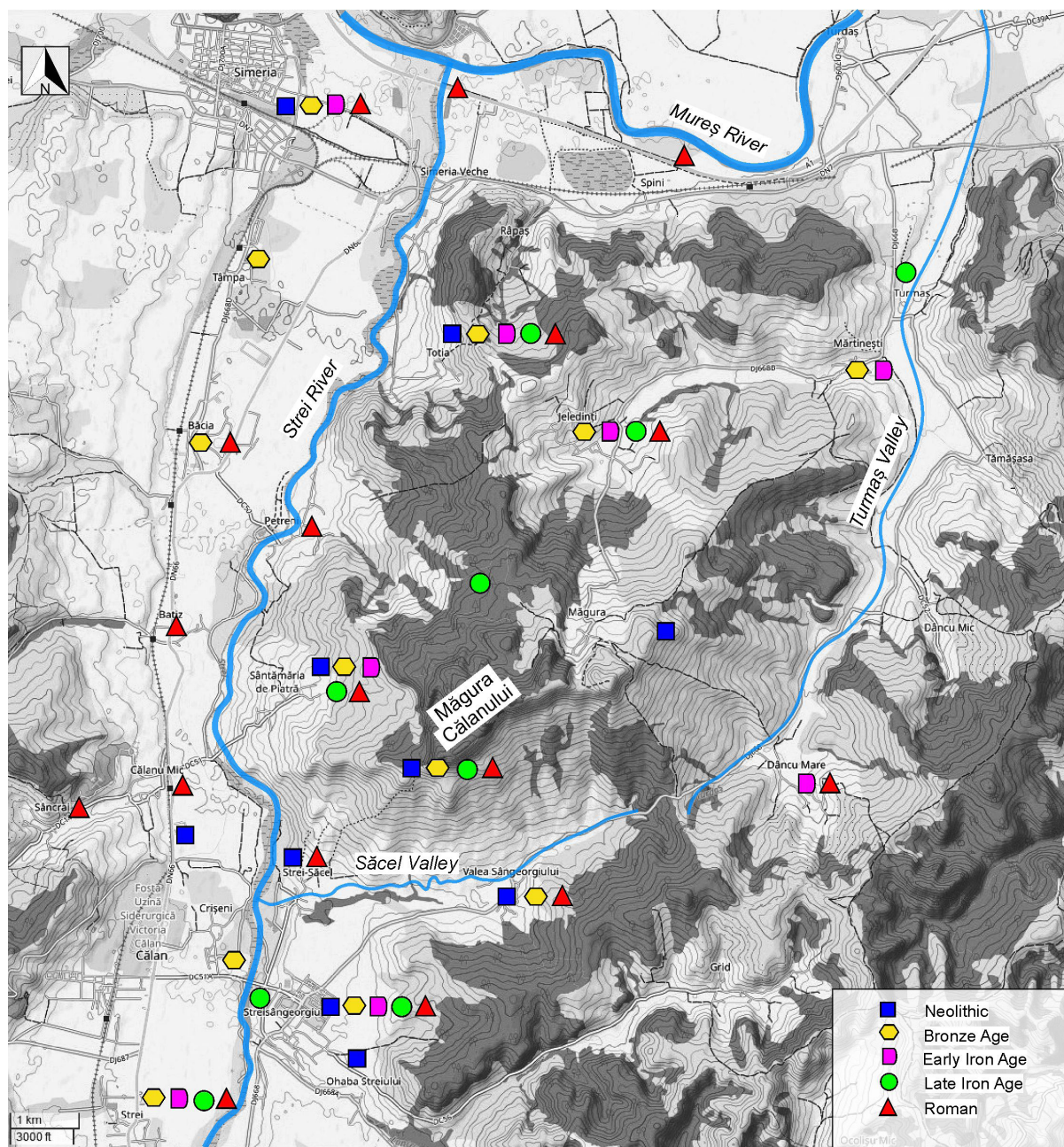

Fig. 1. Map of the archaeological sites in the area Călan–Simeria.

During the 19th century, numerous Roman-era discoveries were mentioned in the near vicinity of the quarries previously used by the Dacians, in

the area of the villages Sântămăria de Piatră, Valea Sângeorgiului and Strei-Săcel. Unfortunately, no systematic archaeological research has been done

⁵ IDR III/3, 20–21, no. 6.

and the only information we have comes from field surveys at the end of the 19th century with a few more recent mentions.

Gábor Téglás was the most tireless researcher of the Roman ruins in the area of the quarries. He accomplished several field surveys in the villages around Călan in the last quarter of the 19th century, identified quarries, and reported numerous Roman materials originating from places such as Grădiștea, Bercea Stream, Gugutoi Hill and Goruj – some of them his own findings, others reaching the Deva Museum under various circumstances. The location of these toponyms has remained unknown till

today⁶. During a field inquiry in the aforementioned villages, during which I benefited from the help of several locals, I tried to identify the locations. These can be grouped in three areas: Area 1 (Grădiștea Mică), west of Măgura Hill, on the eastern side of the Sântămăria de Piatră village, Area 2 (Gugutoi Hill – Bercilor Stream – Lăurusca) on the southern slopes of the Măgura Hill, towards Valea Sângeorgiului and Area 3 (Goruj), north of the Strei-Săcel village (Fig. 2). To these can be added several other points that require additional research (the Roman well „Fântâna Făgetului” and the supposed Roman camp at Drumul Pragului).

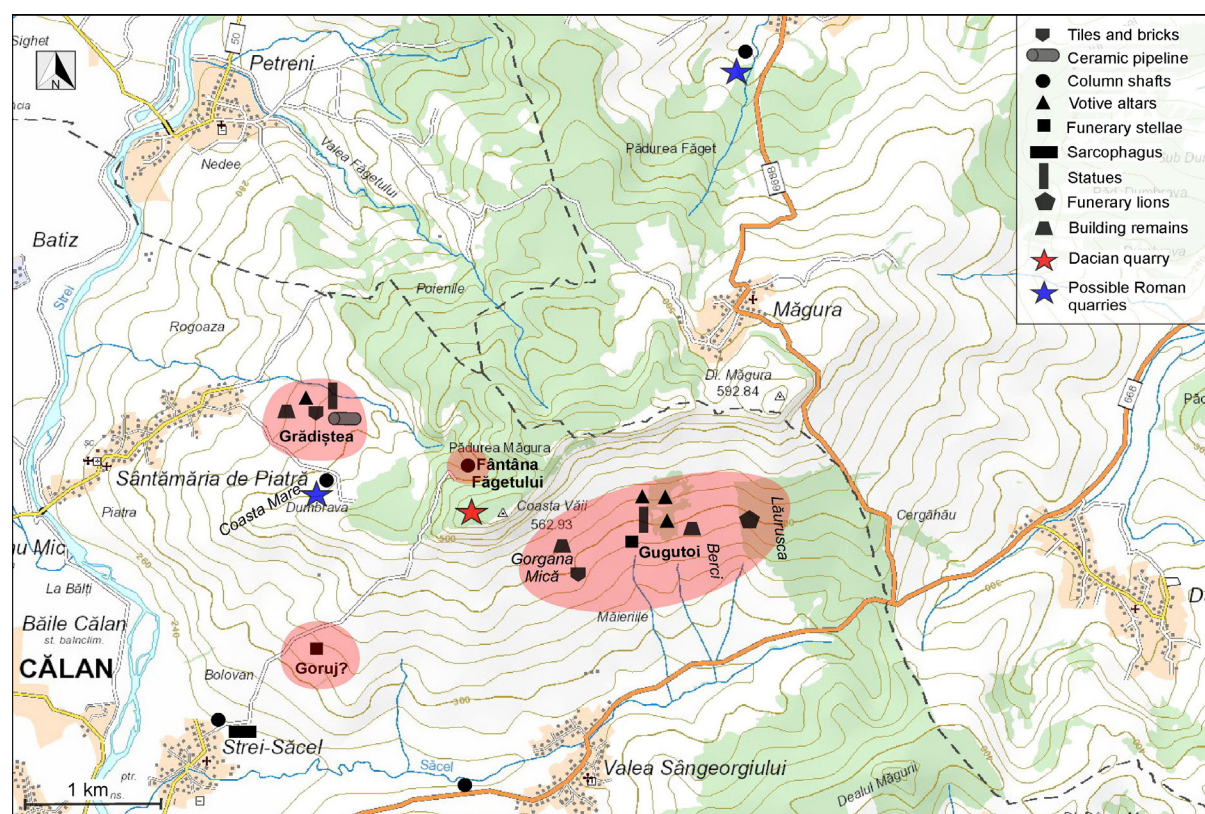

Fig. 2. Roman finds around Măgura Călanului.

AREA 1. GRĂDIȘTEA MICĂ („CETĂȚUIA”)

Grădiștea, as G. Téglás calls it, is known today by the locals from Sântămăria de Piatră under the name of „Grădiștea Mică”, or „Cetățuia”, „La Cetate” („The Fortress”). It is considered

a Roman rural settlement,⁷ but the exact location of the site has remained unknown to the researchers so far.

⁶ MATEESCU ET AL. 2021 mentions them but does not give an exact location.

⁷ IDR III/3, 38.

In 1863 Henrik Finály made a field survey in the Strei valley and visited the quarry at Sântămăria de Piatră. In the village he noticed a lot of carved pieces, capitals, tombstones, and north of the village, on a hill, he saw a “Roman camp”.⁸ A few decades later, G. Téglás saw on the same hill the ruins of some Roman buildings and a ceramic pipe that supplied them with water.⁹ From this place come several important pieces discovered in the 19th century that have reached the Deva Museum: a votive altar dedicated to Silvanus Domesticus,¹⁰ a brick stamped with ASCLEPI,¹¹ the head of a statue of the nymph Daphne¹² and a bronze brooch with a symmetric monogram (the letter S).¹³

According to information given by the locals, Grădiştea is situated at the exit of the Sântămăria de Piatră village, towards Măgura, between Valea Grădiştii and Valea Băiului, the two affluents that form Valea Moriştii (Fig. 3), close to the easternmost houses of the village. The elders remember well that, up until the 1950s, the well-kept ruins of Roman

constructions were visible at Grădiştea, but the communist authorities bulldozed them with the purpose of extending the agricultural land. The very toponyms of „Grădiştea” and „Cetăţuia” indicate the presence of these ruins. The rubble resulted after the demolition was thrown into a ravine, on the left bank of Grădiştea Stream. Some villagers took from the ruins tiles, building bricks, pavement bricks, ceramic pipes, potsherds, and so on. According to some information, in the same area a pair of gold earrings and a fibula were also found. A few pieces (a ceramic oil lamp with several orifices, pavement bricks) were donated to the Museum of Roman and Dacian Civilization in Deva. Many Roman tiles and bricks have been reused in the modern stone fences and also deposited in the courtyards of the villagers (Fig. 4a-c). Today, in the Grădiştea area, one can still see scattered on the ground numerous Roman potsherds, roofing tiles, bricks and limestone blocks. A large quantity of ancient rubble can be seen into the ravine (Fig. 4d).

Fig. 3. Area 1 (Grădiştea Mică) and the local guide Marcel Judele from Sântămăria de Piatră.

⁸ FINÁLY 1863, 141.

⁹ TÉGLÁS 1891, 82.

¹⁰ IDR III/3, 38, no. 23.

¹¹ IDR III/3, 39, no. 24.

¹² TÉGLÁS 1902, 114.

¹³ IDR III/3, 39, no. 25.

Fig. 4. Roman building materials from Grădiștea Mică (Sântămăria de Piatră):
a. bricks and tiles in a stone fence; b. pile of tiles in a courtyard; c. pavement bricks collected by Judele family; d. bricks and tiles pushed with the bulldozer into the riverbed of Grădiștea.

All of the above indicate the existence of an important Roman *villa* situated about 1 km away from the entrance into the quarries at Măgura Hill. The person living there could have been connected with the administration of the quarries. However, until archaeological surveys establish this for sure, the connection between this *villa* and the quarries from Măgura Călanului remains hypothetical.

The area used over time for quarrying construction stone is much bigger than previously thought.¹⁴ We, as yet, have no evidence that the Romans kept using the same quarries previously used by the Dacians, but it is very probable that they themselves opened new quarries. One such quarry, as yet unknown to the scientific world, can be found on the Dumbrava Hill, west of Măgura Călanului. The place is known as Coasta Mare and is the top of a hill with a length of about 400 meters, oriented approximately North-South. Its northern edge is at the source of Valea Băiului. Today, the quarry is grassy for the most part, but the quarry faces are

Fig. 5. Possible Roman column in the process of shaping, in the quarry on Dumbrava Hill (Coasta Mare).

¹⁴ PEȚAN 2022.

still visible. It has been organized in small steps arranged in a single line, parallel with the axis of the hill and situated at approximately half of the slope. In the spring of 2022, I have identified in this quarry a partly finished monolithic column shaft with dimensions of 0.45–0.50 m in diameter and cca 1.40 m in length, that could

date from the Roman era (Fig. 5). The quarry is about 500 meters away from the Grădiștea Mică site.¹⁵ Consequently, it is possible that the villa at Grădiștea has been built using stone from the Dumbrava Hill quarry and its owner could have controlled the quarrying operations there.

AREA 2. GUGUTOI – BERCI – LĂURUSCA

The second important area with Roman era discoveries is situated on the southern slope of the Măgura Hill, in its central and eastern sector, right under the edge with limestone outcrops (Fig. 6). The artifacts suggest the existence of an

important Roman rural settlement and a religious centre in this area.¹⁶ Here, during the 19th century, various toponymic locations have been noted, but just like in the case of Grădiștea, their exact location has remained unknown.

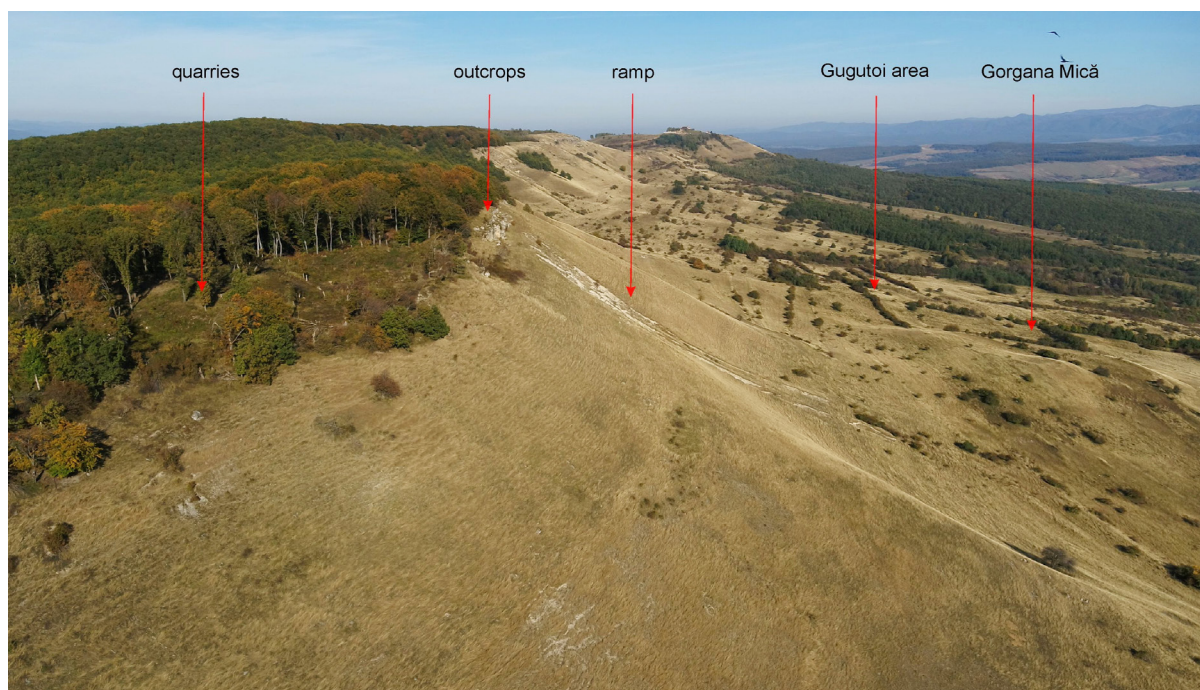

Fig. 6. Area 2 (Gugutoi – Bercea – Lăurusca). Drone photo by Alex Ranta.

G. Téglás has identified important Roman pieces whose provenance where the locations known today as „Dealul Gugutoi” and „Pârâul Bercean”. Berci or Bercilor Stream (as it is known today), is a right-side tributary of the Sângiorgiu (Săcel) Valley, crossing the southern

slopes of the Măgura Hill. This is the provenance area for a funerary stella of a certain Iulius Maximus¹⁷ and a votive altar dedicated to Jupiter Depulsor by Grattius Paternus, decurion of Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa.¹⁸ G. Téglás claims that the location is on a hill up

¹⁵ Details about the novel quarry at Coasta Mare in PETAN 2022, 127–128, 166 and pl. XVII/1–3.

¹⁶ IDR III/3, 33.

¹⁷ IDR III/3, 36–37, no. 20.

¹⁸ IDR III/3, 34–35, no. 18.

north, towards Măgura-Jeledinți. That is also the provenance of two other votive altars, one dedicated to Jupiter Appenninus by decurion Marcus Aurelius Valentinus,¹⁹ the other dedicated to Mars by Lucius Grattius.²⁰ The hill is named „Perelt-Bercsan”²¹ (Bercean Stream) and it is north of the Valea Sângeorgiului village; in another paper,²² Téglás states that the two altars come from the Gutugoi hill, a place he often mentions as the site of an important rural settlement and of a place of cult, where he found substructures of Roman walls, fragments of sculptures (Fig. 7), votive inscriptions, etc., a hill situated north-east from the centre of the Valea Sângeorgiului village. Still on the Gutugoi he saw two stamped bricks, one whose provenance was the workshop of the same Asclepius who delivered bricks for the constructions at Grădiștea Mică,²³ another with the initials C I V,²⁴ belonging to another brick master.

Up until now nobody succeeded in identifying Gutugoi Hill.²⁵ All data points to a hill situated north (or north-east) of the Valea Sângeorgiului village and most probably in close vicinity to Berci Stream. From my interviews with the locals from Valea Sângeorgiului, Gutugoi is an area situated on the eastern side of the southern slopes of the Măgura hill, close to the source of the Berci Stream. Most probably, Téglás did not confuse the two locations, but both are in the same area very close to each other. It is not impossible that the hill

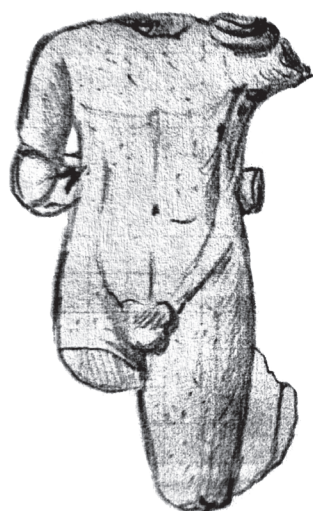

Fig. 7. Fragment of statue found on Gutugoi Hill (after BAJUSZ 2005, I, 338, fig. 10/45).

Gorgana Mică is also part of this area full of Roman remains. The surface of this hill has a flat top, most probably levelled during Antiquity, while at the base of its southern slope a wide artificial terrace was set up. Both surfaces were used for agriculture during the 19th century, as we can see from the third Josephinian Land Survey. DTM analysis has shown the existence of a building on the southwestern edge of the hill (Fig. 8). The remains are visible to the naked eye: it is the foundation of a rectangular building, 15 m × 17 m wide. It is quite possible that we are talking about the substructures of a

Roman building.²⁶

About 200 meters south of Gorgana Mică, one can see on the surface Roman tiles scattered on the ground, from another building (Fig. 9). Here have also been reported Roman nails and two bronze coins, one of them from Faustina.²⁷

All the items mentioned by Téglás were unearthed during ploughing and have a votive and funerary character. In the same area were unearthed, also as a result of ploughing, two Roman funerary lions. The area is called Lăurusca (Lăurusca Stream or Răurusca). It is situated northeast of the Valea Sângeorgiului village, that is in close vicinity to Gutugoi Hill. Lăurusca streams from Măgura hill and crosses the whole southern slope of the hill, all the way to Valea Sângeorgiului, flowing parallel with the Berci Stream. The two pieces are made of limestone and have been identified in 1966 in the

¹⁹ IDR III/3, 33–34, no. 17.

²⁰ IDR III/3, 35–36, no. 19.

²¹ TÉGLÁS 1902, 115.

²² TÉGLÁS 1891, 80.

²³ IDR III/3, 37, no. 21.

²⁴ IDR III/3, 37, no. 22.

²⁵ MATEESCU ET AL. 2021, p. 39 says that they had found the area with this toponym at the border of several localities, but he does not name these localities, nor does he indicate the place on the map.

²⁶ If it is later, it still must be before 1770, as it is not marked on the first Josephinian Land Survey.

²⁷ Unofficial info from locals.

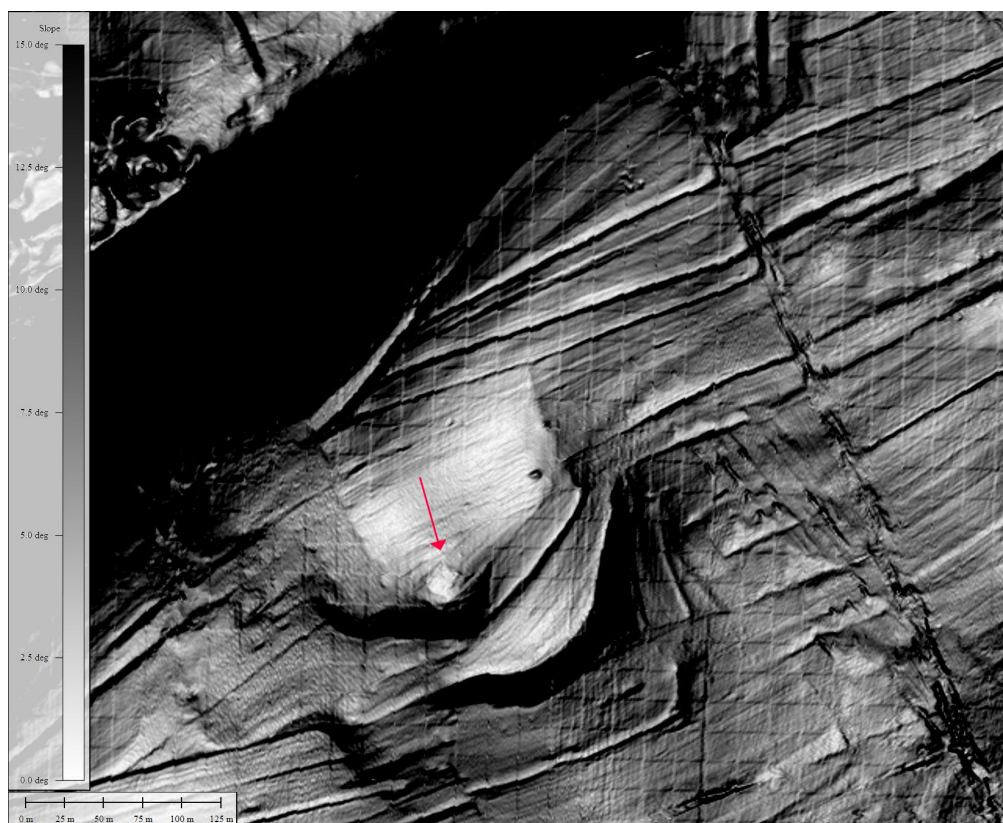

Fig. 8. Gorgana Mică on the LiDAR-derived DTM.

courtyard of a local after a land survey and have been published a year later.²⁸ These had been unearthed in the 19th century, while ploughing, on the property of Géza Buda, the local baron,

and taken by him to his courtyard, where they can be found today. The present owner is Ion Țătu.

Fig. 9. Roman tiles near to Gorgana Mică.

A few disparate pieces, dislocated from their primary location, can be seen scattered around the Valea Sângeorgiului village. One remarkable element is an andesite column, beautifully

Fig. 10. Andesite column in Valea Sângeorgiului.

finished, with a length of at least 90 cm and the diameter of 0.50 m, which I have identified in the spring of 2022 on the side of the County Road DJ668, south of Gorgana Mare (Fig. 10).

²⁸ GLODARIU 1967.

G. Téglás mentions a few other Roman pieces discovered on the territory of this village: a funerary stela without (visible) inscription and with three characters represented in bas-relief,

a funerary lion (perhaps it was one of the two lions in G. Buda's property) and a column (Fig. 11a-c).²⁹

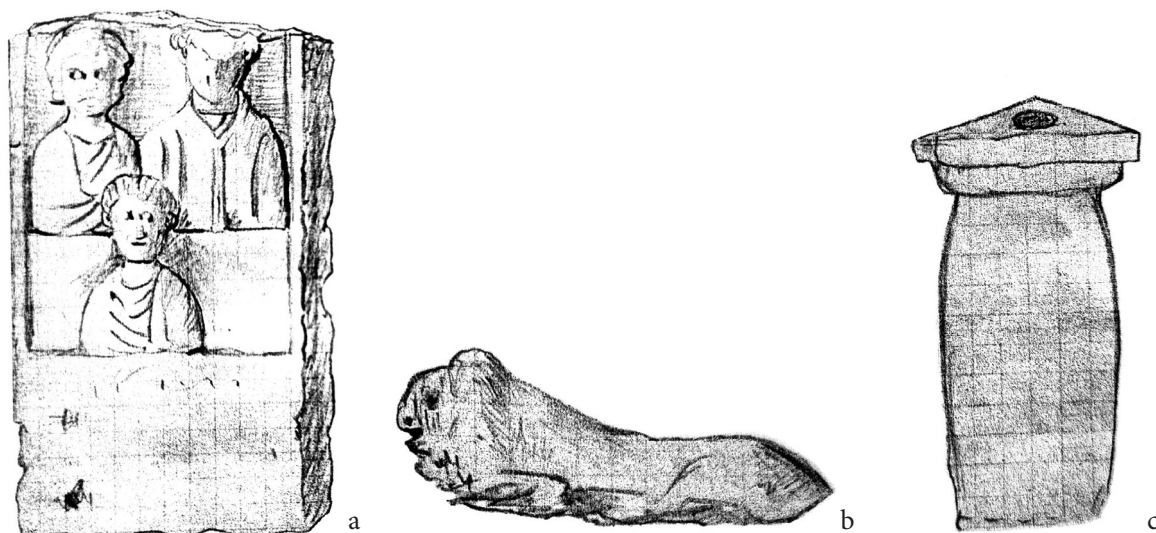

Fig. 11. Limestone pieces found in Valea Sângeorgiului: a. funerary stela; b. funerary Lion; c. column (after BAJUSZ 2005, I, 338–339, fig. 10/46, 10/47, 10/48)

Local tradition claims that centuries ago the centre of the village was north of the river, at the foot of the hill, because the flow of the river was greater at the time and the area was uninhabitable. Although the first Josephinian Land Survey, that took place in the last quarter of the

18th century, places the village in the valley, it is possible that in earlier times it could have spread (also) over the foot of the hill. In what regards the Roman period, from the data available so far, all the traces are scattered north of the actual village centre.

AREA 3. GORUJ

On the same line with the discoveries presented above, but a little bit to the west, in a place located north of Strei-Săcel village, another funerary altar has been found, erected by two brothers, C.A. Carus și C.A. Valerianus, for their parents and their sisters.³⁰ The place is called by Téglás „Goruj” and it is situated at the base of the southwestern slope of Măgura. The piece had been found in 1883 by Avram Mircesc and was purchased by Téglás for the museum

in Deva.³¹ I could not identify this location: the toponym is unknown even to the oldest villagers in Strei-Săcel.

Still in the village of Strei-Săcel, Téglás saw Roman columns, and in the yard of a certain Priczra(?) Mircesc, a small stone sarcophagus measuring 1.16 × 0.66 m (on the outside).³² It is considered that there was a Roman rural settlement at Săcel as well.³³

²⁹ BAJUSZ 2005, 338–339, fig. 10/46, 10/47, 10/48.

³⁰ IDR III/3, 31–33, no. 16.

³¹ TÉGLÁS 1891, 81.

³² TÉGLÁS 1891, 81.

³³ IDR III/3, 31.

AREA 4. FÂNTÂNA FĂGETULUI

Another place with Roman pieces, known only from the stories of the locals and never mentioned by researchers, is Fântâna Făgetului (Făgetului Well), located inside the quarries on Măgura Călanului. It is a spring arranged with stone slabs, around which several limestone blocks are scattered (Fig. 12). Locals say that in the olden days, there was a paved path leading to the spring, which was probably flanked by columns. An inscription in Latin was placed on the slabs of the well, which would have been removed from there and sold to a museum. Several monolithic column shafts arrived from there in the households of the locals. One of these,

Fig. 12. Fântâna Făgetului.

with a height of 1.50 m, is still preserved in the household of Titus Judele from Sântămăria de Piatră (Fig. 13a). Other similar columns were

a

b

c

Fig. 13. Roman limestone pieces in Sântămăria de Piatră, coming from Fântâna Făgetului: a. column in Titus Judele's cellar; b. limestone dome; c. Doric capital.

reused in the stone fences of the same village but have since disappeared. A limestone dome and a Doric capital coming from the same place can be seen in the households of two villagers (Fig. 13b and 13c).

Fântâna Făgetului is located in an area that appears to have been exhausted from

the point of view of stone quarrying. The site was levelled, and some artificial terraces were laid out.³⁴ The spring seems to have been used more as a sacred place. This does not prove the existence of quarrying in the Roman era at that place, but it does not exclude it either.

A ROMAN CAMP ON MĂGURA CĂLANULUI?

In a paper published by R. Mateescu and colleagues there is a mention of a possible Roman camp very close to the Măgura Călanului quarries, placed south of the hill, at the point where the southern road („Drumul Pragului”) intersects the western road (Fig. 14).³⁵ According to published data, the structure identified has a rampart and is rectangular, with sides of 139 meters (south), 120 m (west), 133.5 m (north) and 107 m (east). On the eastern side there is a 20-metre

gap, interpreted as a possible gate. The authors think that this has been a marching camp, built during the conflicts between the Dacians and the Romans, at the beginning of the 2nd century AD, whose purpose was to stop the supply of construction stone necessary in those conditions. Another interpretation suggested in the paper is that of a Roman camp connected with the Roman phase of the limestone quarries on Măgura Călanului.³⁶

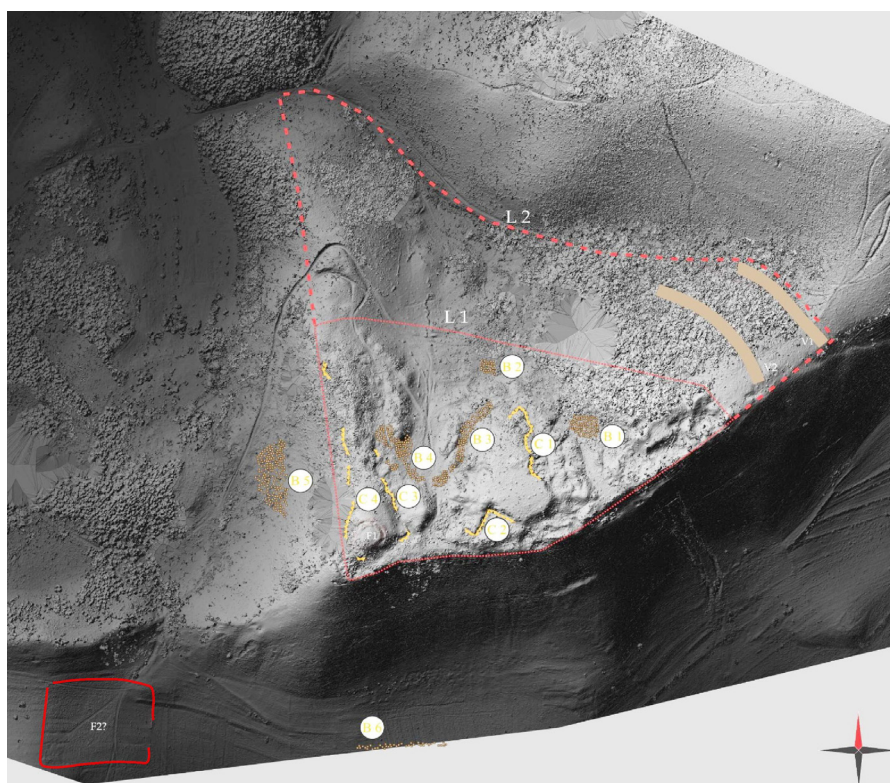

Fig. 14. The supposed Roman camp (after MATEESCU ET AL. 2021, 62, pl. X).

³⁴ PEȚAN 2022, 125–126, 163–164.

³⁵ MATEESCU ET AL. 2021, 47.

³⁶ MATEESCU ET AL. 2021, 47, note 75.

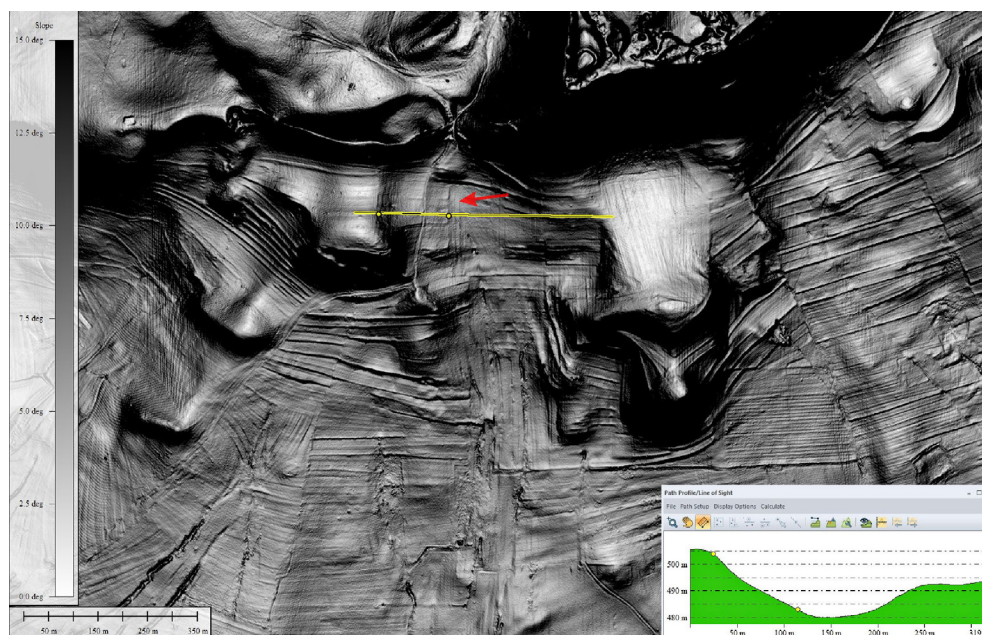

Fig. 15. The supposed Roman camp on the LiDAR-derived DTM.

Both interpretations are problematic. A marching camp marks a one-day stage, travelled by a military unit on a certain route towards an objective. The existence of a marching camp at Măgura Călanului implies the existence of a route followed by the Roman army through this point, and of other camps along the same route one day of marching apart. But, from the data available so far, Măgura Călanului was outside those routes. Moreover, a marching camp could not serve the purpose of cutting access to a resource but was just a night camp. On the other hand, the cutting off of the stone supplies from the quarry during a war makes no sense. The stone from the quarry was a luxury resource extracted, shaped, and transported with high effort and costs and was used only in the monumental architecture of fortresses, mainly as symbol of power and material manifestations of an elite ideology.³⁷ Such constructions were only erected during times of peace and prosperity. For the erection of defensive *ad hoc* structures, during times of war, that had to be completed fast and with low costs, local construction materials were used that did not require specialized workforce,

complex processing and tens of kilometres of transport.

We cannot exclude the existence of a permanent Roman checkpoint close to the quarries, after the conquest of the Dacian Kingdom. However, it is highly unlikely that this would have taken the shape of an earth camp and it definitely wouldn't have been placed so that one of the roads used for the transport of the stone extracted from the quarry passed right through its middle. From a topographical point of view, this camp would have had a very unfortunate positioning, under the top of the hill, on a slope of almost 7 degrees, with no visibility towards the objective that it was supposed to monitor. Nor is the 20-meter opening of the gate plausible, regardless of the various interpretations of the functionality of the structure.

Finally, LiDAR-derived DTM analysis and field observations do not confirm the existence of this camp. The whole area at the foot of the hill was used intensively for agriculture in the last centuries: artificial terraces were landscaped for the cultivation of grapes and of fruit trees and many plots were ploughed and sown. The features interpreted as ramparts look more like

³⁷ PUPEZĂ 2012.

modern ploughing remains, while the so-called gate, with its unusually large opening, is just the result of plot alternation (Fig. 15). South and east of the so-called camp there are numerous other traces of ploughing, almost identical.

As a conclusion, existing data do not confirm the existence of a Roman camp, be it a marching camp or a regular one, at Măgura Călanului.

From the data published so far, corroborated with field observations, information from locals and LiDAR-derived DTM analysis, results that in the vicinity of the antique limestone quarries on top of the Măgura Călanului hill existed at least four areas with Roman traces. One is situated east of the quarries, at Grădiștea Mică, where the remains of a rich *villa romana* are still visible; the second one is situated south of the quarries, in the Gugutoi-Berci-Lăurusca area, where a great number of pieces with funerary and religious character have been found; the third one is on the territory of Strei-Săcel, where a necropolis must have existed; and the fourth one inside the quarrying area, around the spring that today is called Fântâna Făgetului.

G. Téglás supposed that the territories of the three villages (Sântămăria de Piatră, Valea Sângeorgiului and Strei-Săcel) made up a complex in the time of the Romans, which had the limestone quarries at its center.³⁸

The Roman remains at the foot of the Măgura hill are situated a small distance away from the quarries on the top of the hill (Coasta Văii), and the area at the foot of the hill was most probably used for the collection of the stone blocks, primary processing and loading for transportation. In other words, if those quarries were still active, the foot of the hill would have been a great worksite. This raises the question if those quarries were still active at the time of the necropolis and of the temples.

Given that this area was also never researched by archaeologists, dating elements are missing. However, we do know that two of the dedicants of the elements mentioned above, decurions of Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa, whose rural residencies were in Măgura area, lived in the 3rd century AD. Consequently, it is plausible that in the 3rd century the quarries on top of the hill had been closed. They could have had functioned during the previous century (unless they are even post-Roman). Also, the northern side of the quarries could have remained active after the conquest of the Dacian Kingdom, but we do not have the certainty that limestone was still extracted from there. The Roman presence is certified by the existence of some architectural pieces at Fântâna Făgetului, probably used as a sacred place.

To all the things discussed so far, we can also add the observation that the Romans probably opened new quarries, close to the old Dacian quarries. Such could be the quarry on Dumbrava Hill, mentioned above. A Roman quarry is mentioned on the territory of the present village of Strei-Săcel,³⁹ but its attribution to the Roman era remains to be proven. Téglás speaks of a terraced Roman quarry close to the church from Călanul Mic that could have been the source for the limestone used in the constructions and monuments in Aquae.⁴⁰ Another possible Roman quarry, where one can see a column shaft in the process of being shaped, can be found on Valea Gheordicăi,⁴¹ near Jeledinți, not far from the ruins of a *villa romana*.

The opening by the Romans of new quarries comes to support the hypothesis of the inactivity of the quarries on Coasta Văii, where, at the bottom of the hill, a settlement was established, at least in the 3rd century. These conclusions are just temporary. Systematical archaeological research is necessary in both aforementioned Roman sites, in order to fully clarify their relation with the quarries on

³⁸ TÉGLÁS 1891, 82.

³⁹ The quarry is mentioned in literature, but its location is not precise, see for ex. LUCA 2008, 161; RAN code 87549.02. However, it could be a confusion with the Roman quarry at Săcel-Sântămăria Orlea, RAN code 91296.03.

⁴⁰ TÉGLÁS 1893, 209–210; TÉGLÁS 1902, 112.

⁴¹ See PETAN 2022, 130, 168–169 and pl. XX/1–2 for the quarries in this area.

Măgura Călanului, as well as detailed analysis to determine with precision the source of the stone used at this sites. Also, more detailed

research is needed in the supposed Roman quarries at Dumbrava Hill, Săcel, Jeledinți and Călanul Mic.

ACKNOWLEDGEMENTS

Primul Meridian company provided me with the LiDAR data for a 16 sq km area, collected in 2018 at a resolution of 9 points/sqm. For the rest of the area, I used a LiDAR-derived Digital Terrain Model with a resolution of 1 sqm published by the National Agency for Cadastre and Land Registration of Romania (ANCPI) through the LAKI II (Land Administration Knowledge Improvement) project. All the locals that I interviewed were extremely helpful and helped with the field identification of various

elements and with the identification of local toponyms. They were my guides in the field and provided me valuable clarifying: Marcel Judele from Sântămăria de Piatră and Ioan Fârcal from Călan; also helping with valuable information were Titus Judele and Larisa Judele from Sântămăria de Piatră, Cornel Inăloi, Gabriel Neag, Lolean Inăloi, Emil Bordea, Ilie Tisan from Valea Sângeorgiului, Mircea Părăian from Strei-Săcel and Cristina Chivu from Călan. I am very thankful to them all.

REFERENCES

BAJUSZ 2005

I. Bajusz (ed.), *Téglás István jegyzetei. Régészeti feljegyzések*, I/1 (Kolozsvár 2005)

CETEAN – PEȚAN 2017

V. Cetean, A. Pețan, Investigații petrografice la cetatea dacică Piatra Roșie, *ArheoVest* V, 2017, 803–826.

CETEAN ET AL. 2022

V. Cetean, A. Pețan, M. Stancu, Historical Use of the Ashlar Limestone at Piatra Roșie Dacian Fortress; Interdisciplinary Approach in a World Heritage Site, *Sustainability* 14(19): 11818.

FINÁLY 1863

H. Finály, Egy archaeologiai kirándulás Vajda-Hunyadra és környékére. Olvasta a márt. 11-diki tud. ülésben, *ErdMúz* 2, 1863, 136–141.

GLODARIU 1967

I. Glodariu, Lei funerari la Valea Sângeorgiului, *ActaMN* IV, 1967, 473–476.

GLODARIU 1985–1986

I. Glodariu, Cariere și exploatarea pietrei in Dacia preromană, *ActaMN* 22–23, 1985–1986, 91–100.

GLODARIU 1997

I. Glodariu, Blocuri cu marcaje în construcțiile dacice din Munții Șureanu, *EphemNap* 7, 1997, 65–84.

IAROSLAVSCHI 1997

E. Iaroslavschi, *Tehnica la daci* (Cluj-Napoca 1997)

LUCA 2008

S. Luca (coord.), *Repertoriul arheologic al Județului Hunedoara* (Alba-Iulia 2008)

MATEESCU ET AL. 2021

R. Mateescu, C. Cristescu, C. Bodó, D. Cioată, G. Gheorghiu, The limestone quarry from Măgura Călanului, *ActaMN* 58, 1, 2021, 35–67.

MÂRZA 1995

I. Mârza, Les calcaires utilisés à la construction des citadelles daciques des Monts d'Orăștie et les carrières antiques, *ActaMN* 32, 1, 1995, 199–207.

PEȚAN 2022

A. Pețan, Carierele de calcar din zona Măgura Călanului în lumina datelor LiDAR / The limestone quarries in the area of Măgura Călanului in the light of LiDAR data, *Istros* 28, 2022, 109–211.

PUPEZĂ 2012

L.-P. Pupeză, To see or to be seen. The Dacian fortresses from the Orăștie Mountains, *Annales d'Université Valahia Târgoviște* XIV, 2, 2012, 81–85.

TÉGLÁS 1891

G. Téglás, Újabb adalékok Dácia föld- és helyiratához, *Földrajzi Közlemények*, 1891, 2, 65–86.

TÉGLÁS 1893

G. Téglás, Kis-Kalán (Aquae) római fürdoje és kobányászata Hunyadmegyében, *ArchÉrt*, 13, 1893, 202–210.

TÉGLÁS 1902

G. Téglás, Hunyadmegye a dákok és rómiak idejében, in: G. Kuun – Zs. Torma, G. Téglás, *Hunyadvármegye története* (Budapest 1902), 34–262.

EGY PÁRHUZAMOS VILÁG. A SZERB ŐSHONOSSÁG-ELMÉLET¹

MIKLÓS TAKÁCS*

„s rendezni végre közös dolgainkat:
ez a mi munkánk; és nem is kevés.”

József Attila

Serbian historiography has promoted two theories about the presence of the Serbs' ancestors in the southern part of the Carpathian Basin and the northern part of the Balkan Peninsula. The first one, formulated in 1794 by Jovan Rajić was the theory of indigeneity. Its author considered the Slavs, identified with the Serbs, to be the indigenous inhabitants of the region, who had lived there even before the Roman occupation. The other thesis was based on the emergence of Serbs in written sources. Both approaches had a strong impact on the archaeology of the southern Carpathian Basin. While the representatives of the indigeneity hypothesis basically strove to see Old Slavs – or Old Serbs identified with them – in all segments of the Migration Period archeological finds from the Sarmatian period to the so-called Bjelo Brdo culture, those who based their research on written sources, tended to keep count of Slavs in the region only from the Avar period onwards. The doctrine of Serbian indigeneity has been cyclically reformulated, usually at times when Serbian history reached a turning point. A further peculiarity of its research is the focus on archaeological evidence that replaces the initially stressed linguistic and historical (pseudo)arguments. For a short, transitional period after the 2001 regime change in Serbia, it might have seemed that a new, less nationalistic system would be adopted in the medieval archeology of the southern Carpathian Basin. The failure of this process may have multiple reasons, and a sufficient historical perspective is probably needed to objectively assess each of the sub-processes. Proponents of both the indigeneity and Slavic migration theories are represented among the archeologists of Vojvodina. It remains to be seen whether Vojvodina's medieval archaeology will be dominated by the need to solve the real conservation problems of a rapidly deteriorating archaeological heritage system or the need to constantly prove unquestionable theses derived from national mythology.

BEVEZETÉS ÉS FOGALOMMAGYARÁZAT

Dolgozatunkat² egy fogalommagyarázat- miatt alkalmasabb az őshonosság fogalma tal érdemes bevezetni. Annak szemléltetésére, az alábbiakban ismertetendő elgondolás

¹ Dolgozatunk első változatát 2018. november 30-án olvastuk fel Marosvásárhelyen, a XII. Erdélyi Magyar Régészeti Konferencián.

* Takács Miklós. PPKE BTK Régészettudományi Intézet, ELKH BTK Régészeti Intézet, takacs.miklos@abtk.hu

² A szerb őshonosság-tan különböző aspektusait már több dolgozatunkban is elemeztük (TAKÁCS 1991, 508–523; TAKÁCS 2000 393–414; TAKÁCS 2010, 3–5; TAKÁCS 2011, 215–219, 446–447, 462–463 stb.), átfogó és összefüggő bemutatására azonban mindeddig még nem vállalkoztunk. Alább tehát az akadémiai doktori értekezésben, a délvidéki / vajdasági régészet kutatástörténetéről írott két tanulmányban, illetve egy tudományszerűsítő cikkben már részben ismertetett adatokat tekintjük át, és foglaljuk egy egységes képbe. Úgy véljük egy ilyen megközelítéssel írott tanulmány egy erdélyi

jellemzésére, a szakirodalomban gyakrabban használt kontinuitás fogalmánál.³ Az önnön etnikai közösség őshonosságának a kimondása ugyanis a kiindulópont, ez az idealizált történeti kép alappillére. Annak a kinyilvánítása, hogy az adott közösség ősei etnikai szomszédjaiknál korábban telepedtek meg az adott területen. A kontinuitás tétele pedig mintegy a felépítmény, a felmenő falak rendszere, mondhatni a következmény. Annak a vallása, hogy az önnön közösség tagjai az ősi birtokba vétel óta megszakítatlanul élnek az adott területen. Sőt: az őshonossági tételek többségénél a továbbélés axiomatikus tétele összekapcsolódik annak a kinyilvánításával is, hogy az adott közösség ősei alkották az adott terület lakosságának a többségét. Az őshonosság és az etnikai kontinuitás fogalma tehát jelentéstartalmában egyáltalán nem azonos. Így is azonban, Délkelet-Európában ugyanazon érvelésekben fordul elő. Egy axiomatikus érvényű kijelentés-láncolat két, egymást követő elemeként szokott felbukkanni. Ezen érvelések célzata könnyen kitapintható: az őshonosság, azaz egy-egy adott területen az „ősfoglalóként” való jelenlét hangoztatása az adott etnikai közösség számára a többletjogok kivívásának alapjául kell, szolgáljon, olyan területek esetében is, ahol az adott etnikai közösség – az érvelés megfogalmazásának a pillanatában – csak (e felfogás értelmében: már csak) a lakosság kisebbségét képezte.

Konkrét példákba helyettesítve válnak könnyebben érthetővé az őshonosság tételének a háttérben álló célok és követelések elméleti szintű, és kicsit elvont leírása. Dolgozatunk témája szempontjából azt érdemes azonnal leszögezni, hogy a balkáni térségre kifejezetten

jellemzőek voltak az őshonosság-elméletek. Ilyen elméletek a Balkán-félsziget összes olyan népénél megfogalmazódtak, amelyek értelmisége eljutott oda, hogy törekvéseit újkori értelemben vett nemzetként is meg tudja fogalmazni.⁴ Az egyes elképzeléseket – és így a bennük megfogalmazott történeti érveket is – akkor tudjuk átlátni, ha figyelembe vesszük a vizsgált térség újkori történetét. Délkelet-Európánál, és a délszláv népeknél maradvá: a balkáni térségre a 19–20. században az igen nagy vallási és etnikai sokszínűség, a mozaikos, és egymásba igencsak változatos módon beékelődő települési területek sokasága volt jellemző.⁵ Az adott korszak olyan vallási, kulturális vagy katonai elitek születésének az ideje volt, amelyek a saját közösségük minél nagyobb kiterjedésű etnikai államba szervezésére törekedtek. Általában figyelmen kívül hagyva azt, hogy saját etnikumuk ténylegesen többségi lakosságként él-e, egy-egy adott régióban. A délszláv térség sajátossága, hogy nagynemzeti tehát az adott etnikai közösség összes tagját magába foglaló államok álmának megfogalmazói egyaránt figyelmen kívül hagyták nemcsak a nyelvi, etnikai vagy vallási szempontból idegen közösségeket, hanem saját rokonnépeiket is. A szerb tollforgatók ezt oly módon tették,⁶ hogy e rokonnépeket is egészen egyszerűen szerbnek nyilvánították. A nyelvi szempontból nem rokon népek esetében pedig – ha egyáltalán szóba kerültek – rend szerint az őshonosság-tétele került elő az előjogok történeti vetületű alátámasztása érdekében. A délszláv rokonnépeknél maradvá: időrendi szempontból a nehezebb helyzetben, a Dalmáciában honos, 16–18. századi, horvát érzelmű literátusok voltak.

folyóiratban történő megjelentetése annak következtében is fontossággal bírhat, hogy az alább ismertetendő adatokat mintegy összehasonlítási alapként is fel lehessen használni.

³ Be kell vallanunk, hogy korábbi munkáinkban mi magunk is többnyire a kontinuitás szót használtuk, az őshonosság fogalmát pedig csak ritkán szerepeltettük: TAKÁCS 1991, 508–523; TAKÁCS 2000, 393–414; TAKÁCS 2010, 3–5.

⁴ E folyamatot átfogóan elemeztük akadémiai doktori értekezésünkben: TAKÁCS 2011, 113–232.

⁵ A Balkán-félsziget újkori történetét és mozaikszerű etnikai viszonyait tárgyaló munkák közül itt csak néhány olyanra utalunk, amelyeket nemcsak helyi szinten (tehát egy-egy nemzeti történetírás keretei között) szokás idézni: STAVRIANOS 2000, 9–11; JELAVICH 1983, 1. köt., 2–7.

⁶ A szerb nacionalizmust, és annak kialakulását elemző, könyvtárnyi irodalomból csak néhány, nem a helyi szinten – azaz valamelyik délszláv állam történészi köreiből – idézett munkára utalunk, hanem egy olyanra, amely világnyelveken íródott: GLENNY 1999, 2. köt., 146–164; RAMET 2006, 39–140. Részletesen, bár egyáltalán nem elfogulatlan módon elemzi a szerb nacionalizmus egyes posztulátumait: ANZULOVIC B. 1999.

Nekik, az újlatin nyelvű csoportok „lekörözése” érdekében a Krisztus születése előtti évszázadokig, azaz már a római foglalat megelőző időkben is a Nyugat-Balkánon élt illírekig kellett visszanyúlniuk.⁷ Annak érdekében, hogy saját népük őshonos mivoltát történetinek látszó érvekkel alátámasszák. A 18–19. század fordulóján megszülető szerb értelmiség a reneszánsz- és barokk-kori horvát történetíróknál talán kedvezőbb helyzetben lehetett volna, ha pusztán az időrendi távlatokat vette volna alapul. A szerb tollforgatóknak ugyanis „csupán” a 9–10. század fordulója, tehát a magyar honfoglalás előtti időkre kellett volna, gondoljanak, önnön népük ősfoglalói mivoltának alátámasztása érdekében. Amikor pedig, a 19. század végén, a millennium előkészületek során, és parlamenti határozattal a 896-os év vált a honfoglalás mintegy hivatalos évévé,⁸ ez lett egyben azon időpont is, amelynek „meghaladását” kellett az őshonosság-tétel iránt elkötelezett szerb törté-

nészeknek megoldandó feladatként önmaguk elé tűzniük.

Tanulmányunk célja: röviden áttekinteni a szerb történetírásban ciklikusan újrafogalmazódó őshonosság elméletet, amely szerint a szerb nép ősei a magyar honfoglalás előtti évszázadoktól, a legvérmesebb esetekben az őskor óta megszakítatlanul élnek „Pannóniában”, azaz a Nagyalföldön, annak is leginkább a déli részén.⁹ A dolgozat következő fejezetében a szerb történeszek-egyház-történészek körében megfogalmazódott őshonosság-elgondolásokat tekintjük át, megfogalmazásuk kronológiai sorrendjében. A dolgozat harmadik fejezetében bemutatjuk azt, hogyan hatott az őshonosság tétele a kora középkor régészeti kutatására a Kárpát-medence déli részén. A dolgozat végén pedig egy olyan összegzést kívánunk közre adni, amelyben a szerb őshonosság tételét a konkrét adattartalmán túl is értelmezni igyekszünk, egy átfogóbb jellegű tanulság megfogalmazása érdekében.

A SZERB ŐSHONOSSÁG-ELMÉLETEK A TÖRTÉNETI SZAKIRODALOMBAN, A KEZDETEKTŐL A 2000 UTÁNI ÉVEKIG

A dolgozat e fejezetében célunk bemutatni azt, hogyan vált a szerbek „pannóniai” őshonosságának a tétele – annak ciklikus újra-, illetve átfogalmazása során – a szerb történetírás egyik számos alkalommal felhasznált hivatkozási pontjává a 19–20. században. Rávilágítva arra, milyen szerepe volt ezen elméletnek a 18. század végétől nyomtatásban is olvasható kolostortörténetekben, vagy az 1848-as szerb mozgalomban, vagy az I. világháborút lezáró, párizsi béketárgyalások során, az 1940-es és 50-es évek fordulóján illetve az 1990-es évek balkáni etnikai háborúiban.

A szerb kutatás közegén kívül kevésbé ismert, hogy a szerbek körében az ortodox szerzetesek voltak az elsők, akik a régészet,

pontosabban egyes régészeti leletek és lelőhelyek iránt érdeklődtek, a régiségek értelmezése során rend szerint a nemzeti szempontot is szem előtt tartva. E tény ismeretében nem csodálkozhatunk azon, hogy a „pannóniai” szerb őshonosság tételének első megfogalmazásai is a 18. század végéig nyúlnak vissza, és szintén egyes szerb pravoszláv kolostorokhoz köthetők. Az őshonosságra történő első utalások ugyanis az egyes Kárpát-medencei, szerb ortodox kolostorok múltját tárgyaló, egyház-történeti indíttatású kiadványokban fedezhető fel.¹⁰ A 18. század második felétől nyomtatott formában is megjelentek egyes szerémségi vagy bánsági, bácskai pravoszláv monostorok leírásai, jórészt különböző egyházi személyek, így

⁷ Az illír-délszláv kontinuitáselmélet szakirodalmát teljesen téves kiindulópontból, de így is a lehető legnagyobb alapossággal áttekintette: MUŽIĆ 1989, 9–273.

⁸ A honfoglalás „hivatalos” évének megállapításáról lásd: TAKÁCS 2014, 169.

⁹ Jelen dolgozatunk kereteit szétfeszítené a szerb tudományosságban használt „Pannónia” (helyi változatában: Panonija) fogalmának a részletes taglalása. A Kárpát-medence déli részének a kiterjedését, megnevezéseit részletesen elemeztük habilitációs dolgozatunkban: TAKÁCS 2016, 306.

¹⁰ MEDAKOVIĆ 1985, 63–110.

maguk a szerzetesek tollából. E munkák – bár elsődleges céljuknak nem az illető kegyhely történeti, hanem vallási jelentőségének taglalását tartották – rend szerint tartalmazzak történeti áttekintést is. Megállapítható, hogy maguk az egyes kolostorok szerzetesei jószerevel csak elmosódott, és/vagy legendás jellegű ismeretekkel rendelkeztek rendházuk alapításának idejéről és körülményeiről, azt azonban így is a lehető legtávolabbi múltba igyekeztek vetíteni. Különösen akkor, ha az alapítás nem kötődött egy-egy szentként is tisztelt személyhez, pl. a 15–16. században a Magyar Királyság főnemesi ligáiban is fontos szerepet játszó Brankovics-család egyes tagjaihoz.¹¹ Egy-egy kolostor ősi alapításának a hangsúlyozásának a háttérében birtokvédő megfontolások is állhattak. A török kori privilégiumokat és birtokadományokat nem ismerték el az Oszmán birodalom kiűzése után kialakított Határőrvidéken, illetve a visszaállított vármegyékben¹² berendezkedő osztrák vagy magyar hatóságok, így csak azok a kolostoralapítások és birtokadományok tulajdonjoga volt biztos, amelyeket az oszmán-török hódoltság előtti időkig vissza lehetett vezetni. A középkori Magyar Királyság korában történt alapítás kinyilvánítása csak az egyik lehetőség volt, ilyen hagyomány a bácskai Kabol (szerbül: Kovilj) monostoránál regisztrálható,¹³ de már ekkor megfogalmazódott az is, hogy egyes szerb kolostorok alapítása már a magyar államalapítás előtt megtörtént.¹⁴ Egy harmadik lehetőségként pedig annak is maradt nyoma a szerémségi kolostorokat bemutató nyomtatványok egy részében, hogy a történetüket papírra vető pravoszláv szerzetesek – a valós viszonyokkal szöges ellentétben – nemcsak

önnön egyházuk ősi, török-kor előtti eredetéről voltak meggyőződve, hanem arról is, hogy a Szerémség a középkorban valamilyen formában a szerb állam részét képezte volna.¹⁵ A végkövetkeztetés pedig túl kellett, hogy mutasson az egyes kolostorok fiktív történetén. A kolostortörténeti művek szerzői ugyanis nemcsak önnön rendházuk ősi mivoltáról voltak általában meggyőződve, hanem magától értetődő tényként kezelték a magyarországi szerbség autochtonitásának a gondolatát, és az első foglalt ebből következő státusát és előjogait.

Jovan Rajić (1726–1801) volt az első, szerb nemzetiségű történész, aki 1794-ben átfogó szinten megírta a szerbek őstörténetét, az egyes délszláv népek történetét bemutató, monumentális, többkötetes összefoglalásában.¹⁶ Az összefoglaló mű világos utalásokat tartalmaz arra nézve, hogy írója több korabeli szlavista dolgozataiból kompilálta össze munkájának őstörténeti fejezeteit. Dolgozatunk tematikája miatt nemcsak e tény emelendő ki, hanem az is, hogy Rajić, a kaboli (sz.: Kovilj) szerb pravoszláv kolostor házfőnökeként első kézből juthatott hozzá azokhoz a kolostorleírásokhoz, amelyekben a szerbek ősfoglalói mivoltának a tétele tényként szerepel. Rajić nemcsak a kora szlavistái által összegyűjtött valós vagy látszólagos érvekre, így a különböző helynevekben felfedezett szerb népnévre hivatkozott, hanem az antik auktorok munkáit is az őshonossági tan szolgálatába állította. Egy hatalmas ívű történeti koncepciót vázolt fel, megtalálva a szlávok őseiről szóló utalásokat Hérodotosztól kezdve, számos további antik auktoron át, egészen a késő bizánci történetírókig. Tette ezt oly módon, hogy a szlávokat, pontosabban a velük

¹¹ A Barankovicsok megismeréséhez máig egy 19. század végén írott tanulmány képez egy jó kiindulópontot: PESTY 1877, 51–65. A szerb történetírásból Momčilo Spremić munkássága emelendő ki. Számos elemzéséből egy összefoglaló munkát emeltünk ki: SPREMIĆ 1994.

¹² Ne felejtjük el: a Szerémség egésze és a Bánság egy el nem hanyagolható hányada egészen a kiegyezésig határőrvidék maradt, ahol egészen a 19. század utolsó harmadáig nem alakult újjá a vármegyerendszer. Lásd erről: VANÍČEK 1875; SZENTKLÁRAY 1879–1882; KOROKNAI 1974.

¹³ GRUJIĆ 1939, 403; POPOVIĆ 1925, 17.

¹⁴ Az egyes szerb kolostorok alapítási idejéről folytatott elemzéseket-vitákat akadémiai doktori értekezésünkben foglaltuk össze: TAKÁCS 2011, 218–219, 459–460.

¹⁵ Hitelt érdemlőként kezeli e hagyományt POPOVIĆ 1957, 53. Az e tévedésre vonatkozó kitételek cáfolatát akadémiai doktori dolgozatunkban tettük közzé: TAKÁCS 2011, 48, 68. jegyzet.

¹⁶ RAJIĆ 1794, 155.

azonosított szerbeket egy olyan népnek tekintette, amelyek az antik auktorok számos további névvel is felruháztak, így a szerbek ősei az illírekkel, venétekkel vagy a szarmatákkal is azonosak lennének. E történeti koncepciónak mondhatni csak egy szerény következménye az, hogy a római kori Nagyalföldet lakó szarmaták szláv, azaz szerb etnikumúak lettek volna. Rajić nagy ívű koncepcióját akkor értékelhetjük helyesen, ha a megalapozatlan állítások és hibák lajstromozásán túl arra is emlékeztetünk, hogy a 18. század vége a nemzeti-romantikus történetírása kora volt, amikor az egyes szerzők fantáziáját még nem kötötték gúzsba a forráskritika szigorú szabályai.¹⁷

Elégge valószínű, hogy Rajić hatalmas ívű – és a vágyvezérelt gondolkodás egy szép példájának tekinthető – koncepciója csak korlátozott hatást tudott volna kifejteni, az eseménytörténet kevésbé turbulens alakulása esetén. Hiszen e munka 1794-ben szlavenoszerb nyelven jelent meg (nota bene: Bécsben), így azt csak a szerb egyházi értelmiség tudta valóban jól érteni. Jellemző példaként kínálkozik a szlavisztika egyik nagy egyénisége, Pavol Jozef Šafárik (1759–1861) által 1828-ban megjelentetett, összefoglaló munka. Šafárik 1819-től másfél évtizeden volt az újvidéki (sz.: Novi Sad) szerb gimnázium tanára, ahol többek között a történelmet is oktatta. Šafárik újvidéki éveit idején írta meg és adta ki egyik fontos összefoglalását a szlávok eredetéről. Munkája címében is azt hangsúlyozva, hogy egy Lorenz Surowceki nevű szlavista munkáját folytatta.¹⁸ Jellemző tény, hogy Šafárik nem támaszkodik Jovan Rajić összefoglalására, a hiányzó utalások miatt felvetődik a kérdés: egyáltalán ismerte-e azt. Mivel pedig Šafárik munkája német nyelven

jelent meg (nota bene: Budán), ennek gondolatmenete, és nem Rajić tételi váltak ismertté közép-európai szinten. Šafáriknál is az olvasható, hogy a szerb régebbi népnév, mint a szláv,¹⁹ sőt a dél oroszországi térségben, a római korban szarmatákként feljegyzett nép fiai is szlávok vagy szerbek lehettek.²⁰ Azaz a premiszák tekintetében ugyanolyan módon gondolkodott, mint Jovan Rajić. Kettejük nézőpontja közötti egyik lényeges különbség az volt, hogy P. J. Šafárik csak az 5. század második felében, a hun uralom vége után vándoroltatta be a szlávokat a Kárpát-medencébe.²¹

A közép-európai történészek megközelítést Šafárik munkáján túl az is meghatározta a 19. század közepén, hogy Leopold von Ranke a 9. század második felét jelölte meg a szláv szétvándorlás korának, és a szlávok al-dunai megjelenését is erre az időpontra tette.²² Bár e keltezés a későbbi kutatások a 6. század végére – 7. század elejére módosították,²³ Ranke megközelítése mégis iskolateremtőnek bizonyult az antik auktorok önkényes értelmezésének elutasítása miatt. Ranke és követői kritikai meglátásai – azaz az ellenfelei által, a lekicsinylés szándékával bécsi-berlini iskolának nevezett irányzat – egy olyan értelmezési lehetőség első megfogalmazásai, amely már alaposan támaszkodik a forráskritikára, mint a modern történetírás alapvető eszközére. Magyar történész közegben a szerbek korai középkori, konkrétan 7. századi bevándorlásának általános szintű elfogadása Kállay Bénire megy vissza, aki ezen időpontot közölte általános elfogadottságot kivívó, összefoglaló munkájában.²⁴

Az 1848–49-es év történeti eseményeinek igen nagy szerepe volt a szerb őshonosság-elmélet beágyazódásában. A magyar forradalmi

¹⁷ A forráskritika módszerének a bevezetését a szerb történettudomány Ilarion Ruvarac (1832–1905) munkásságához szokta kötni. E kutató életművét elsőként tekinti át az adott szempont kiemelésével: RADOJČIĆ 1956 193–195. Ruvarac munkásságát bemutatja, műveinek bibliográfiáját összeállította: MARINKOVIĆ 1973.

¹⁸ ŠAFÁRIK 1828.

¹⁹ ŠAFÁRIK 1828, 197–200.

²⁰ ŠAFÁRIK 1828, 92, 192.

²¹ ŠAFÁRIK 1828, 23.

²² Az I. szerb felkelésről megjelent munkájában, pontosabban e munka második, 1844-es kiadásában: RANKE 1844, 1–2. Ez az adat jelent meg műve magyar fordításában is: RANKE 1890, 1–2.

²³ Egyik első korrekció: KÁLLAY 1877, 17.

²⁴ KÁLLAY 1877, 17.

törekvésekkel szembe forduló szerb értelmiség nemcsak fegyveres harcot kezdeményezett,²⁵ hanem önnön származásáról vallott nézeteit is igyekezett minél szélesebb körben kinyilvánítani. A március 15-i forradalom után alakított magyar kormányzattal szembe forduló szerbség 1848 májusában egy olyan nagygyűlést tartott Karlócán (sz.: Sremski Karlovci), amelynek kiáltványában a szerb népet politikai nemzetként definiálta, önálló kormányzatot, valamint egy, a Habsburg-ház fősege alatt álló Szerb Vajdaság megalapítását követelve.²⁶ Követeléseiket egy áltörténelmi érveléssel is igyekeztek alátámasztani – egy sohasem létezett szerb hatalmi központra történt utalással. Dolgozatunk témájától távol vezetne az 1848–49-es szerb mozgalom további követeléseinek a taglalása, a Szerb Vajdaság fogalmára kell koncentrálnunk. Az adott kérdéssel foglalkozó történészek megállapítása szerint a Szerb Vajdaság fogalma a májusi nagygyűlésen jelent meg először.²⁷ A fogalom megszületését Thim József vizsgálta részletesen. Forrásfeltárása szerint a nagygyűlés résztvevői a 15. századi Dél-Magyarországon is birtokossá vált szerb despoták uralmi területeit foglalták össze e néven. Megfelelkezve arról, hogy a despoták Zsigmond királynak hűséget fogadva és mintegy belépve a magyar nemesség sorába válhattak Magyarországon birtokossá. Sőt mi több, a középkori Magyarországon a vajdai cím Erdélyhez kötődött, az erdélyi vajdáknak pedig a korabeli királyság déli részén egyáltalán nem volt joghatóságuk.²⁸ Azon vágyvezérelt gondolatot pedig, hogy a szerbeknek a magyar honfoglalás előtt lett volna egy Szerb Vajdaság nevet viselő politikai entitása, egy zombori (sz.: Sombor) ügyvéd Aleksandar Stojaković (1822–1993) öntötte először formába. Azon, 1849-ben,

Bécsben kiadott könyvében, amelynek már a címe is a 895-ben eltiport Szerb Vajdaság 1848-as „feltámadásáról” beszélt. Ugyanazt az ígét használva e sohasem volt ország vélt és remélt (újja)alakulására, amellyel a keresztény egyházak, így a szerb pravoszláv egyház is Krisztus feltámadását leírja.²⁹

Az 1849-es év történeti fejleményei mintegy „gondoskodtak” arról, hogy a Szerb Vajdaság gondolata a magyar szabadságharc leverése után sem merüljön feledésbe. 1849. november 18-i pátensével Ferenc József életre hívta a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság nevű koronatarományt, amely Magyarországtól független entitássá vált, a Habsburg ház uralma alatt.³⁰ Ennek megfelelően a nagyvajdai (*Großwoiwode der Woiwodschaft Serbien*) címet a császár önmagának adományozta – ez volt titulátúrájának a 13. eleme³¹. A bonyolult nevű, sajátos entitás (nyugodt lélekkel kimondható: látszatentitás) további elemzése távol vezetne dolgozatunk témájától, így csak két tényt emelnénk ki. Első helyen azt, hogy az új koronataromány nem a szerb autonómiát, hanem az adott területek központosított kormányzását szolgálta.³² Így gyakorlati szinten a Szerb Vajdaság életre hívása a Határőrvidéken alig hozott változást, hiszen e területek 1948 előtt is katonai közigazgatás alatt álltak. A pátens kiadásáig Magyarországhoz tartozó vármegyékben viszont megszűnt a megyék joghatósága. A magyart, mint hivatalos nyelvet azonban nem a szerb, hanem a német(!) váltotta fel. (*Sapienti sat!*) A másik megjegyzésünk pedig az, hogy a vajdai cím elfogadásával a császár mintegy állást foglalt abban a kérdésben, igaz csak áttételes módon, hogy létezett-e egyáltalán a korai középkorban, a magyar

²⁵ A délvidéki „kisháború” eseménytörténetét összefoglalta: HERMANN 2001, 104–155, 163–172, 233–245, 320–322, 360–366.

²⁶ Az 1848–49-es délvidéki szerb mozgalomról, és az azt elindító májusi gyűlésről magyar nyelven sajnos csak ritkán szokott megjeleni elemzés. Csak néhány pozitív kivétel említhető: THIM 1940, I, 88–94; GYÖRE 1998, 236–237; KEDVES 1998. A nemzetközi szakirodalomból lásd: CLEWING 2005, 260–262.

²⁷ THIM 1940, I, 14–15.

²⁸ THIM 1940, I, 15.

²⁹ STOJAKOVIĆ 1849.

³⁰ E sajátos entitás egy alapos feldolgozása: WERNI 1981.

³¹ https://de.wikipedia.org/wiki/Großer_Titel_des_Kaisers_von_Österreich (megtekintve 2019.08.07.)

³² WERNI 1981.

honfoglalás előtt, a Kárpát-medence déli részén Szerb Vajdaság.³³

Az 1860-ban megszüntetett Szerb Vajdaság és Temesi Bánság, illetve az 1867-es osztrák-magyar kiegyezés 1918-ig levette a napirendről a délvidéki szerb autonómia kérdését, a fiktív történeti előzményére történő hivatkozással együtt. A 19. század utolsó harmadának közepkor-történeti kutatásait több, egymással ellentétes folyamat jellemezte a Kárpát-medence déli részén. Miközben a kiegyezés révén a történeti kérdések iránti igen nagy felpezsdülés volt tapasztalható a délvidéki megyékben,³⁴ és – ami szintén igen fontos – a jórészt amatőr-ként (de korántsem dilettánsként) működő történészek, illetve régészek között nemcsak magyarok voltak, hanem szép számmal németek vagy bunyevácok, a Horvátországhoz csatolt Szerémségben pedig horvátok is. A történeti Magyarországon lakó szerbek egyre gyarapodó humánértelmissége e folyamatot távolságtartással figyelte, saját folyóirataiban pedig a szláv őshonosság tana mellett nyelvészeti érvekkel kardoskodó, nemzetközi szlavisztikai irodalmat kivonatolta.³⁵ A távolságtartó magatartás legfőbb oka, hogy a kibontakozó történeti kutatások nem vették számításba a szerb őshonosság tételét. Nota bene: nemcsak a magyar nemzeti-ségű történészek, hanem a térség többi népcsoportjának a felnövekvő szakember-gárdája, így a Szerémségben a horvátok sem. Az ellenérzések a századfordulón nőttek igencsak nagyra, és e folyamat kibontakozásában mindenképp közre játszott a magyar honfoglalás ezredik évfordulójának az ünneplése. A szerb humánértelmisség válasza a millenniumi ünnepségekre az ősfoglalói státus felemlegetése volt, lényegében

annak a kinyilvánítása, hogy a szerbek ősei a Kárpát-medence déli részén a történelem hajnala óta jelen vannak.³⁶ A korabeli Magyarországon, illetve Szerbiában élő szerbség körén túl azonban e nézőpont csak nemzetközi szinten talált követőkre: egyes szlavisták körében, első sorban Csehországban.³⁷ Jellemző tény, hogy Margalits Ede 1918-ben kiadott, igen alapos szerb történeti repertóriuma a „szarmát” nép nevééről, illetve őstörténetéről is tartalmaz utalásokat (az őstörténetről csupán egyet)³⁸, viszont a szarmata-szerb/szláv azonosítást taglaló munkák az adott bibliográfiában egészen egyszerűen nem szerepelnek. Miközben Margalits műve nem kevesebb, mint 961 tételben tárgyalja a szerb történelmet elemző műveket.

A szerbek „pannóniai” őshonosságának az elmélete az I. világháborút lezáró Párizs-környéki békék előkészítése során kapott fontos, joggal állítható, minden korábbinál fontosabb szerepet. Az őshonosság-elmélet több, klasszikusnak számító műve íródott az I. világháborút lezáró, Párizs-környéki békeszerződéseket megelőző tárgyalások számára, szakértői anyag gyanánt.³⁹ E művek voltak hivatottak a világháborúból győztesen kikerülő Szerbia, illetve utódja a Szerb-Horvát-Szlovén északi-északnyugati irányú területgyarapításait alátámasztani. A konferencián ugyanis az újonnan alakult SzHSz Királyság oly módon vett részt, hogy küldöttségének része volt egy néprajzi-történelmi szekció, amely igen jelentős szerepet kapott a delegáció javaslatainak a kidolgozásában. Elfoglalt alapállásuk, téves adatértelmezésük azon nyilvánvaló céllal magyarázható, hogy e művek szerzői minél „kerekebb” határokat igyekeztek kialakítani, olyan közegben, amely

³³ A megszüntetést oly módon elemezte, hogy az előzmények vizsgálatát 1690–91-ben indította: HASSELSTEINER 1976.

³⁴ E kutatásokat a közelmúltban részletesen áttekintettük: TAKÁCS 2018, 411–414.

³⁵ Končar, Simeon M.: Sloveni u Sjevernoj Galiji. Izvod iz Sasinekov rasprave. Javor 17(1890)/16, 249–250.

³⁶ Pál Tibor elemezte azt, milyen hatással volt a magyar honfoglalás ezredik évfordulójának a nemzetiségekre, és ezen belül is a szerbekre. Csak sajnálhatjuk, hogy e tanulmány teljes terjedelmében csak szerb nyelven jelent meg, magyarul nem: PÁL 1997, 303–309.

³⁷ Így a századforduló évtizedeiben már publikáló Lubor Niederlénél: NIEDERLE 1894, 40–55; NIEDERLE 1911–1927

³⁸ MARGALITS 1918, 878.

³⁹ A magyar szempontból fontosabbak: CVIJIC ET AL. 1919; RADONIC 1919a; RADONIC 1919b; STANOJEVIC 1919. A Párizs-környéki békék számára írott propagandamunkák katalógusa: NN A Catalogue of Paris Peace Conference Delegation Propaganda in the Hoover War Library. Stanford University Press, Stanford University, California 1926

állításuk helyességét nem tudta (vagy akarta!) ellenőrizni.⁴⁰ Ha e munkákat, hibáik és téves értelmezéseik lajstromozásán túl, egy általánosabb szinten igyekszünk értékelni, azok leginkább egy tendencia lenyomataként írhatók le. Annak szemléltető eszközeiként, milyen fordításokat okoz az, ha egy magasztosnak kikiáltott cél megvalósításához a múltat is „szolgálatba állítják”. Dolgozatunk témájához négy mű kapcsolódik: Jovan Radonić⁴¹ (1873–1956) a Bácskáról,⁴² a szerb békeküldöttség öt tagjából álló szerzőcsoport⁴³ pedig a Bánságról írt egy-egy rövid összefoglalást. Továbbá, mind Stanoje Stanojević (1874–1937), mind pedig Jovan Radonić is áttekintette a magyar-szerb kapcsolatokat, illetve a középkori Magyarország történetét, szerb szemszögből.⁴⁴ A négy mű közül a két kapcsolattörténeti tartalmaz nagyobb ívű történeti elemzést, negatív hangúval, az elnyomás hosszú korszakaként ismertette a magyarországi szerbek történetét. Dolgozatunk tematikájából arra kell hangsúlyosan utalni, hogy Radonić művében tényként szerepel a szerb őshonosság tétele, valamint a déli szlávok 5. századi bevándorlása.⁴⁵

Minden kétségen felül áll az a tény, hogy a szerb őshonosság-tétel sajátos fejlődésében is új korszak kezdődött a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság (1929-től Jugoszláv Királyság) korában. A két világháború közötti időszakban többirányú folyamatok tapasztalhatók az immár hivatalosan is Vajdasággá vált területen, a Kárpát-medence déli részében. Az új állam legészakibb részén élő szerb értelmiség feladatának érezte önnön történelmének a feltárását a „pannóniai” térségben. Azon, számos alkalommal újrafogalmazott tétel jegyében, hogy a szlávokra utaló történeti és régészeti nyomokat 1918 előtt lekicsinyítették, kutatásukat mellőzték, sőt – egyes szerzők szerint – ezeket el is titkolták.⁴⁶ A szerbek „pannóniai” történelmi múltjának feltárására irányuló törekvések központjává Újvidék (sz.: Novi Sad) vált, talán annak következtében is, hogy ebben a városban székelt 1861 óta a legfontosabb szerb kulturális egyesület, a Szerb Matica (Matica srpska). Így egyáltalán nem volt véletlen az, hogy Újvidéken alakult meg, 1928-ban az ilyen kutatások összefogását célul kitűző Újvidéki Történelmi Társulat⁴⁷. Igencsak jellemző, hogy e társulat periodikájában főként

⁴⁰ E béketárgyalások e szekciójának a munkáját a közelmúltban Papp Árpád tekintette, a következő címmel: „A politika térdére ültetett tudomány egyik nagy pillanata.” PAPP 2013.

⁴¹ Jovan Radonić történész életművének sajátos aspektusait akadémiai doktori értekezésünkben elemeztük: TAKÁCS 2011, 211, 403–404.

⁴² RADONIĆ 1919a.

⁴³ CVIJIC ET AL. 1919.

⁴⁴ RADONIĆ 1919b.

⁴⁵ RADONIĆ 1939, 128.

⁴⁶ Jellemző adalék, hogy a „folyosói beszélgetések” szintjén még a 20. század végén is evidencia értékűként kezelt háttérbe szorításról alig találni írott megnyilatkozást. Egy-egy ritka kivételként a régebbi szakirodalomból lásd: GARAŠANIN 1955, 170, az újabbról: TRIFUNOVIĆ 1999–2000, 46. Egy további, szintén jellegzetes adalék, hogy a Vajdaság területén zajló régészeti feltárómunka százéves történet az 1980-as évek elején összefoglaló Petar Milošević a szláv régészet e fiktív gátló körülményre nem tér ki. Miközben az 1918 előtti kutatómunkát röviden, de a fő erővonalakat pontosan kitapintva tárgyalja: MILOŠEVIĆ 1982–1983, 23. Egy harmadik jellegzetes adalék, hogy a néhai Jugoszlávia tagköztársaságainak a régészetét monografikus szinten áttekinteni igyekvő Predrag Novaković – Petar Milošević munkáját teljesen mellőzve – a szerbiai régészetet 1945-ig bemutatni hivatott fejezetnek csak a legvégén tér ki arra, hogy a leendő Vajdaság területén 1918 előtt igenis voltak regionális múzeumok és bennük olyan muzeológusok is ténykedtek, akik a régészeti örökségvédelem feladatát is ellátták. Egyetlen személyiséget mutat be részletesen: Felix Millekert. Talán annak okán is, hogy nála azonnal kiemelheti német nemzetiségét. A német igazodást alátámasztandó azt is megtudhatjuk, hogy Milleker régészeti tudását „Karl Torma”-tól szerezte, akiben csak a magyar olvasó sejti meg Thorma Károlyt. Mindezek az apró adalékok természetesen jól illeszkednek a könyv egy korábbi kitételéhez, amely szerint 1918 előtt a Vajdaság területe osztrák uralom alatt állt. (NOVAKOVIĆ 2014, 103–104, illetve 103, 103. jegyzet.). Az elmondottak alapján nem lehet vitás, hogy Predrag Novaković elégtelen ismeretanyaggal rendelkezik az adott tárgykörben, és – ami talán még rosszabb – ismerethiányát az 1918 után kialakított, téves történeti toposzokkal igyekszik „behelyettesíteni”. A valós adatokat egy a közelmúltban megjelentetett munkánkban gyűjtöttük össze: TAKÁCS 2018, 405–417.

⁴⁷ Korabeli helyesírással: Istorisko Društvo u Novom Sadu.

18–20. századi tematikájú írások szerepelnek. Annak megfelelően, hogy a két világháború közötti Jugoszlávia történetírása az 1690–91-es szerb bevándorlást (a magyar szakirodalomban újabban meghonosodó nevén⁴⁸: a szerbek nagy kivándorlását) tekintette az adott térség történetében a vízvázalósnak.⁴⁹ Így minden, ami ezen időpont előtt történt egy sajátos előtörténet keretei közé került. Az ettől korábbi eseményeket egy sajátos, és nem sok érdeklődésre méltó előzményként aposztrofálták – természetesen a szerbekre utaló írott adatok vagy egyházi épületek kivételével.⁵⁰ Nem meglepő tehát, hogy az Újvidéki Történelmi Társulat évkönyveiben nem találni olyan elemzést, amely az őshonosság tanát ne a kinyilatkoztatás szintjén kezelné, hanem újabb adalékokkal, netalán újabb történeti forrásközlésekkel vagy régészeti ásatások leleteivel igyekezne alátámasztani. A népvándorlás-kori régészeti feltárások – alább ismertetendő – 1918 utáni szinte teljes hiányát a vajdasági közegben oly módon igyekeztek áthidalni, hogy nyelvészeti érvek alapján értekeztek a szlávok, sőt egyes esetekben az ún. ószerbek őshonosságáról.⁵¹ Az e körbe tartozó, legfajsúlyosabb elemzés Prágában jelent meg, a Niederle-émlékkönyvben, 1925-ben, Jovan Erdeljanović tollából.⁵² Ő a helynévanyag szláv eredetű részének az elemzése által igyekezett bizonyítani a szláv megtelepedés elsőbbségét a Bánátban.

A különböző célzatú, egyes esetekben alkalmi történelmi összefoglalások váltak a szerb őshonosság hangoztatásának a terepévé. A kutatás helyzetét igencsak jellemzi az, hogy a leginkább fajsúlyos e munkák közül a Jovan Radonić által jegyzett, 1919-es, a szerb

– magyar kapcsolatokat bevallottan célzatos módon tárgyaló, franciául megjelent áttekintése maradt. Ezt közlik újra változatlan szöveggel, de szerb nyelven 1939-ben, a *Vojvodina* (=Vajdaság) nevet viselő, reprezentatív monográfiában.⁵³ Ez volt a legjelentősebb lépés Radonić munkájának a helyi recepciójában. Az 1919-es megjelentetés nyomán ugyanis az adott munkát első sorban Párizsban terjesztették, és a könyv ismertségét az sem növelte helyi szinten, hogy – amint utaltunk rá – francia nyelven került kiadásra. Végezetül: azt is érdemes leszögezni, hogy az újrakiadás egy olyan politikai légkörben történt meg 1939-ben, a II. világháború előestéjén, amikor a történelmet fegyverként kezelő gondolkodásmód képviselői szerint ismét szükség mutatkozott a történeti érvek “csatasorba állítására”.

A Jugoszláv Királyságot a náci Németország 1941 áprilisában lerohanta.⁵⁴ A Versailles-i békeszerződés által életre hívott ország néhány hét alatt széthullott alkotó elemeire, kormánya kapitulált. A széthullott ország nagyobb részén 1941 nyarától állandósult a belháború. A náci-barát, illetve náciellenes katonai erők olyan háborúi, amelyek a civil lakosság ellen tömeges erőszak is jellemzett. 1945 után e harcokat a hatalom új birtokosainak megfelelő, “népfel szabadító” narratívában lehetett csak tárgyalni,⁵⁵ ennek részletes ismertetése távol vezetne dolgozatunk tárgyától. Egyetlen, alább részletesen tárgyalandó “ideológiai” tényező emelendő csak ki. Az, hogy, a Jugoszláv Kommunista Párt elfogadta és lelkesen vallotta a Szovjetunióban 1941 nyarán kialakított pánszláv igazodást. Olyan ideológiát, amely a vegyes lakosságú területeken minden egyéb szempont fölé helyezte

⁴⁸ PÁL 1991, 79–89.

⁴⁹ Az időhatárok ilyen megvonásának egyik legszebb példája a tájegység reprezentatívnak szánt monográfiája, amelynek első kötete (POPOVIĆ 1939) az eseményeket a paleolitikumtól 1690-ig tárgyalja.

⁵⁰ lásd pl.: GRUJIĆ 1939; valamint: KAŠANIN 1939.

⁵¹ ERDELJANOVIĆ 1925; IVIĆ 1929, 4–5; POPOVIĆ 1925, 5–19; NIKOLIĆ 1941, I–II., illetve 140–146.

⁵² ERDELJANOVIĆ 1925.

⁵³ RADONIĆ 1939.

⁵⁴ Ismét nem a helyi szinten – azaz valamelyik délszláv állam történelmi köreiben – gyakran idézett munkára utalunk, hanem egy olyanra, amely világnyelveken íródott: GLENNY 1999, 2, 166–227; RAMET 2006, 113–162.

⁵⁵ E narratíva kialakulását, a Josip Broz Tito beszédeiből levezett pártdirektívákat magyar nyelven tekinti át: BÍRÓ 2016, 60–63. A népfel szabadító narratíva pontatlan voltát, sőt csúsztatásait és ferdítéseit veszi számba NIKOLIĆ 2015; e művet recenziójával együtt érdemes értékelni: BAKIĆ 2015.

a „nép” (értsd: az elnyomottakkal azonosított délszláv lakosság) védelmét a kizsákmányoló „elnyomókkal, idegenekkel és népi ellenségekkel” (értsd a nem délszláv származásúakkal) szemben.

Az 1941 és 1945 között a királyi Jugoszláviában Vajdaságként számon tartott, három régiójára más-más sors várt. A Bácska visszakerült Magyarországhoz, a Szerémség Horvátországhoz, a Bánság pedig jogilag Szerbia része maradt, de német protektorátusként. Az így kialakított politikai keretek a középkorkutatás esélyeit is alapvetően meghatározták. A Szerémség az etnikai háború poklába süllyedt, a Bánságban pedig a német uralom a történeti kutatásnak is gátjává vált. A Magyarországhoz visszacsatolt Bácskában teremődtek meg a középkor elemzéséhez a kedvezőbb keretek,⁵⁶ és e tény igazságértékén az sem változtat, hogy e lehetőséggel e tájon sokkal kevésbé sikerült élni, mint pl. Észak-Erdélyben.

1944 őszén, a náci Németország folyamatos vereségei és a román kiugrás folytán jutott el a szovjet hadsereg a Kárpát-medence déli részébe, az 1941-ben darabjaira hullott Jugoszlávia határaitra.⁵⁷ Az ismét Vajdaság nevet felvett régió 1944 októberének második felében került az előre törő szovjet hadsereg, illetve a szovjetek hátában teret foglaló Tito-partizánok kezére. Ekkor fogalmazódott meg ismét a „pannóniai” szláv vagy szerb őshonosság tétele. A partizánmozgalom révén tömegpárttá vált Jugoszláv Kommunista Párt – a szovjet példának⁵⁸

megfelelően – már a világháború idején elfogadta a pánszláv ideológia egyes posztulátumait – az internacionalizmus folyamatos emlegetése mellett. E szemléletet tükrözi az 1994. október 17-ei Tito-parancs, amely a katonai közigazgatás bevezetését rendelte el a Vajdaságban.⁵⁹ Még határozottabb megfogalmazást nyert a nem-szláv népekkel szemben táplált ellenérzés a katonai közigazgatást gyakorlati szinten vezénylő Ivan Rukavina tábornok által kiadott, 1944. október 22-én közzé tett *Hirdetményében*, amely szerint „a nemzeti jövő és e területek jugoszláv⁶⁰ jellegének megőrzése” teszi szükségessé a nem-délszláv lakosság elleni intézkedések foganatosítását a Vajdaság területén.⁶¹ Magyar nyelven A. Sajti Enikő közölte elsőként azt a cikkreszletet, amely – 1944. október 28-án, tehát hat nappal Rukavina-hirdetmény megjelenése után – e rendelkezés idézett részletét mintegy cselekvési programmá alakította, az új hatalom legfontosabb sajtóorgánumban a *Slobodna Vojvodinában*.⁶² Dolgozatunk témája miatt e szövegben nem az etnikai tisztogatást sugalló megfogalmazásra, hanem az első mondatban lefektetett történelmi posztulátumra érdemes figyelni. Itt ugyanis világosan megfogalmazódik egy kedvelt tétel: az hogy az adott, többnemzetiségű térségben csak „elődeink” (értsd a délszláv népek ősei) rendelkeztek, rendelkezhetnek civilizatorikus képességekkel. Hiszen ők és csakis ők tették lakhatóvá és termővé „Pannóniát” (azaz a Kárpát-medence

⁵⁶ A történelemtudomány területéhez tartozó szakcikkek megjelentetését helyi szinten a *Kalangya* nevű kulturális folyóirat látta el. Az itt megjelentetett tanulmányok többsége a régió 18–20. századi eseménytörténetét elemezte. A Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve sajnos nem éledt ujjá.

⁵⁷ Ebben az esetben is nem a helyi szinten – azaz valamelyik délszláv állam történelmi köreiben – gyakran idézett munkára utalunk, hanem egy olyanra, amely világnyelveken íródott: GLENNY 1999. 2, 166–227; RAMET 2006, 113–162.

⁵⁸ Arra a példára utalunk, amely a legrövidebb formában foglalja össze, mit is jelentett a „szlávok” fogalma a szovjet rendszerben: TRETJAKOV–KOZLOV 1967.

⁵⁹ A. SAJTI 1987, 244.

⁶⁰ E szó fordításban még a vajdasági magyar – tehát mindkét nyelvet anyanyelvi szinten ismerő – kutatók körében is tapasztalható bizonytalanság. A „jugoszláv” jelzőt azért választottuk a „délszláv” helyett mert az eredeti szövegben a „jugoslovenski” és nem a „južnoslovenski” szó szerepel.

⁶¹ A parancs szövegének e részletét először idézte A. SAJTI 1987, 244. A szöveg értelmezésére azonban csak Cseres Tibor vállalkozhatott, a rendszerváltás után kiadott könyvében: CSERES 1991, 102.

⁶² A. SAJTI 1987, 244. „Az idegen elemek tíz és százazrei – akiket azokra a területekre telepítettek, ahol elődeink irtották ki az erdőket, csapolták le a mocsarakat, megteremtve a civilizált élethez szükséges feltételeket – még mindig lövöldöznek a sötétből harcosainkra (...) arra készülve, hogy ebben a számunkra nehéz helyzetben a kellő pillanatban ismét a hátunkba döfjék a kést. (...) A nép érzi, hogy (...) szükség van olyan energikus lépésekre, amelyek biztosítják Bácska jugoszláv jellegét.”

síkvidéki részeit) – legalábbis a hivatkozott felfogás szerint.

Több, egymás eltérő tendencia határozta meg a korai szerb történet, és ezen belül is a szerb őshonosság-tételének a kutatását az 1945 és 1991 közötti években, azaz a titói Jugoszlávia idejében.⁶³ Első helyen a megváltozott közpolitikai, a korban használt szóval: ideológiai környezetre kell utalni. Kelet-Európa más országaihoz hasonlóan Jugoszláviában is a hatalomra került kommunista párt határozta meg a tudomány és a kultúra minden aspektusát, különösen az 1945 utáni első években.⁶⁴ Fentebb már említettük, hogy a sztálini Szovjetunió – amelyhez Jugoszlávia 1948 nyaráig igazolódott – a II. világháború éveiben (konkrétan Moszkva 1941-es ostromától) hangsúlyos ideológiai hivatkozási ponttá tette a pánszlávizmust.⁶⁵ Így nem csodálkozhatunk azon, hogy a titói Jugoszlávia kezdeti, Sztálin-hű korszakában hangsúlyosan jelen volt a pánszlávizmus orosz változata. Egy olyan tan, amely szerint a koraközépkori Kelet-Európa egy egységes „szláv világ” volt, hiszen a korai középkorban elsősorban szlávok éltek az Ural és az Alpok nyugati szélé, illetve a Rajna közötti nagytájon.⁶⁶ A pánszláv felfogás elfogadása egyben azt is jelentette, hogy e hatalmas a térségben az összes többi etnikum csak parciális jelentőséggel bírhatott. A jugoszláv pártideológia sajátossága, hogy az 1948 nyarán lezajlott Tito-Sztálin szakítás⁶⁷ után sem kerültek ki azonnal a pánszláv tanok a „fegyvertárból”, hanem sokkal inkább bővültek. Első helyen egy szlovén régész, Josip Korošec (1909–1966) nyelvészeti alapokon álló fejtegetésére

kell utalni. Korošec a Duna-mellékét jelölte meg a szláv népek kialakulási helyeként, az ukrainai szláv őshaza elmélete helyett, a szovjet régészet primátusát csökkentendő.⁶⁸ Mondani sem kell, hogy e megközelítés igencsak kedvezett annak, hogy ismét érvényre jussanak a Jovan Rajić által megfogalmazott tételek – az illírek, venétek és szarmaták szláv azonosítása, valamint a szláv jelenlét hangsúlyozása „Pannóniában” a Kr. utáni 1. évszázadtól. Korošeccel párhuzamosan egy nyelvészeti tanulmány is megjelent a szerbek „pannóniai” őshazájáról. Szerzője, Ivan Popović (1923–1961) a dialektológia (azaz az egyes szerb nyelvjárások összehasonlító elemzése) alapján vélte igazolhatónak e tételt.⁶⁹ Egy további szerző Rajko Veselinović (1912–1987) volt az, aki 1953-ban a szarmata-szerb kontinuitás elméletet részletesen kifejtette.⁷⁰ Az ortodox teológusi és történészi végzettségű Veselinović régészeti leletek kronológiai és kontextuális félreértése és félreértelmezése alapján építette fel érvelését, így munkájával alább, dolgozatunk régészeti fejezetében foglalkozunk majd kicsit részletesebben. Itt csak annyit emelnénk ki, hogy a Duna-vidéki vagy nyugat-balkáni szláv őshaza gondolatához az 1950-es években sem csatlakoztak további, a titói Jugoszlávia területén honos kutatók. Tehát az őshonosság tana már az adott korszakban is mintegy lekerült a kutatandó témák napirendről. Oly módon azonban, hogy részletes és valóban mélyre ható bírálatot sohasem kapott.

A második, szintén alapvető fontosságú tényezőt a belgrádi bizantinológiai iskolaként (Beogradska vizantološka škola) ismert

⁶³ Nehéz feladat olyan összefoglalást találni, amely elfogulatlanul és kellő távlatból tudná elemezni a Tito-kor Jugoszláviáját. Számunkra Misha Glenny összefoglalása nyújtott a legtöbb támpontot, így ezt idézzük, egyetlen irodalomként: GLENNY 1999. 2, 227–234, 243–249, 268–292, 322–333.

⁶⁴ Novak 1948, 391–394.

⁶⁵ A pánszláv ideológia máig alapvető összefoglalása, magyar nyelven: GOGOLÁK 1942.

⁶⁶ E felfogás talán legjobb összefoglalása a Bolšaja Sovetskaja Ėnciklopedija szlávok-címzava alatt olvasható: TRETJAKOV–KOZLOV 1967. Különösképpen instruktív e címszó térképmelléklete, amely szerint e hatalmas térségben csak az Erdélyi-érchegységben nem éltek volna szlávok. (uo. 544. számozatlan térkép). Magától értetődő adottságként kezeli e gondolatvilágot A. L. Mongajt is: MONGAJT 1955, 308–343.

⁶⁷ Új nézőpontból, azaz mind a néhai Szovjetunióban, mind pedig a néhai Jugoszláviában kidolgozott értelmezési sablonokkal szakítva elemzi e történelmi eseményt: PEROVIC 2007.

⁶⁸ KOROŠEC 1958.

⁶⁹ POPOVIĆ 1958.

⁷⁰ VESELINOVIĆ 1953.

kutatóműhely kialakulása jelentette, az 1940-es évek végén. Az iskola Georgije Ostrogorsky⁷¹ (1902–1976) iskolateremtő munkájának volt köszönhető, aki nemcsak saját személyében publikált alapvető összefoglalásokat, illetve meg nem kerülhető elemzéseket a bizánci-szláv, illetve bizánci-szerb kapcsolatokról, hanem – egyetemi oktatóként és akadémiai intézetvezetőként – több nemzedéknyi bizantinológust is felnevelt. Olyan kutatókat, akik a szerbek korai történetének írott forrásait is a forráskritikai szemlélet segítségével tudták áttekinteni. Kigyomlálva mindazokat az önkényes forrásértelmezéseket, amelyek a szerbek korai történetének a kutatását a 18–19. század fordulója óta terhelték. Egyetlen példaként Božidar Ferjančić (1929–1998) munkásságára utalunk, aki összefoglaló munkában áttekintette Bizánc és a déli szlávok történetét. Ő is azonban, feltehetően a korszellemnek adózott, és tett egy engedményt a régi szemléletnek, amikor a Priskos leírásában szereplő 5. századi, dél-alföldi falvak lakosait szlávként határozta meg.⁷² Felvetődik a lehetősége, sőt számunkra ez tűnik a valószínű megoldásnak, hogy a széles szakirodalmi tájékozottsággal rendelkező Ferjančić annak okán fogadta el a Priskos által feljegyzett három szó szláv etimológiáját, mert nem sokkal korábban emellett kardoskodott egy önálló tanulmányban a belgrádi bizantinológiai iskola egy másik tagja, Franjo Barišić (1914–1988).⁷³ Talán egy ilyen megoldás mellett szólhat az is, hogy Ferjančić munkája további részében mintegy relativizálni igyekszik önnön állásfoglalása súlyát az által, hogy a szláv csoportok mozgását egy, időrendi szempontból igencsak tág intervallumba, a 2. és a 7. század közé keltezi.⁷⁴ Így műve egy másik pontján már arról írhatott, hogy a szlávok – ebben az esetben már megbízható forrásadatok alapján – a birodalom határait I. Justinos császár (518–527) idejében,

tehát közel száz évvel a priskosi, kétséges említés után érkeztek.⁷⁵ Ferjančić áttekintő művének egy további, tartós érdeme, hogy „csupán” Herakleios császár (610–641) korában kezdi meg a szerbek történetének a tárgyalását, mert a 7. század első fele az a korszak, amelyre már vonatkoztathatóak írott források.⁷⁶

Ferjančić műve e pontján Bíborbanszületett Konstantin *De administrando imperio* c. munkájának XXXII. fejezetében⁷⁷ szereplő leírás egyik lehetséges értelmezését fogalmazta meg. Az adott helyen egy leírás olvasható arról, hogy a szerbek Herakleios császár idejében bebocsátást kértek a birodalomba, Singidunum (azaz Belgrád) várában. Meg is kapták, délre vándorolnak, de rövid idő múlva vissza is vándorolnak régi, északi hazájukba. *Nota bene*: a forrásban nem szerepel az, hogy a korábbi lakhelyük Singidunum várának közelében lett volna, a Duna északi partján. Tehát e források hely – amelynek hitelét egyébiránt az utóbbi időben több bizantinológus is kétségbe vonta – egyáltalán nem szól a szerbek Kárpát-medencei lakhelyéről.

Visszatérve dolgozatunk gondolatmenetéhez: a hangsúly-eltolódás harmadik elemére a fentiekben már utaltunk: a Tito-kori Jugoszláviában az 1940-es évek végére kialakult egy olyan helyzet, hogy a korai szerb történelemről leginkább már csak a régészek tudtak új érveket megfogalmazni. Ezen átalakulás hátterében azon felismerés húzódnak meg, hogy csak a régészeti ásatások révén lehet hozzájutni olyan újabb forrásanyaghoz, amellyel a rendkívül csekély adatállományt bővítheti. Miközben a történészek csak a saját korábbi koncepcióikat tudták megismételni. Ez utóbbi példái Dušan J. Popović (1894–1965) 1952 és 1957 között megjelentetett összefoglalásai a bácskai, bánsági, illetve szerémségi szerbek történetéről, településeiről.⁷⁸ Ő ugyanis egyik saját, korábbi,

⁷¹ Munkásságát a bizánci történelem feltárásában talán A. P. Každan mutatta be a legalaposabban: KAŽDAN 1978.

⁷² FERJANČIĆ 1966, 7.

⁷³ BARIŠIĆ 1952.

⁷⁴ FERJANČIĆ 1966, 7.

⁷⁵ FERJANČIĆ 1966, 9.

⁷⁶ FERJANČIĆ 1966, 26.

⁷⁷ DAI 152, 153.

⁷⁸ POPOVIĆ 1952, 3–15; POPOVIĆ 1955, 17–21; POPOVIĆ 1957, 37–56.

már az 1920-as években megjelentetett elemzését⁷⁹ fejlesztette tovább több önálló kötetté, a két világháború közötti időkben megfogalmazottakhoz képest még inkább kombattáns, magyarellenes stílusban. E munkák egy további jellegzetessége, hogy a szerb őshonosság tétele axiomatikus kijelentésként kerül megfogalmazásra, pontos forráshelyekre történő utalás nélkül. (Az őshonossági tételnek mondhatni ez a legállandóbb jellemzője, hiszen Rajić óta éppen a hiányos forráskezelés jellemzi az így nyilatkozó történészek majdnem mindegyikét.)

Ezen előzmények ismeretében nem csodálkozhatunk azon, hogy az 1970-es és 80-as évek fordulóján, Belgrádban nem egy történészt, hanem egy neves régészt kértek fel arra, hogy írja meg a szerbek korai történetét az igencsak reprezentatívnek megálmodott történeti összefoglalásban, „A szerb nép történetében”. Jovan Kovačević (1920–1988) magas szinten teljesítette e feladatot.⁸⁰ Benne egyébiránt egy olyan régészt dicsérhetünk, aki szakmai karrierjének nagy részét az avar kori temetők feltárásának és értelmezésének szentelte.⁸¹ A reprezentatív történeti összefoglalásban publikált elgondolása szerint „Pannóniában” (azaz a Kárpát-medence déli részein) csak a Szerémségben és a Bánság déli részén számolhatunk szlávokkal az avar korban.⁸² Úgy véljük ez az alap, amely reális következtetések kiindulópontját képezheti.

Megállapítható, hogy Jovan Kovačević tézise csak igen korlátozott mértékben került befogadásra a szerb történetírásban. Függetlenül attól, hogy azt az adott kor legnagyobb tartott népvándorlás-régésze fejtette ki egy reprezentatívnek szánt összefoglalásban. Tulajdonképpen azok sem szoktak e munkára hivatkozni, akik Kovačević nézőpontját, tehát a szlávok igencsak

korlátozott mértékű Kárpát-medencei jelenlétét teljes mértékben, vagy nagyrészt elfogadják.

Az 1980-as évek végén az őshonosság-tétel került ismét fellendülő fázisba, a tragikusba forduló eseménytörténettől egyáltalán nem függetlenül. Slobodan Milošević 1987-es hatalomátvételével kiteljesedett a néhai Jugoszlávia szétesésének a folyamata,⁸³ megindult az etnikai háború előkészítése, szellemi síkon is.⁸⁴ A politikai cselekvés eszközeivé a nagygyűlések (angolból eredő szerb kifejezéssel: mitingek) váltak,⁸⁵ az ilyen gyűlések résztvevői skandálva utasították vissza a szerb nép történetének „megannyi meghamisítását”⁸⁶ Ilyen közhangulatban kerültek egyre-másra kiadásra az őshonosság tana tárgyában, az önmagukat történészként aposztrofáló, agresszív dilettánsok munkái. A sor élére Olga Luković-Pjanović 1990-ben megjelent munkáját kell tenni.⁸⁷ Nem elsősorban azon tézise miatt, amely szerint a szerb lenne a világ legrégebbi nyelve, hanem sokkal inkább annak okán, hogy mert e kétkötetes könyv egy sajátos gyűjtőszervezetként működött. Számos további dilettáns érezte magát e mű nyomán hivatva arra, hogy hasonló gondolatokat tegyen közzé. Az önmagát Szerb Autochtonista Iskolának (Srpska autohtonistička škola) elnevezők olyan irományokat hoztak létre,⁸⁸ amelyek mind a forráskezelés megbízhatatlansága, azaz a dilettáns, sőt nevetséges helynév-elemzések miatt, mind pedig az elemzés belső logikájának a teljes hiánya miatt mélyen alulmúlják mindazt, amit szerb történészek papírra vetettek, mondhatni Rajićtól az ezredfordulóig. E felfogás hívei ugyanis már nemcsak az őskori vagy ókori Balkán, illetve „Pannónia” vonatkozásában számolnak szerbekkel, hanem velük népesítik be az eurázsiai kontinens nagy részét, Indiától

⁷⁹ POPOVIĆ 1925.

⁸⁰ KOVAČEVIĆ 1981.

⁸¹ Jovan Kovačević életútjáról és a szerb régészetben betöltött szerepéről lásd: POPOVIĆ 1988.

⁸² KOVAČEVIĆ 1981, 124.

⁸³ Magyar nyelven Bíró László ismerteti e folyamatot az összefoglalás igényével: BÍRÓ 2016, 57–60.

⁸⁴ A légkör jellemzésére ismét Misha Glenny munkáját találtuk a leghasználhatóbbnak: GLENNY 1999. 2, 268–292, 322–333.

⁸⁵ Élményszerűen írja le egy ilyen nagygyűlés („miting”) hangulatát: GLENNY 1999. 2, 327.

⁸⁶ E közhangulat hatására, illetve ennek részeként írt történészi munkákat jól jellemzte: SUNDHAUSSEN 2002.

⁸⁷ LUKOVIĆ-PJANOVIĆ 1990.

⁸⁸ ŠČEKIĆ 1994; VLAJIĆ-ZEMLJANIČKI 1999; JEVĐEVIĆ 2002.

az Ibériai-félszigetig. Már az is üdítő kivételnek hathat, ha e sajátos iskolához tartozó mű címe „csupán” azt ígéri, hogy a szerbekről, mint a Balkán és „Pannónia” ősfoglalóiról fog szólni, a Krisztus utáni 1. és a 10. század közötti időszakban.⁸⁹ Az 1990-es években megjelent dilettáns munkák részletes cáfolatára nézetünk szerint nem érdemes kitérni. Nemcsak annak okán, hogy az e halmazba tartozó, sajátos művek textusa rend szerint nem tartalmaz logikusan felépített érvelést, amelyet tételesen lehetne cáfolni, hanem sokkal inkább azért mert egy neves szerb bizantinológus Radivoj Radić (szül. 1954) egy önálló kötetet szentelt az ilyen művek cáfolatának,⁹⁰ egyben azt is megmutatva milyen mértékben képviselnek elutasító álláspontot a forráskritikát alkalmazó szerb történészek e dilettáns publikációáradattal szemben. Szinte

mondani sem kell, hogy e megsemmisítő kritika sajnos nem eredményezte a dilettánsok vehemenciájának a csökkenését. Azt a tényt is itt kell kiemelni – mintegy további ellenpólusként –, hogy az ezredforduló évtizedeiben, Szerbiában több fontos mű is született a *De administrando imperio* szerbeket említő forráshelyeiről.⁹¹ E munkák jelentős részét azon Tibor Živković (1966–2013) írta, akit korai halála sajnos megakadályozott életműve kiteljesítésében. Egy végső megjegyzésként pedig arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy az 1980-as évek végétől, mintegy Jugoszlávia felbomlásának ideológiai előkészítése, és a délszláv etnikai háború szellemi háttérének megteremtése során szinte minden délszláv nép körében akadtak olyan tollforgatók, akik újrafogalmazták az adott közösség ősfoglalói eredetmítoszt.⁹²

A SZERB ŐSHONOSSÁG-ELMÉLETEK ÉS A RÉGÉSZET

A régészetnek egy sajátos és „megkésett” szerep jutott a szerb őshonosság tételének a vizsgálatában, egészen 1940-es évek végéig. A szerb őshonosság tana esetében is egy. a középkor-régészetre általában is jellemző tendenciát kell tapasztalnunk, amely a kelet-közép-európai, illetve észak-balkáni térség régészeti iskoláira igencsak jellemző, különösen fejlődésük első szakaszában.⁹³ E két nagytájon rend szerint nemzeti keretek között alakult ki a középkor régészete, szintén rend szerint olyan időpontban, amikor már létezett az adott nemzet humánértelmissége által megfogalmazott történeti narratíva. Szintén rend szerint e narratíva követését, illusztrálását – vagy, immár egy későbbi fejlődési szakaszban – újabb érvekkel történő alátámasztását tűzte ki a régészet céljának az azt életre hívó, nemzeti érzelmű humánértelmisségek köre. E tények ismertetében nem

csodálkozhatunk azon, hogy az önnön őshonosság tételét hittel valló, 19. századi szerb értelmiség is e tétel illusztrálását és alátámasztását várta volna el a Kárpát-medence déli részén a születő félben levő középkor-régészettől. A szerb nép formálódó értelmiségének a helyzetét az tette sajátossá, hogy e társadalmi réteg a 19. században túlnyomórészt a történelmi Magyarország (saját felfogása szerint a Habsburg császárság) területén élt.⁹⁴ Miközben a történelmi Magyarország területén a 19. század közepső harmadában megszülető középkor-régészet egyáltalán nem igazodott a szerb történeti narratívához.⁹⁵ A magyarországi szerbség literátusai kezdetektől fogva gyanakvással viszonyultak a régészeti kutatások eredményeihez, és e gyanakvás csak növekedett az után, hogy a kiegyezés utáni évtizedekben az egyes délvidéki nagyvárosok (pl. Zombor, Temesvár vagy

⁸⁹ VLAJIĆ-ZEMLJANIČKI 1999.

⁹⁰ RADIĆ 2005.

⁹¹ Munkásságának gazdag bibliográfiájából itt csak néhány összefoglalást emelnénk ki: ŽIVKOVIĆ 1996, 89–100, és különösen 94–96; ŽIVKOVIĆ 2000; ŽIVKOVIĆ 2002, stb.

⁹² Nemzetközi szinten e nézeteket összefoglalta: BRUNNBAUER 2006, 37–62.

⁹³ Részletesen elemeztük e folyamatot akadémiai nagydoktori értekezésünkben: TAKÁCS 2011, 119, 120, 121, stb.

⁹⁴ THIM 1940, 8–12.

⁹⁵ Az e kijelentést alátámasztó adatokat lásd az alábbi tanulmányunkban: TAKÁCS 2018.

Szeged) múzeumaiban önálló régészeti kutatóműhelyek jöttek létre.⁹⁶ Áthidaló megoldást jelenthetett volna az, hogy az 1826-ban, Pesten(!) életre hívott, Szerb Matica (= *Matica Serpska*, az 1860-as évektől *Matica Srpska*).⁹⁷ nevű szerb közművelődési társaság alakul egy régészeti műhely. Erre azonban nem került sor, az után sem, hogy 1847-ben megalakult a közművelődési társaság keretei között egy, a szerbekhez köthető tárgyi hagyaték őrzésére hivatott intézmény, a Szerb Matica Múzeuma⁹⁸ (korabeli nevén: *Muzeum Matice Serpske*, az 1860-as évektől: *Muzej Matice Srpske*). E múzeum tevékenysége ugyanis egészen 1918-ig nem a régészeti hagyaték, hanem az egyházművészeti tárgyak lajstromozására és/vagy gyűjtésére irányult. E tárgyi anyagnak pedig még elvéve sem akadt olyan darabja, amely a korai középorra lett volna keltezhető. A szerb írástudóknak így a dualizmus korában felfejlődő vidéki múzeumhálózat egy-egy intézménye által folytatott ásatások anyagában kellett volna megelégnük az őshonosság bizonyítékait. A szerb kutatók többsége azonban az ilyen intézmények munkájában alig vett részt, folyóirataikban is csak nagy ritkán publikáltak. Távol maradásuk okaként pedig, amint ezt a ritka célzások sejtetni engedik, ezen intézmények szlávellenes elfogultságával igyekeztek magyarázni.⁹⁹ Szinte mondani sem kell: az 1918 előtti kutatások módszertani szempontból is jóval gazdagabbak voltak annál, semmint, hogy egy ilyen sommás ítéletet alkalmazni lehetett volna.¹⁰⁰ Természetesen nemzetileg elfogult magyar kutatók is tevékenykedtek a bácskai és bánági tájon az 1918 előtti időszakban. Bizton állítható azonban, hogy a dualizmus-kori régészek többsége az újkori Bácska és Bánág soknemzetiségű

voltát igyekezett meglátni a koraközépkori leletekben is. Így például a kor felfogása szerint kora középkori szláv hagyatékot vizsgált minden olyan kutató, aki 10–11. századi sorost temetőt mentett meg az enyészettől.¹⁰¹ Még tovább jutott a Kárpát-medencei szlávok szerepének hangsúlyozásában Érdujhelyi Menyhért. Ő az *Újvidék* történetéről írott, egyébiránt kiváló helytörténeti monográfiájában az avarok létezését is kétségbe vonta, és teljes hagyatékukat szlávoknak minősítette.¹⁰²

A két világháború közötti időszak vonatkozásában a már részben elmondottakat kell megismételni. Az 1918 utáni néhány évben a Kárpát-medence déli részén is lezajlott az „impériumváltás”.¹⁰³ Az adott terület – a Vajdasággá vált Délvidék – a határ új megvonása révén Szerb-Horvát-Szlovén Királyság (1929-től: Jugoszláv Királyság) legészakibb része lett. A pontos körülményeket nem ismerő szemlélő könnyen közelíthet a szerb őshonosság elméletének a kutatástörténetéhez olyan elvárással, hogy az új állami keretek fel kellett lendítsék az adott problematika vizsgálatát. A valóságban ennek éppen az ellenkezője történt: nemcsak a szerb őshonosság megtámogatására szolgáló ásatások indítása maradt el, hanem a népvándorlás-kor egészének a régészeti vizsgálata is visszasüllyedt az 1867-es kiegyezés előtti szintre. Az új hatalom egyetlen kutatási téma: a szerb kolostorok régiségeinek a feldolgozására¹⁰⁴ helyezett hangsúlyt az 1690-es szerb bevándorlást megelőző idők vonatkozásában. A középkori leletek vizsgálatának háttérbe szorítása több tényező hatásával is magyarázható. Az új hatalom tudatosan visszafejlesztette azon, a 19. század végén és a 20. század elején egyesületi keretek között létező vidéki múzeumokat,

⁹⁶ E kutatásokat a közelmúltban részletesen áttekintettük: TAKÁCS 2018, 411–414.

⁹⁷ Alapításának körülményeit ismertette: KUMOVIC 2001, 34–43. Működésének első évtizedeit leírta: MILISAVAC 1986. Honlapja a dolgozat írásának idejében: http://www.vojvodina.com/kultura/html/matica_srpska.htm

⁹⁸ Részletesen elemezte ezen intézmény történetét: KUMOVIC 2001, 48–55.

⁹⁹ E szemlélet kései utóregzései: GARAŠANIN 1955, 170; TRIFUNOVIC 1999–2000, 46.

¹⁰⁰ TAKÁCS 2018, 411–414.

¹⁰¹ Részletesen elemeztük e tényt: TAKÁCS 2018, 411–414.

¹⁰² ERDUJHELYI 1894, 27.

¹⁰³ BÍRÓ 2010, 85–114; A. SAJTI 2010; HORNYÁK 2018, 79–83. Hangsúlyosan a magyar kisebbség szempontjából értékeli az „impériumváltás” eseménysorát: A. SAJTI 2004, 37–43.

¹⁰⁴ Az ilyen kutatások eredményeit összefoglalta: GRUJIC 1939; KAŠANIN 1939.

amelyek kutatói a régészeti örökségvédelmet ellátták. A leépítés klasszikus példjaként a Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat zombori múzeuma említhető, amely 1918-ig a Bácska egész területén folytatott gazdag feltárásmunkát.¹⁰⁵ Az új állam északi részében a Szerb Matica újvidéki székhelyű múzeuma lett volna hivatott egy regionális múzeum szerepét átvenni és a régészeti örökségvédelem feladatát ellátni, ez azonban sajnos nem valósult meg – külső és talán belső tényezők miatt is. Külső tényezőként a pénzhiányt kell az első helyre tenni. Azt aényt, hogy a Jugoszláv Királyságban a múzeumok állami támogatása rendkívül alacsony szintje. Belső tényezőként pedig – feltehetően a pénzhiánytól nem függetlenül – az adott intézményen belüli szervezeti hiányosságok, illetve a képzett szakembergárda hiánya említhető.¹⁰⁶ E helyzet következményeit nézetünk szerint egy ténnyel lehet a legjobban jellemezni. A Vajdaságban a két világháború közötti időszakban csupán mintegy fél tucat középkori lelőhelyen folyt leletmentő feltárás. Ha pedig e számból kivonjuk az új muzeológiai intézményrendszerhez csak laza szálakkal kapcsolódó, mondhatni megszállott amatorként tevékenykedő Szasszer Jánost, Luka Nadlačkit, illetve Felix Millektert,¹⁰⁷ és az általuk megkutatott Nagyikinda-, illetve Versec-környéki lelőhelyeket, csupán egyetlen olyan, kelet-szerémségi lelőhely marad, ahol szervezett leletmentő ásatás is folyt. A szerémségi Vojka határában egy avar kori soros temető néhány csontvázas – pontosabb kifejezéssel: korhasztásos rítusú

– sírjai került napvilágra.¹⁰⁸ A munkálatokat a belgrádi Nemzeti Múzeum – korabeli nevein: Művészeti Múzeum, illetve Pál Régensherceg Múzeuma – munkatársai vezették, a leletek közlése és értelmezése is az ő nevükhöz fűződik. Đorđe Mano-Zissi és Mihajlo Purković a Lubor Niederle által lefektetett avaroszláv koncepció¹⁰⁹ jegyében értékelték a leleteket, így a „szerényebb” a mellékletű sírokban szlávokat igyekeztek láttatni.¹¹⁰ Megnyilatkozásuk tudománytörténeti szempontból bírt jelentőséggel. Egyfelől utat mutattak a helyi közegben ahhoz, hogyan lehet az avar kori régiségeket integrálni az őshonosság-elméletbe. Másrészt pedig megnyilatkozás is tanúsítja azt, hogy a szerb régészek milyen élénk figyelemmel kísérték a csehországi, és ezen belül is a prágai régészeti iskola kutatásait.

A vázolt helyzetből következik, hogy a tájegység koraközépkori anyagi kultúrájának egyetlen összefoglalásában, a *Vojvodina* című monográfiában, Borislav Jankulov (1978–1969) még 1939-ben is csak és kizárólag az 1918 előtt előkerült leletekre tudott támaszkodni a népvándorlás kori anyagi kultúra áttekintése során.¹¹¹ Így munkája mintegy az 1918 előtti vármegyei monográfiák régészeti fejezeteinek¹¹² szerb nyelvű kivonatolásaként is leírható. Sőt, Jankulov a leletanyag csoportosításában is követi az eredeti forrást, azaz a vármegyei monográfiák tanulmányaiban kialakított, korszakokra, illetve kultúrákra bontást alkalmazza, és így – áttételesen Hampel József csoportosítását veszi át és alkalmazza. Új elem, hogy már a Kr.u. 1.

¹⁰⁵ TAKÁCS 2011, 440; TAKÁCS 2018, 55.

¹⁰⁶ MILOŠEVIĆ 1982–1983, 24. szerint a régészeti kutatómunka stagnált a két világháború közötti időszakban. E kijelentéssel ellentétben viszont csak áttételesen ismeri el a régészeti kutatások igen alacsony számát: KUMOVIC 2001, 47. Azáltal, hogy rögzíti a Matica múzeumában őrzött tárgyi hagyaték lassú és rendszertelen gyarapodását.

¹⁰⁷ Felix Milleker három nyelven: németül, magyarul és szerbül publikált. A különböző nyelven írott cikkeiben Felixként, Bódogként és Srećkoként is jegyezte magát. Úgy véljük ennek ellenére is, hogy az a legjobb, ha anyanyelvi formájában adjuk meg a nevét. Milleker életútját összefoglalta: SCHERER 1983.

¹⁰⁸ MANO-ZISSI 1937a; PURKOVIC–MANO-ZISSI 1941.

¹⁰⁹ NIEDERLE 1911–1927; NIEDERLE 1923–1926; NIEDERLE 1931. Lubor Niederle munkásságának a megítélése két szélsőség között ingadozik. A szláv nyelvterületen a „szláv régészet atyjaként” tisztelik. Életútját pozitív színekben, szinte a hősköltemények stílusában mutatja be: ANTONIEWICZ 1948. Ezzel ellentétben viszont a német nyelvterületen több bírálója is akadt. Magyar nyelven csak egyetlen egy szerző, a német nemzetiségű Bolko von Richthofen részesítette átfogó bírálatban Lubor Niederle nézeteit: RICHTHOFEN 1923–1926.

¹¹⁰ MANO-ZISSI 1937a; PURKOVIC–MANO-ZISSI 1941.

¹¹¹ JANKULOV 1939.

¹¹² Lásd pl. REISZIG (é.n.), 28–248; KISLÉGHY NAGY–NAGY (é.n.).

évszázadtól számol szlávokkal – miközben a bekezdést záró lelőhely-felsorolás, avar kori (azaz „avaroszláv”), vagy 10–11. századi (azaz az ún. Bjelo brdo-kultúrához tartozó) temetőket tartalmaz. Tehát a feltételezett jelenlét első öt évszázadát mintegy „lefedetlenül” hagyva.¹¹³ Jankulov összefoglalásában tetten érhető egy – általában csak fészavakból – félmondatokból kikövetkeztethető – alapállás. Bár maga a mű szerzője jó antikváriusi szemlélettel közelít a leletanyaghoz, és minden egyes leletben igyekszik felmutatni azokat az iparművészeti szemzőgből nézve értékes jegyeket, amelyek az adott tárgyat egyedivé teszik, munkájában mégis egy sajátos távolságtartás tapasztalható az avar régiségekkel szemben.¹¹⁴ A távolságtartás okát a *Vojvodina*-monográfia egy másik tanulmányában, a Petar Skok (1881–1956) által a helynevek etimológiájáról írott elemzésben találjuk meg.¹¹⁵ Az avarok itt török nyelvű népként kerülnek bemutatásra. Ez pedig a történeti nyelvészetben járatlan olvasó oly módon fordíthatta le, hogy az avarok az oszmán-törökökkel voltak azonos származásúak. A szerb közegben pedig egy ilyen azonosítás eleve egy negatív értékítéletet jelentett, mert az oszmán-törökök jelentették a „nagy ellenséget” a 14. század vége és a 20. század eleje között. Miközben a gyűjteményes mű más tanulmányai, így mind a Jovan Radonić által jegyzett, és fentebb már utalt történeti

összefoglalás,¹¹⁶ mind pedig a Petar Skok által írott nyelvészeti elemzés szilárdan kiáll a szerb őshonosság tana mellett.¹¹⁷

Az 1941 és 1945 tavasza közötti korszakot a titói Jugoszlávia történetírása az antifasiszta, harc, a népfelszabadító háború idejeként tartotta számon.¹¹⁸ E megközelítésből az következne, hogy a Kárpár-medence déli szélének három régiójában ezen időszakban nem folyt régészeti kutatómunka, kiváltképpen terepmunka nem! Ez azonban sem a Bánságra, sem pedig a Bácskára nem igaz. Mindkét tájegységben történtek középkor-régészeti feltárások,¹¹⁹ sőt a Bácskában az egyik legfontosabb templom- és temetőfeltárás, a Zenta – csecstói is ezen időszakban folyt.¹²⁰ A bácskai régészeti kutatásokat annak okán is érdemes számon tartani, mert ekkor jelent meg a régió középkor-régészeti kutatásainak a feladatait elsőként összefoglaló mű. E célokat Banner János (1888–1971) foglalta össze egy 1942-ben írott, még a szakemberek számára is jórészt ismeretlen munkájában. A *Régészeti feladatok a Délvidéken* címet viselő cikk egy olyan, jól átgondolt koncepció jegyében íródott, amelynek a középkori vonatkozású célkitűzései – a népvándorlaskor történeti kérdéseinek a tisztázása, a magyar-szláv viszony vizsgálata, illetve a középkori településhálózat rekonstrukciója – manapság is vállalható, sőt vállalandó feladatok.¹²¹ Dolgozatuk

¹¹³ JANKULOV 1939, 87–88.

¹¹⁴ JANKULOV 1939, 86–87.

¹¹⁵ SKOK 1939.

¹¹⁶ RADONIĆ 1939.

¹¹⁷ SKOK 1939.

¹¹⁸ E narratíva pontatlan voltát, sőt csúsztatásait és ferdítéseit veszi számba NIKOLIĆ 2015. E művet recenziójával együtt érdemes értékelni: BAKIĆ 2015.

¹¹⁹ A visszacsatolt Bácska régészeti örökségvédelmét a Magyar Nemzeti Múzeum látta el, Budapestről. Ilyen keretek között folyt pl. a bácsújfalui (sz.: Selenča) avar máglyalelet hitelesítő feltárása. A nagyobb lélegzetű kutatási projektek szervezésének a helyszíne pedig a szegedi székhelyű Alföldi Tudományos Intézet lett. A Bánságban csak a régészeti örökségvédelmi feladatok ellátása folyt, a belgrádi Nemzeti Múzeum (Narodni Muzej, Beograd) szervezésében, ami konkrétan néhány lelőhely mentőásatását jelentette. Típuspéldaként a Feketető (sz.: Crna Bara) – Prkos nevű lelőhely 1943-as ásatása említendő, ahol őskori település részletét, illetve 10–11. századi sírokat sikerült feltárni: Garašanin, M. – Garašanin, D. (1957), 199–218, és különösen 202. Az őskori leletek közlése, a 10–11. századi temető rövid említésével, A temető közlése: STANOJEV 1989, 129–130.

¹²⁰ FOLTINY–KOREK 1944–1945.

¹²¹ BANNER 1942. Reprint: BANNER 2004, 150–151. Mivel e szöveg mind eredeti változatában, mind pedig reprintben egy-egy nehezen elérhető folyóiratban látott napvilágot, a középkort tárgyaló bekezdéseit itt újraközöljük:

„A népvándorlás is átviharzott ezen a területen. Itt előkerülő emlékei még sok történeti kérdés tisztázásához vezethetnek. Talán sikerül tisztázni a régi szlávok és a honfoglalók viszonyát, amelynek megoldása egyik legsürgetőbb régészeti-történelmi kérdésünk, és ott fogja megszólaltatni a leleteket, ahol elhallgatott az oklevelekkel is bizonyítható történelem.

témája szempontjából az is kiemelendő, hogy a szláv-őszerb őshonosság tanának a vizsgálata nem szerepel az e munka által megfogalmazott célkitűzések között. Még olyan formában sem, hogy e tan tételes cáfolatára is szükség lehetne.

Az 1945 utáni másfél-két évtizedben a vajdasági régészet tökéletesen illeszkedett a belgrádi kutatóműhelyekben megfogalmazott célkitűzésekhez, mind a feltárandó lelőhelyek kijelölésében, mind pedig az elemzés prioritásainak a kijelölésében. A középkor vonatkozásában két feladat számított elsődleges fontosságúnak. Ezek: a szláv régészeti emlékek kimutatása és elemzése, valamint az épített örökség (értsd: a szerb kolostorok) állagvédelme és kutatása.¹²² A továbbiakban természetesen a szlávként meghatározott, népvándorlás kori lelőhelyek vizsgálatára fogunk koncentrálni. Érdekes ismét kiemelni, hogy 1948 nyara előtt a titói Jugoszlávia régészetében s szláv emlékek kimutatására irányuló törekvés nem csupán, sőt talán nem is elsősorban a szerb őshonosság tanának volt a fejleménye, hanem sokkal inkább az ekkor még egységesen működő jugoszláviai régészetet egészét átítató, szovjet sugallatú, pánszláv igazodásnak volt a kifejeződése.¹²³ A szláv emlékanyag fellelésének az igénye miatt kellett tehát megindulnia a Bánátban több telepásatásnak is, 1947-ben. Az egyik helyszín *pancsovai*¹²⁴ (sz.: *Pančevo*) – Ney-téglagyár agyagbányájában folyamatosan bolygatott, avar kori, csontvázas temető melletti, keretszerű keltezéssel a 7–11. századra tehető település területe volt, a másik pedig a *tiszahegyesi*¹²⁵ (sz.: *Iđoš*) határban álló, monumentális nagyságú, őskori földvár. Ez utóbbi helyszín annak következtében esett a választás, mert a földvár sáncokkal lehatárolt, belső területén népvándorlás-kori (a leírás alapján talán leginkább avar koriként értelmezhető)

kerámiát is sikerült gyűjteni. Mindkét lelőhelyen belgrádi régészek ástak, a szövetségi fővárosban megfogalmazott kérdésfelvetések jegyében. Bár mindkét lelőhely esetében, és különösképpen a pancsovai helyszínen, a belgrádi régészek színe-java kivonult, egyik feltáráson sem sikerült olyan leletanyagot kibontani, amely teljes határozottsággal, és a szovjet minta szerint is a szlávokhoz lett volna köthető. Egészen konkrétan fogalmazva: egyik esetben sem sikerült prágai (a korban a szovjet szakirodalomban használt nevén Prága-Korčák) típusú edényeket lelteni, sőt a tiszahelyesi földvárban határozott népvándorlás-kori réteget sem. A két mintafeltárásnak szánt ásatás eredményei olyan, a feltáróik számára nem várt, mondhatni korlátozott, illetve a kutatás kezdetekor megfogalmazott kérdésfeltevés szempontjából nem releváns eredményeket hoztak, hogy feltárás folytatására, illetve a fél évszázada kibontott leletek részletesebb feldolgozására és elemzésére is csak az ezredforduló éveiben került sor!¹²⁶

Fentebb, dolgozatunk történelmi fejezetében már utaltunk arra, hogy az 1948 nyarán bekövetkező Tito-Sztálin szakítás a korai szerb történet kutatását is átalakította. A politikai történet alakulása volt tehát az oka annak, hogy bekövetkezett egy sajátos félfordulat: látványosan háttérbe szorult a moszkvai sugallatú, és egyes szláv népek tárgyi hagyatékát egyetlen, szovjet vezetés alatt álló szláv régészetbe összemosó szemlélet. Helyette, a helyi, úgymond délszláv specifikumoknak kellett előtérbe kerülniük. Fentebb már arra is utaltunk, hogy egy szlovén régész, Josip Korošec az ukrainai szláv őshaza elmélete helyett a Duna-mellékét jelölte meg a szláv népek kialakulási helyeként, a szovjet régészet primátusát csökkentendő.¹²⁷ Fentebb már írtunk Rajko Veselinovićra is, aki 1953-ban

Ez utóbbi kérdés már sajátos nemzeti feladata régészetünknek. Ehhez kapcsolódik a másik, nemzeti szempontból legfontosabb feladat. Az elpusztult középkori magyar falvak és temetők rendszeres kutatásaira gondolunk, úgy, mint ahogy az a Kecskemét és Gyula környéki, meg a Csanád megyei ásatásoknál történt.”

¹²² Az 1945 utáni időszak kutatási prioritásait akadémiai doktori értekezésünkben tekintettük át részletesen: TAKÁCS 2011, 214–219.

¹²³ E tény talán legszebb szakirodalmi lecsapódása: NOVAK 1948.

¹²⁴ MANO-ZISSI ET AL. 1948.

¹²⁵ GRBIĆ 1950; GRBIĆ 1951.

¹²⁶ RADIČEVIĆ ET AL. 2012; MARIĆ ET AL. 2016.

¹²⁷ KOROŠEC 1958.

lefedtette a középkori telepfeltárások ószerb szemléletű értelmezését, a Kárpát-medence déli részén.¹²⁸ Csak érdekességként említjük, hogy az ószerb értelmezéshez oly módon jutott el, hogy első, 1952-ben megjelent munkájában még ószlávként határozta meg a mozsori lelőhelyet.¹²⁹ A két munka megjelenése közötti időben vált tehát számára vállalhatóvá Jovan Rajić azon gondolata, hogy a szláv és a szerb népnév közül a szerbet kellene a régebbinek tekinteni. Miután már több korábbi munkánkban¹³⁰ is foglalkoztunk a *mozsori* (sz.: Mošorin) objektumok értelmezéséhez és időrendjéhez kapcsolódó nehézségekkel, itt csak korábbi megállapításainkat foglaljuk össze, és egészítjük ki egyetlen helyen. Veselinović arra építette feltevést, hogy a *Bostanište* (másik nevén: *Kuveždin*)¹³¹ nevű lelőhelyen két korszak települési objektumait sikerült kibontani. A Tisza erodálódott magaspartjának a szélén kialakított kis ásatási felszínen néhány Árpád-kori telepjelenség mellett egy olyan többosztatú, a földbe alig mélyedő padlójú ház (6. objektum) maradványai is előkerültek, amelyet a feltáró a szarmata korra keltezett. Ez volt a tényanyag, amelyre Veselinović ráillesztette a szerbek szarmata-kori, azaz Kr. u. 1–3. századi jelenlétének a tételét egy új forrástípusra, a régészeti leletanyagra. Az új értelmezés elfogadtatása érdekében 1953-as dolgozatához egy olyan fejezetet írt,¹³² amely mintegy programadó módon fogalmazta újra az őshonosság tételét. Didaktikus célzattal, mintegy tankönyvi fejezetként íródott fejtegetéséből arról értesülhetünk, hogy az adott topográfiai környezetben csak összerek élhettek. Annak következtében, hogy e környezet csak és kizárólag az ő életmódjuknak felelt volna meg.

Korábbi munkáinkban Rajko Veselinović szarmata-ószerb kontinuitási elméletét időrendi hibája miatt bíráltuk.¹³³ Veselinović tényleg nagy hibát követett el a többosztatú ház keltezése során: az épület ugyanis egészen biztosan török kori, amint ezt a benne lelt üvegpalack-részlet vagy a gyorskorongolt kerámia is tanúsítja.¹³⁴ Jelen dolgozatunkban azonban azt is le kell szögeznünk, hogy e házmaradvány alapján akkor sem lehetett volna a szarmata-ószerb kontinuitást igazolni, ha a 6. objektum 3–4. századi keltezése megállta volna a helyét. Egy megszakítatlanul lakott, többfázisú település ugyanis ideális esetben sem az etnikai, hanem a települési kontinuitás alátámasztására alkalmas. (Egy település – triviálisan hangzik, de mégis vessük papírra – akkor is lehet folyamatosan lakott, ha lakosságának etnikai összetétele megváltozik.) Továbbá, tényszerűen megállapítható, hogy a mozsori határban feltárt szuperpozíció – akár 3–4. századi, akár 16–18. századi a 6. objektum – nem a településtörténeti, hanem csupán a településtopográfiai kontinuitás bizonyítására alkalmas. Arra tehát, hogy az adott települési helyen többször is megtelepedtek, oly módon azonban, hogy a települési fázisok között évszázados hiátusok is vannak. A Mozsor határában feltárt településrészlet esetében, a jelenleg rendelkezésre álló leletanyag alapján tehát még települési kontinuitásról sem lehet szó!

Rajko Veselinović elméletének a bemutatását két megjegyzés megtételével szeretnénk zárni. Fentebb már utaltunk arra, hogy Veselinović pravoszláv teológián, illetve – az ószerb-kontinuitáselmélet megalkotásával párhuzamosan – történelem-szakon végezte egyetemi tanulmányait. E körülmény pedig nemcsak a régészeti anyagismeret hiányát kellett, jelentse,

¹²⁸ VESELINOVIĆ 1953.

¹²⁹ VESELINOVIĆ 1952.

¹³⁰ TAKÁCS 1986, 21. 242. jegyz.; TAKÁCS 1991, 519–520.

¹³¹ Itt szeretnénk megjegyezni, hogy bár magyar nyelvű tanulmányainkban kötelességszerűen előbb magyarul szoktuk a helyneveket megadni, a dűlőneveket csak azon a nyelven-nyelveken adjuk közre, ahogy azokat az adott közösség használja. A dűlőnevek “államnyelvre” történő fordítását ugyanis egy olyan káros gyakorlatnak tartjuk, amely adott esetben beazonosításukat is megnehezíti.

¹³² VESELINOVIĆ 1953, 6–12.

¹³³ TAKÁCS 1991, 519–520.

¹³⁴ Az ásatás kronológiai revíziója: STANOJEV 1998, és különösen a 4. illetve az 5. ábra.

hanem a szlavenoszerb nyelv ismeretét is. Így jól tudhatta olvasni Jovan Rajić összefoglaló munkáját, a szerb őshonossági elméletek közös kiindulópontját. Végezetül: tévedése ellenére is tény az, hogy egy bizonyos vonatkozásban Rajko L. Veselinović innovatív szemléletű volt! Már 1952-ben igyekezett rávenni Willard F. Libbyt arra, hogy radiokarbon-módszerrel mérje meg a mozsori faszénderabok korát.¹³⁵ Ismereteink szerint a Kárpát-medence egészének a vonatkozásában itt merült fel első ízben az igény arra, hogy középkor-régészeti ásatás vonatkozásában a ¹⁴C-re alapozott keltezési eljárás bevetésre kerüljön. Talán annak következtében, hogy Veselinovićot már egyes kortársai, így az újvidéki Városi Múzeumban ténykedő Nagy Sándor (1912–1995) is arra figyelmeztette, hogy a többszortatú házból származó kerámia nem a szarmata-korba, hanem a török hódoltság idejére keltezendő.¹³⁶

Fentebb már utaltunk arra, hogy bár Rajko Veselinović „ószerb” elgondolása a szerbiai régészetben nem talált követőre az 1950-es években.¹³⁷ Maga Veselinović is csak egyszer tért vissza e problematikához, 1957-ben.¹³⁸ Az ószerb megközelítés helyett az vált általános gyakorlattá az 1960-as évek közepéig, hogy a népvándorlás kori lelőhelyek szlávként kerültek közlésre, mind az avar kor, mind pedig a 10–11. századi vonatkozásában.¹³⁹ Ezen értelmezés azonban nem a Rajko Veselinović-féle szarmata-ószerb kontinuitási elméleten nyugodott, hanem a Lubor Niederle (1865–1944) által

kidolgozott és Jan Eisner (1885–1967) továbbfejlesztett értelmezési koncepción.¹⁴⁰ A vizsgált korszak vajdasági régészeti szakirodalmában nem találni utalást arra, miért is tekintették megfelelőnek az avaroszláv megnevezést az azt használó szerzők. Így inkább csak sejthető az, hogy – a kor nagypolitikájában uralkodó ideológiai áramlatoknak megfelelően – az 1950-es évek régészei is valószínűleg tarthatták Đorđe Mano-Zissi (1901–1995) és Mihajlo Purković (1907–1976) már 1941-ben papírra vetett gondolatát. Amely szerint az avar uralom idején a szlávok kellett, hogy jelentse a „termelő elemet”¹⁴¹. A niederlei-eisneri koncepció elfogadása az adott korszak egy-egy olyan, magyar nemzetiségű régészre¹⁴² is jellemző volt, akiről joggal sejthető: e nézetrendszer nem belső meggyőződésből vallották. A váltás Nagy Sándornál figyelhető meg elsőként, az 1960-as és 70-es évek fordulóján, és az avaroszláv jelző elhagyásában nyilvánult meg a leglátványosabb módon.¹⁴³

Az *óverbászi* (sz.: Vrbas) sírmező átfogó elemzése nyitotta meg Nagy Sándor számára szélesebb horizontú vizsgálatok lehetőségét.¹⁴⁴ Az *óverbászi* temető közleményében így csak egy helyen történik utalás a szlávokra, magát a leletanyagot viszont Nagy Sándor az avar temetők esetében szokásos kérdésfelvetések kontextusában vizsgálja. Tette ezt annak ellenére is, hogy az *óverbászi* temetőnek már 1968-ban megjelent az antropológiai elemzése, amelyben az eltemetetteket Srboľub Živanović teljes

¹³⁵ A levélváltást szó szerint közli: VESELINOVIC 1953, 49. 124. jegyzet.

¹³⁶ TAKÁCS 1986, 21. 242. jegyz.; TAKÁCS 1991, 519–520.

¹³⁷ Egyetlen szoros kivétellel: a mozsori telep mellett feltárt, 11. századi, soros temetőrészletet Wellenreiter Pál „ószerb” meghatározással közölte: 148–151. Nota bene: ugyanabban a kötetben, ahol a Veselinović-tanulmány is megjelent.

¹³⁸ VESELINOVIC 1957.

¹³⁹ Lásd pl.: WELLENREITER 1952; WELLENREITER 1953; ŠAFARIK 1955; WELLENREITER 1962.

¹⁴⁰ NIEDERLE 1911–1927; NIEDERLE 1923–1926; NIEDERLE 1931; EISNER 1952a; EISNER 1952b

¹⁴¹ PURKOVIC–MANO-ZISSI 1941. „A szlávok közvetítik a keleti régészeti elemeket nyugatra. Jelentős a részarányuk a Pannon-medence (értsd: a Kárpát-medence – T.M.) aranyművességében. Ők voltak a fő termelő elem.”

¹⁴² Lásd pl.: WELLENREITER 1952; WELLENREITER 1953; NAGY 1956, 163–169; NAGY 1959; NAGY 1960; WELLENREITER 1962.

¹⁴³ A változás már az *óverbászi* temető különböző közléseinek a címéből is kiolvasható. Így az 1950-es és 60-as évek fordulóján írott, éves jelentések címében Nagy Sándor avaroszlávként jellemzi a temetőt: NAGY 1959, 189–192; NAGY 1960. Az 1971-ben kiadott közlemény címében viszont már ugyanő, nem avaroszlávként, hanem kora középkori temetőként írta le a feltárt sírmezőt: NAGY 1971.

¹⁴⁴ E körülményről maga Nagy Sándor beszélt a dolgozat írójának 1983-ban, a Čortanovciban lelt cserépbográcsok értelmezése kapcsán.

egyértelműséggel szlávnak határozta meg.¹⁴⁵ Az óverbászi temető esetében a szláv vonatkozások kiemelése a későbbiekben is csak marginális jelentőségű maradt, egészen az 1990-es évekig. Annak ellenére, hogy ez a bácskai régió egyetlen olyan, avar-kori sírmezője, amelyből egy maszkos, vagy ujjas fibula utánzata, a szaksajtóban gyakran pszeudofibulának nevezett tárgy is napvilágra került.¹⁴⁶ Egy olyan tárgytípus tehát, amely – Joachim Werner 1950-es elemzése nyomán¹⁴⁷ – hosszú évtizedeken át a szláv régészet egyik vezérleletének számított.

Az 1960-as évek közepe után tehát egy olyan átalakulás indult meg, amely nemcsak az ószerb őshonosság tanának a háttérbe szorulását, hanem avaroszláv koncepció hallgatólagos elvetését is magával hozta. Az új irányzat kiindulópontja a néhai szövetségi állam fővárosban, Belgrádban, az un. belgrádi régészeti iskola, sőt egészen konkrétan Jovan Kovačević tudományos életútjának az alakulásában keresendő.¹⁴⁸ Ő ugyanis, az 1960-as évek közepe után egyre jobban kezdett el érdeklődni az avar kor régészete iránt, miközben – feltehetően egy keveset publikáló de Kovačević gondolkodására nagy hatást gyakorló Danica Dimitrijević (1922–2004) révén¹⁴⁹ – a niederlei-eisneri koncepciót is sikerült önmaga számára felülbírálnia. A szemléletváltás jól kitapintható módon a belgrádi régészeti iskola egészének nyugatos orientációjába is beleillett, és ezen átalakulás sajnálatos módon együtt járt a népvándorlás-kori régészet egészének a háttérbe szorulásával. Annak következtében, hogy a nyugati partnerek őskori, illetve római kori lelőhelyek kutatása iránt érdeklődtek, ezek feltárására

sikerült közös kutatási projekteket szervezni. Az 1960-as évek közepén megindult szemléletbeli átalakulás egy következő elemeként a vajdasági régészeti kutatásban is igencsak visszaszorult az 5–9. század, és ezen belül is az avar kor iránti érdeklődés¹⁵⁰ – kivételt csak a vajdasági magyar kutatók, így Szekeres László (1931–1997) és Ricz Péter (szül. 1948) jelentették, akiknek nem csupán mentőátsásként, hanem célzottan is folytak avar temetőfeltárásai folyt ezen időszakban.¹⁵¹ A népvándorlás-kor iránti érdeklődés visszaesése talán azzal is magyarázható, hogy a tartományi fővárosban, Újvidéken élő szerb régészek az új megközelítést talán egy túlon túl belgrádi, azaz a világ felé egyre jobban megnyíló szövetségi fővárosból érkező önfeladó álláspontnak is érezhették. Jovan Kovačevićet oly mértékű szakmai nimbusz övezte a szerb régészetben, hogy évtizedeken át, egészen 1988-as haláláig senki sem szállt szembe a niederlei-eisneri avaroszláv koncepció hallgatólagos elvetésével. Ez azonban korántsem jelentett elfogadást! Erről tanúskodik a *kishegyesi* (sz.: Mali Idoš) avar temetőrészlet közleménye.¹⁵² A kibontott sírokat ugyanis 1976-ban az avaroszláv koncepció jegyében elemezte feltárójuk, Petar Pop–Lazić (1933–2013), a belgrádi székhelyű Szerbiai Történeti Múzeum munkatársa. Egy szóval sem utalva arra, hogy e koncepciót a szerb népvándorlás-kutatás legjelentősebb alakja tulajdonképpen elvetette.

Az 1970-es évek közepétől népvándorlás-kori régészet kutatási lehetőségeit a Vajdaságban. A néhai szövetségi állam más részeihez hasonlóan a Vajdaságban is egyre jobban érezte hatását egy olyan gazdasági válság, amelynek

¹⁴⁵ ŽIVANOVIĆ 1966–1968, 135, 144.

¹⁴⁶ NAGY 1971, 214, 35. tábla 13.

¹⁴⁷ WERNER 1950.

¹⁴⁸ POPOVIĆ 1988.

¹⁴⁹ Danica Dimitrijević volt az első vajdasági régész, aki elemzéseiben a Vajdaságot a népvándorlás korában is egy soknemzetiségű területnek nyilvánította, a szlávok bevándorlásának idejét pedig különösebb magyarázkodás nélkül is az avar korra tette: DIMITRIJEVIĆ 1969. Munkásságát akadémiai doktori értekezésünkben elemeztük részletesebben: TAKÁCS 2011 195, 216, 242.

¹⁵⁰ A ritka kivételek: STANČIĆ 1980; STANOJEV 1980a; STANOJEV 1980b; BUNARDŽIĆ 1978–1979; BUNARDŽIĆ 1980.

¹⁵¹ Szekeres László és Ricz Péter három avar kori temető is feltárt Bácsstopolyán (sz. Bačka Topola) és környékén. E munkálatokról Ricz Péter számolt be egy sor éves jelentésben, illetve több tematikus cikkben. RICZ 1978; RICZ 1980; RICZ 1982–1983a; RICZ 1982–1983b; RICZ 1983; RICZ 1987; RICZ 1993.

¹⁵² POP-LAZIĆ 1976.

negatív hatásait igencsak felerősítette a csodaszerként bevezetett ún. szocialista önigazgatás. A régészet esetében – nota bene: nemcsak a Vajdaságban – az örökségvédelem, azaz a véletlenül megbolygatott lelőhelyek hitelesítése ütközött egyre nagyobb nehézségekbe, különösen a nem preferált régészeti korszakok esetében. Áthidaló megoldásként – szintén a volt szövetségi állam minden tagköztársaságában és tartományában – azon lehetőség kínálkozott, ha az adott, védendő lelőhelyre ki sikerül terjesztetni a külföldi kooperációban folytatott régészeti kutatásokat, ez azonban a népvándorlás kora esetében egy eleve járhatatlan útnak tűnhetett. A külföldi partner – amint erre már utaltunk – az őskori és római-kori kutatási témák iránt érdeklődtek. A Vajdaság vonatkozásában csak egy új lelőhely a *Dunacséb* (sz.: Čelarevo) külterületén a téglagyári agyagbányában megbolygatott avar kori sírok tudták áttörni az érdeklődés helyi szintjét.¹⁵³ A sírok környezetében ugyanis olyan római kori tegulatöredékek is napvilágra kerültek, amelyekre másodlagosan zsidó vallási szimbólumokat: menorát, sófárt (=kostülköt) és etrogot (=citromot) karcoltak.¹⁵⁴ Egyszerű, módon, de mégis felismerhetően. E szimbólumok – jórészt Jovan Kovačević szervezőmunkájának köszönhetően – nemzetközi ismertségre tettek szert, nemzetközi konferenciát is sikerült szervezni értelmezésük megkönnyítése érdekében.¹⁵⁵ Szinte mondani sem kell, hogy e szimbólumok kontextusa egyáltalán nem volt egyeztethető sem a szerb őshonosság tanával, sem pedig a niederlei-eisneri avaroszláv koncepcióval. Így az adott konferencia során e két értelmezési lehetőség még említés szintjén sem került elő.¹⁵⁶ A dunacsébi temető sajátos értelmezéseivel a továbbiakban, jelen dolgozatunk keretei között nem is foglalkozunk. egy másik, fentebb már utalt körülményt érdemes itt még egyszer kiemelni, a nagyobb nyomaték

kedvéért. Azt tehát, hogy az anyagi alapok csökkenésének ellensúlyozására „bevetett” másik módszer – szintén a néhai Jugoszlávia összes tagköztársaságában – a különböző jubileumokra emlékező nemzetközi konferenciák szervezése volt. Az *ad hoc*, azaz bizonyos évforduló kapcsán szervezett konferenciák között különlegesen fontos helyet foglal el az 1976-ban, a *Matica Srpska* alapításának 150-ik évfordulóján rendezett nemzetközi konferencia a *Problemi Seobe Naroda u Karpatskoj kotlini* (=A népvándorlás problémái a Kárpát-medencében). E konferencia ugyanis, mivel már címében is hangsúlyosan a Kárpát-medence meghatározást viselte a vajdasági régészet „közép-európai nyitásának” talán legszebb, de mindenképp folytatás nélkül maradt példája.¹⁵⁷ E konferencia egyik sajátossága volt az, hogy a szerb őshonosság tana itt sem szerepelt egyetlen dolgozatban sem, a niederlei-eisneri avaroszláv koncepciót pedig első sorban a néhai Csehszlovákiából érkezett kutatók hangoztatták.¹⁵⁸

Fentebb már utaltunk az 1987-es évre, Slobodan Milošević hatalomra kerülésére,¹⁵⁹ valamint arra is, hogy ezen esemény a szerb őshonosság tana hangoztatásának is egy új lökést adott. Arra is utaltunk már, hogy az új politikai irány mily mértékig használta fel az „irányítottan spontán” nagygyűléseket politikája legitimizálására. E nagygyűlés-mozgalomnak volt egy, sajátosan a Vajdaságra jellemző arculata, amelynek még az őshonosság-tan is részévé vált. A kiindulópont: Slobodan Milošević oly módon igyekezett megszilárdítani és más tagköztársaságokra kiterjesztetni a hatalmát a széthulló félben levő jugoszláv föderációban, hogy 1988. október 5-én, egy nagygyűlés segítségével szétzúzta a Vajdaság tartományi autonómiáját (ez volt az ú. n. joghurt-forradalom). A tartományi párt- és állami vezetés leváltása után pedig a tartomány kulturális különállását

¹⁵³ A dunacsébi temető előzetes közlése, illetve a leleteit bemutató, tematikus kiállítások katalógusai: BUNARDŽIĆ 1978–1979; BUNARDŽIĆ 1980; BUNARDŽIĆ 1985.

¹⁵⁴ BUNARDŽIĆ 1980, 1 t. 1–3; 2. t. 2, 4. stb.

¹⁵⁵ KOVAČEVIĆ ET AL. 1983.

¹⁵⁶ Ezt tanúsítja a konferencia jegyzőkönyvszerűen közre adott vitaanyaga: KOVAČEVIĆ ET AL. 1983.

¹⁵⁷ A konferencia kötete DIMITRIJEVIĆ ET AL. 1978.

¹⁵⁸ Lásd pl.: ČILINSKA 1976.

¹⁵⁹ GLENNY 1999. 2., 268–292, 322–333.

hirdető, jórészt szerb nemzetiségű intézményvezetők ellen indult – szinte a kínai kulturális forradalom kampányaira emlékeztető – szellemi hadjárat.¹⁶⁰ Ennek részeként a Vajdasági Múzeum kiállításának az átalakítását is sikerült elérni. A koraközépkori résznél annak érdekében, hogy a magyarázó szövegben a szlávok 6. századi bevándorlásának a kimondása helyett a hunkor óta tartó jelenlét szerepeljen. A múzeumi kiállítás új, 1990-es tablója szerint (saját fordításunkban): „A legújabb kutatások eredményei egyrészt a szlávok jelenlétére utalnak a mai Vajdaság területén a 4. és 5. században.”¹⁶¹

A történeti és régészeti szakirodalom az őshonossági tézis újrafogalmazása tekinthető a közös pontnak. Ezen túl azonban a két kutatási terület el is válik egymástól. Miközben ugyanis a történészek, pontosabban a történészi babérokra vágyó dilettánsok az ismert, többségükben két évszázada már papírra vetett érveket és állérveket fogalmazták meg újra, a szerb őshonosság-elmélet mellett elköteleződő régészek új leletanyagot is igyekeztek bevonni a propagált nézetrendszer alátámasztása érdekében. Egy sajátos tudománytörténeti vonatkozása is van annak, hogy a szerb őshonosság tanát védelmező szakirodalomnak az 1980-as évek végétől egy régészeti leágazása is lett. A kiindulópontként egy sajnálatos vonatkozást kell kiemelni: 1988-ban elhunyt Jovan Kovačević.¹⁶² A belgrádi egyetem régészeti tanszékének a vezetését tőle megöröklő Đorđe Janković (1945–2016) pedig a szlávok / szerbek „pannóniai” őshonosságának legfontosabb hirdetője lett.¹⁶³ Felfogása szerint a szlávok őshazája a Duna-vidéken keresendő, így az sem lehet kétséges, hogy a Nagyalföldön a római korban benépesítő szarmaták is tulajdonképpen szlávok kellett, hogy legyenek.¹⁶⁴ Nyugodt lélekkel kimondható, hogy Đorđe Jankovićnak az 1990-es években nem sikerült új érvet hozzáadnia a Jovan Rajić

által már a 18–19. század fordulóján megfogalmazott érvrendszerhez. Annyi újdonság történt csak, hogy – Rajko L. Veselinovićhoz hasonlóan – Đorđe Jankovićnál is a településrégészeti leletanyag került az érvelés gyűjtőpontjába. Csak a helyszínek változtak: a Mozsor (sz.: Mošorin) határában elterülő *Bostanište* helyett új lelőhelyek kerültek előtérbe, köztük is első helyen a *Horgos* (sz.: Horgoš) határában a *Hosszhát* nevű dűlőben kibontott, kései szarmata telep.¹⁶⁵ Đ. Janković okfejtésének értelmében tehát a trianoni magyar határtól párszáz méterre már a népvándorlás-kor elején is szláv falu állott. Talán nemcsak e dolgozat írója számára nyilvánvaló az érvelés mögött megbúvó aktuálpolitikai célzat.

Ismételjük meg a nagyobb nyomaték kedvéért: Đorđe Janković – e téren is közvetlen előképét Rajko L. Veselinovićot követve – település-feltárásokra hivatkozva teszi le voksát a szláv őshonosság tétele mellett. A népvándorlás kori régészet két ága így Szerbiában is két régészeti narratíva függvényében került értelmezésre. A szláv vonal újraélesztési módjával pedig Janković – kimondva, de több alkalommal kimondatlanul is – a néhai Szovjetunió népvándorlás kori régészét követi. A szovjet régészetben is a telepkutatás számított a „szlávabb”, a temetőelemzés pedig a „steppeibb” vagy „nomádabb” kutatási ágnak. Úgy tűnik továbbá, hogy maga Đorđe Janković is érzékelte a sírmezők és a telepek eltérő „értelmezési tartományának” a problémáját és a maga módján igyekezett is megoldani azt. Felfogása szerint a népvándorlás-kori szláv sírok ritkasága a Kárpát-medence déli részén, vagy az egykori Jugoszlávia más részein azzal lenne magyarázható, hogy a temetés az e tájakat a népvándorlás korában benépesítő szlávoknál abból állott volna, hogy az elhunytat elhamvasztották, majd pedig hamvait egy földből-kövekből-kavicsokból felhányt

¹⁶⁰ Részletesen, bár egyáltalán nem elfogulatlanul bemutatja e mozgalom „szellemi” hátterét: ANZULOVIC 1999.

¹⁶¹ E folyamatot egy korábbi munkánkban már ismertettük: TAKÁCS 1991, 523. 175. jegyzet.

¹⁶² Életútját ismerteti: POPOVIC 1988.

¹⁶³ Életútjának részletes ismertetése: N. N. 2016

¹⁶⁴ JANKOVIC 1997b.

¹⁶⁵ JANKOVIC 1997b, 362, 364. 1–3. kép. Megjegyzendő, hogy a valós dűlőnév helyett Đorđe Janković egy fantázianevet, a „Stub 76-ot” (=76-os villanypózna) használja a lelőhely megnevezésére, feltehetően annak okán, hogy az adott dűlőnek csak magyar nyelvű neve létezik.

halom tetején helyezték volna el, vagy szétszórva azokat, vagy pedig egy kis faládjában helyezve el azokat, agyagedényekben.¹⁶⁶ Érvelése azon lengyelországi régészek nézetrendszeréből, akik ilyen urnatemetkezések nyomait a Lengyel Alföldön figyelték meg. De egyben tovább is fejleszti Janković az adott elgondolást, a szórt hamvas megoldás kidolgozása által. Ez utóbbi elgondolás következtében a Balkán-félsziget középső harmadának összes föld-, illetve kőhalma, az ún. *gromilák*, potenciális szláv sírnak lehetne és kellene tekinteni, függetlenül attól, találni-e feltárásuk során bármilyen, népvándorlás-kori temetkezésre utaló nyomot. E nézetrendszer két síkban is bírálható. Elvi szinten az okoz áthidalhatatlan nehézséget, hogy a gromila-elméletben mintegy elválík egymástól a lelet és a régészetiileg értelmezhető jelenség fogalma, a régészet megszűnik tárgyi tudományként létezni. Gyakorlati szinten pedig balkáni tájon zajló, hagyományos, tehát az ipari forradalom előtti eszközökkel folytatott földművelés egy sajátosságára kell emlékeztetnünk. A karsztmezőkön, a köves talaj miatt a megművelhető területek kialakításának egyik gyakori módja, hogy a kisebb-nagyobb köveket összeszedik, és vagy kerítést építenek belőle, vagy pedig

egy kupacba hordják össze.¹⁶⁷ Ellenvetésünkkel természetesen nem aziránt igyekszünk kétségeket támasztani, hogy a Balkán-félszigeten kimutathatók lennének népvándorlás-kori, szláv, hamvasztásos temetők. Sőt az is közismert tény, hogy a bronz-, illetve vaskori halmok a Balkán különböző részein voltak kedvelt temetkezési helyek, a középkor különböző szakaszaiban.¹⁶⁸ E temetők regisztrálása, és a régészeti elemzés színvonalát elérő vizsgálata azonban nem elméleti fejtegetésektől, hanem csak rendszeres terepbejárásoktól illetve célirányos feltárásoktól révén várható.¹⁶⁹

Đorđe Janković nézetrendszere esetében nemcsak az egyes tézisek tételes megfogalmazásai tarthatnak számot érdeklődésünkre, hanem az is, milyen elfogadottságnak örvend e nézetrendszer a helyi közegben. Egy igencsak tagolt összképpel állunk szemben. Đ. Janković nézetrendszerének több olyan híve akadt, aki határozott módon kiállt az őshonosság-elgondolás mellett.¹⁷⁰ Nézeteikre alább még vissza kell térnünk. Továbbá, az őshonosság-tan újraéledésének igencsak használ az is, hogy „Rastko” nevű, régészeti és tartalmakat közlő, illetve újraközlő honlap szerkesztőse is elfogadja Đ. Janković nézetrendszerét,¹⁷¹ és

¹⁶⁶ JANKOVIĆ 1997a.

¹⁶⁷ Utalt erre már BALLIT 1901, 10.

¹⁶⁸ Görögország, Dél-, illetve Kelet-Bulgária és Albánia vonatkozásában elemezte az ilyen sírmezőket, hangsúlyosan mellőzve etnikai azonosításukat: CURTA 2016.

¹⁶⁹ Đorđe Janković érvelésében szerepet kap egy hiány is: az tehát, hogy a balkáni térségből szinte teljesen hiányoznak a szláv urnatemetők. A hiányokkal történő érvelés azonban mindig magában hordozza annak a veszélyét, hogy a mögötte megbúvó tényezők sokasága egyetlen (és ennek következtében túlhangsúlyozott) évrre redukálódjanak. A szláv urnatemetők hiánya esetében érdemes lett volna figyelembe venni azt, hogy az ilyen lelőhelyek száma csak olyan régiókban szokott megnőni, ahol sikerül megszervezni egy, az adott területen szervezeten működő régészeti örökségvédelmi szolgálatot. Ez ugyanis fel tudja hívni a mezőgazdasággal foglalkozó lakosok figyelmét arra, hogy a viszonylag csekély mélységben elásott, tehát a mezőgazdasági munkákkal történő bolygatás veszélyének fokozott mértékben kitett urnák akkor is értéket jelentenek, ha bennük, a töredékes edényen felül általában „csupán” kalcinált csontdarabkák kerülnek napvilágra. Mivel pedig ilyen szakszolgálatot a Balkán-félszigeten csak néhány helyen, így Északkelet-Bulgáriában sikerült megszervezni, pontosabban megfigyelt és feltárt szláv urnatemetők soráról is csak e régióból gyűjthetők nagyobb számban adatok. Bulgáriában Živka Vážarova volt az, aki, még az 1970-es évek közepén, elsőként foglalta össze az ilyen terepmunkák eredményeit, és mutatott be több – összesen 16 – feltárt, kora középkori, szláv urnatemetőt is: VÁŽAROVA 1976, 9–82, valamint 6. 1. térkép. Más balkáni régiókból, – így mondhatni szinte szükségszerűen – csak szórványosak az adatok. Így Horvátország és Görögország területéről hosszú időn át csak egy-egy hamvasztásos temető volt ismert: Kašićból (BELOŠEVIĆ 1972), illetve Olimpiából. (VIDA–VÖLLING 2000). (A Đ. Janković, által említett további lelőhelyek (JANKOVIĆ 1995, 130.) esetében a régészeti adatfelvétel alacsony minősége lehetetlenné teszi a további elemzést.) A Vajdaság területéről eddig még csak két urnasír került közlésre, a szerémségi Újszalánkeménből (sz.: Novi Slankamen): JANKOVIĆ 2003.

¹⁷⁰ JANKOVIĆ 1995–1996; TRIFUNOVIĆ 1996a; TRIFUNOVIĆ 1996b; TRIFUNOVIĆ 1997a.

¹⁷¹ Lásd pl.: https://www.rastko.rs/arheologija/djankovic/djankovic-zapadni_c.html (a megtekintés időpontja 2019.08.23.),

lelkesen újraközli elektronikus formában, a részint csak nehezen elérhető helyeken kinyomtatott dolgozatait.

Dolgozatunk szempontjából igen nagy a jelentősége annak, hogy Đorđe Janković nézetrendszerének az ezredfordulón jelentős ellentábor is alakult. Az ellentábor – élén a belgrádi Régészeti Intézet két vezető kutatójával, Marko Popovićtyal, valamint Vujadin Ivaniševićtyel – első körben azt igyekezett elérni, hogy Janković egyik, 1996-os könyvét ne lehessen az egyetemi oktatásban segédanyagként felhasználni, a „gromilák” azaz a halmok összsláv / összserb temetkezési helyként történt értelmezése miatt. A kötet sajtóbemutatóját használták fel arra, hogy az érvelés gyengéire rámutassanak.¹⁷² A könyvvel szembeni fellépésüket segítette, hogy melléjük állt Miloje Vasić, a Régészeti Intézet korabeli igazgatója, valamint az egyik legtekintélyesebb szerb régész Milutin Garašanin, akinek szintén rossz véleménye volt a gromila-elméletről. Meg kell jegyezni, hogy Đorđe Janković állításával ellentétben, igenis született alapos kritika a gromila-elmélete cáfolatára.¹⁷³ Így is azonban, az őshonosság-tan újrafogalmazott változatának a terjesztése elleni fellépés szinte lehetetlen voltát talán az szemlélteti legjobban, hogy – amint erre már utaltunk – Đorđe Janković 1988-tól oktatott a Belgrádi Egyetem Régészeti Tanszékén, docensi státusban.¹⁷⁴ Đorđe Janković ellentábor a vázolt helyzet ellenére sem adta fel harcot. Miközben Đorđe Janković szakmai karrierje is kiteljesedni

látszott: 1997-ben a Középkori Tanszék vezetőjévé vált.¹⁷⁵ 2003 és 2007 között pedig ő lett a Szerb Régészeti Társulat vezetője, és ő szerkesztette a társulat folyóiratát a Glasnikot.¹⁷⁶ Ennek ellenére, Đorđe Jankovićtyal szemben álló régészek köre (maga az érintett, Đorđe Janković hét vezető szerb régészt említ különböző internetes fórumokon¹⁷⁷) 2009-ben elérte azt, hogy a Belgrádi Egyetem Bölcsészkarának Választási Tanácsa (Eredeti nevén: *Izborno veće Filozofskog fakulteta*) előbb elvesse Đorđe Janković megbízott (helyi szakszóval élve: rendkívüli) professzori kinevezését, utána pedig azt is, hogy ugyanezen testület ne újítsa meg 1988-ban már elnyert docensi kinevezését.¹⁷⁸ Az elutasítás oka a részint a szerb őshonosság elmélet propagálása, részben pedig a Közép-Balkán szinte valamennyi leletének ószerb hagyatékként történt meghatározása volt.¹⁷⁹ A két visszautasítás közül a második volt a súlyosabb, hiszen az egyben azt is jelentette, hogy Jankovićtól megvonták az egyetemi előadások tartásának a jogát, képletesen szólva eltiltották a katedrától. E döntést pedig nem tudta megváltoztatni, hogy a Szerb Régészeti Társulat határozatban állt ki mellette, sem pedig az, hogy Đorđe Janković nyílt levélben kereste meg a szerb oktatási minisztériumot a docensi újra kinevezés elutasításának a tárgyában, a középkor-régészeti oktatás ellehetlenedésére hivatkozva. Így Đorđe Janković számára nem maradt más megoldás, mint a nyugállományba vonulás, és a hívei által

vagy <https://www.rastko.rs/arheologija/djankovic/djankovic-prostor.html> (a megtekintés időpontja 2019.08.23.).

¹⁷² A könyv botrányos sajtóbemutatójának a részleteit maga Đorđe Janković idézte fel egy olyan interjúban, amely több „patrióta” alapállású szerb honlapon is elérhető. Đorđe Janković számára nem önmagában a sajtóbemutató volt sérelmes, hanem az, ahogyan annak megtartását Miloje Vasić, a belgrádi Régészeti Intézet korabeli igazgatója kikövetelte. Egy olyan, a Belgrádi Egyetem Bölcsészkarának címzett levéllel, amelynek állítása szerint Janković „mérgezi a szerb népet” (eredetiben: „truje srpski narod”): VEMIĆ 2015.

¹⁷³ JEVTIĆ 2007, 175–180.

¹⁷⁴ N. N. 2016.

¹⁷⁵ N. N. 2016.

¹⁷⁶ N. N. 2016.

¹⁷⁷ A titkos választási procedúra valószínű menetéről internetes fórumokból lehet tájékozódni. E bejegyzések írója maga Đorđe Janković volt, aki az ülés menetét is részletesen leírta. Kinevezése ellen érvelt a már utalt Marko Popović, illetve Vujadin Ivanišević, továbbá Aleksandar Palavestra, Branislav Andelković, Miloje Vasić, Miloš Jevtić, Miroslav Lazić. <https://forum.b92.net/topic/51861-Чистка на Филозофском/> (a megtekintés időpontja 2019.08.19.)

¹⁷⁸ N. N. 2016.

¹⁷⁹ Egyetlen, de igencsak jellemző példaként Đorđe Janković azon dolgozatára utalnánk, amelynek fő tézise szerint Kninben és környékén nem a horvátok, hanem a szerbek lennének az őslakosok: JANKOVIĆ 1995, 127–129.

szervezett fórumok keretében történő felszólalások tartása.

Kétségen felüli tény, hogy Đorđe Janković kinevezésének a megghiúsítása egy igen fontos lépés a szerb őshonosság tanának tudománytörténetében. Azt sem szabad azonban szem elől téveszteni, hogy Đorđe Janković katedra-megvonása a Belgrádi Egyetem és a belgrádi Régészeti Intézet néhány prominens személyiségének volt egy olyan akciója, amely e két intézményen kívül alig érzettette hatását. Az alábbiakban bemutatásra kerülő elemzések azt bizonyítják, hogy a vajdasági, kora középkori leleteket elemző régészekre vagy egyáltalán nem, vagy csak áttételesen lehetett hatása annak, hogy Đorđe Jankovićtól 2009-ben, a szerb őshonosság-elmélet propagálása miatt a belgrádi egyetemen visszavonták a docensi kinevezést.

Áttérve a pozitív recepcióra: Đorđe Janković őshonosság-elméletének legodadóbb híve felesége, Milica Janković volt, aki szintén kora középkori településrégészettel foglalkozott. Nézetazonosságukat az is jelzi, hogy az adott tárgykörben közösen kiállítást is szerveztek, kiállítási katalógust is megjelentettek.¹⁸⁰ Tényszerűen megállapítható, hogy Milica Janković férjénél jóval kisebb elméleti munkásságot fejtett ki. Több település, így a Zimony (sz.: Zemun) határában kibontott teleprészlet közlése¹⁸¹ fűződik a nevéhez, valamint ő dolgozta ki a belgrádi vár és tágabb környéke 9–11. századi régészeti kronológiáját is. Az etnikai azonosítások vonatkozásában Milica Janković azon kelet-európai településrégészek nagy táborába tartozik, aki olyannyira biztosnak véli e nagytáj minden kora középkori

telepfeltárásának a szláv meghatározását, hogy ezen, számára axiomatikus érvényűnek tartott tétel bizonyítására egy-egy konkrét lelőhely esetében már nem hajlandó idejét pazarolni. Érdeemes leszögezni még egyszer, a nagyobb nyomatek kedvéért: Milica Janković megközelítése, azaz az összes letelepült életmódú ember szláv anyanyelvűségét hirdető szemlélet, a kelet-európai kora középkori régészeti kutatások egyik leggyakrabban hangoztatott tétele.¹⁸² További ismertetése egyre távolabb vezetne dolgozatunk eredeti célkitűzésétől. Egyetlen tényt szeretnénk csak kiemelni: az 1990-es években született egy olyan összefoglalás a Vajdaság középkori telepkutatásairól, amely jóval visszafogottabb módon közelít az etnikai azonosítás kérdésköréhez.¹⁸³ Nebojša Stanojev ugyanis oly módon ismertette az egyes telepfeltárási helyszíneket, hogy az etnikai azonosítás kérdését nem vetette fel. Miközben, egy másik munkája alapján az is joggal feltételezhető az, hogy – az óvatos szóhasználat ellenére is – Stanojev a niederlei-eisneri avaroszláv koncepció híve volt, legalábbis szakmai karrierjének elején, az 1970-es és 80-as évek fordulóján.¹⁸⁴

Đorđe Janković tanainak másik nagy követője, Stanko Trifunović. Az ő munkásságára talán legjobban a többrétű jelző illik. E kutató rendkívüli ügybuzgóságának több kora középkori településrészlet régészeti kutatása is köszönhető. Az ő vezetésével folyt a legnagyobb összefüggő bácskai telepfeltárás, Csúrog (sz.: Čurug) határában,¹⁸⁵ ahol a szarmata kor és a kései középkor keltezhető objektumok egy valós településtopográfiai kontinuitásról tanúskodnak. (Fontos kiemelni: a települési helyszín folyamatos, pontosabban az egymást követő

¹⁸⁰ JANKOVIĆ–JANKOVIĆ 1990.

¹⁸¹ JANKOVIĆ 1995–1996.

¹⁸² Egyetlen kiragadott példaként Peter Donatra, a kelet-közép-európai térség, kora középkori házépítészetének első modern összefoglalójára szeretnénk utalni. Így ő nagymonográfiája (DONAT 1980) címében még nem alkalmaz etnikai azonosítást. Ezzel szemben viszont, ugyanazt a leletanyagot a szláv házépítészet emlékeként írja le, amikor értekezését mintegy kivonatolja a „Balcanoslavica” c. folyóirat számára (DONAT 1976). A szlávokat a településlakókkal kiegyenlítő szemlélet csattanós cáfolatát fogalmazta meg Bóna István, az által, hogy a Dunaújváros – öreghegyi közleményében kimutatta: az általa elemzett település lakói is kifejezetten „nomád”, tehát kézzel formált, bútorköcs, illetve szögletes peremű edényeket gyártottak és használtak a korai avar korban. (BÓNA 1973, 73–79.)

¹⁸³ STANOJEV 1996.

¹⁸⁴ STANOJEV 1979.

¹⁸⁵ TRIFUNOVIĆ–PAŠIĆ 2003, TRIFUNOVIĆ–BLAŽIĆ (é. n.) 1–4; TRIFUNOVIĆ 2018. A feltárásokról angol nyelven is megjelent egy áttekintés, ez azonban sajnos csak az őskori kultúrák leleteit ismerteti: TRIFUNOVIĆ 2014.

régészeti korszakok mindegyikében igazolható használatának a megléte egyáltalán nem azonos az etnikai kontinuitással, sőt tulajdonképpen nem is visz közelebb az etnikai folyamatosság bizonyításához!) Az ügybuzgóságot kísérő kutatói szerencsét pedig egy Szanád (sz.: Sanad) határában kivitelezett mentőásatás¹⁸⁶ tanúsítja, ahol Stanko Trifunovićnak, összesen 80 m² feltárt felületen, egy olyan, nagyméretű árok részletét kibontania, amelynek betöltéséből mázas importedény részleteit, valamint a Kárpát-medence legépebb tálalakú bográcsát is megtalálta. Stanko Trifunović munkásságának másik pozitív eleme az, hogy a Nyugat-Bánság számos kis régiójának elkészült a régészeti topográfiája. Diplomamunkájában S. Trifunović a dél-bánsági *Alibunár* (sz.: Alibunar) környékének népvándorlás-kori leleteit gyűjtötte össze,¹⁸⁷ majd pedig az ő szervezőmunkájának köszönhetően készült el a közelmúltban több észak-bánsági járás régészeti topográfiája.¹⁸⁸ Trifunović ez irányú munkássága tehát igen jelentős mértékben, mondhatni nagyságrendekkel növelte a nyugat-bánsági térség régészeti hagyatékát, topográfiai elemzései mintegy megnyitották az utat ahhoz, hogy ne csak egy-egy kis alapterületű ásatás, hanem járásnyi területek leletanyagának összehasonlító vizsgálata alapján lehessen vizsgálni a középkori településtörténetet. Sőt topográfiai munkáiban egy sajátos átalakulás is tapasztalható. Míg ugyanis az 1988-ban kiadott szakdolgozatában a szláv meghatározás lépten-nyomon szerepel, a két régészeti topográfia esetében már csak az összefoglaló elemzés tartalmazza azt az információt, hogy a középkori leletek – elemzőik szerint – a szlávokhoz lennének köthetők.

Stanko Trifunović munkásságának másik arculata a szerb őshonosság-tanának igazolására irányul. Ő több tanulmányt is írt az ószlávok / ószerbek szarmata kori jelenlétéről „Pannóniában” (értsd: a Kárpát-medence déli részén).¹⁸⁹ Érvei Đorđe Janković munkásságából származnak, ezeket igyekszik részletesebben kifejteni. Új elemként könyvelhető el viszont az, hogy nem veszi át az őshonosság-tant a maga klasszikus formájában, hanem egy „pannóniai”, későantik, illetve hunkori, 4. századi – 5. század eleji szláv bevándorlással számol.¹⁹⁰ Mestere elismerő magatartását nemcsak az jelzi, hogy őshonossági témájú munkáinak egy része a Đorđe Janković által szerkesztett *Glasnik*-ban jelent meg,¹⁹¹ hanem az is, hogy Đorđe Janković legutolsó, 2015-ös, összefoglaló munkájában már Trifunovićra hivatkozva ismerteti a vélelmezett ószláv / ószerb jelenlétre utaló egyes leleteket „Pannóniából” (azaz a Kárpát-medence déli széléről).¹⁹² E nézetrendszer egyik fő tétele, hogy a kései római forrásokban feltűnő Limigantes-népeség tagjai nem szarmaták lennének, letelepült életmódjuk, illetve „szláv jellegű kerámiájuk” miatt. Ez utóbbi kijelentést Stanko Trifunović azzal igyekezett alátámasztani, hogy a kései szarmata településeken rend szerint előkerülnek olyan korong nélkül, kézzel formált edények, amelyek felszínes hasonlóságot mutatnak a Csernyahov-típusú kerámiával.¹⁹³ Jellemző adalék, hogy Stanko Trifunović orosz nyelven számolt be a legrészletesebben a bácskai-bánsági 4–5. századi telepek kézzel formált kerámiájának csernyahovi jellegzetességeiről.¹⁹⁴ Ismereteink szerint azonban e tanulmánya nem váltott ki nagyobb, szakirodalmi hivatkozások nagyobb számában is lemérhető visszhangot az adott korszakkal foglalkozó orosz régészek körében.

¹⁸⁶ TRIFUNOVIĆ 1997b, 122–124, illetve X. tábla.

¹⁸⁷ TRIFUNOVIĆ 1989–1990.

¹⁸⁸ TRIFUNOVIĆ 2012; TRIFUNOVIĆ 2016.

¹⁸⁹ TRIFUNOVIĆ 1996a; TRIFUNOVIĆ 1996b; TRIFUNOVIĆ 1997a; TRIFUNOVIĆ 1997b; valamint összefoglalóan: TRIFUNOVIĆ 1999–2000.

¹⁹⁰ A tézis legrészletesebb kifejtése: TRIFUNOVIĆ 1999–2000, különösen 45, 62–64.

¹⁹¹ TRIFUNOVIĆ 1999–2000.

¹⁹² JANKOVIĆ 2015, 36, 63, 116, stb.

¹⁹³ TRIFUNOVIĆ 1996a; TRIFUNOVIĆ 1996b; TRIFUNOVIĆ 1997a.

¹⁹⁴ TRIFUNOVIĆ 2010.

Fentebb már utaltunk arra, hogy egy sajátos frusztrált, és egyben harcias stílus jellemző Stanko Trifunovićnak azon, a nagyközönség számára, összefoglaló jelleggel megírt írásaira,¹⁹⁵ amelyekben a szerb őshonosság tanát védelmezi és újabb régészeti leletekre történő hivatkozásokkal azt megerősíteni igyekszik. A csalódott és harcias alapállás két tényezőre vezethető vissza. Trifunović meg van győződve arról, hogy a közép-európai térség kora középkorát elemző régészek – azaz, a jankovići nevezéktan szerint: a berlini-bécsi iskola hívei – mintegy nem akarják felismerni az ószláv / ószerb őshonosságra utaló „nyomokat”. Másrészt pedig – bár erre Trifunović munkáiban csak elvétve találni utalást,¹⁹⁶ a nagyközönség számára írott, és az előzőekben már utalt összefoglalásokban – őt minden bizonnyal igencsak zavarja az, hogy a szerb régészek jelentős hányada megmaradt az ún. berlini-bécsi iskola hívének. Így az ezredforduló éveiben is jelentek meg – nota bene még Újvidéken is, szerb nemzetiségű régész tollából – olyan elemzések, amelyek szarmata temetőket továbbra is szarmataként írnak le és elemzik.¹⁹⁷

Stanko Trifunović munkásságának a rövid ismertetése után le is zárhatjuk a szerb őshonosság tanát régészeti érvekkel alátámasztani igyekvő dolgozatok áttekintését. Azon megjegyzéssel, hogy az 1990-es években a tudományos világ peremén (sőt még azon is túl!) megjelent egy olyan gondolat, hogy a szerbek a neolitikum, azaz a vinçai kultúra, sőt az epipaleolit Lepenski vir-i kultúra ideje óta éljenek Szerbiában, tehát a Balkán északi részén, illetve Kárpát-medence déli részén. E gondolat kísérletek megjelentetési helye az esetek túlnyomó többségében az internet.¹⁹⁸ Annak okán nem érdemes foglalkozni velük, mert szerzőik az esetek jelentős hányadában kinyilatkoztatnak, de nem érvelnek. Ha pedig érveket igyekeznek kovácsolni elgondolásaikhoz, akkor ezt oly módon teszik, hogy származási szintű ismerethiányról tesznek tanúbizonyságot. E kategóriába sorolhatók például azon irományok, amelyek a Vaskapunban, a Lepenski vir nevű lelőhelyen feltárt, arcokat ábrázoló kőfaragványokon cirill betűket vélnek látni, és ezekből szerb szavakat vélnek kiolvasni.

ÖSSZEFOGLALÁS ÉS ZÁRSZÓ

A szerb történetírásban két elgondolás honosodott meg a szerbek őseinek a jelenlétéről a Kárpát-medence déli, illetve a Balkán félsziget északi részén. Elsőként az őshonosság tana került megfogalmazásra 1794-ben, Jovan Rajić által. Szerzője a szerbekkel azonosított szlávokat tekinti az adott térség őshonos lakosainak, akik már a római foglалás előtti időkben is e tájkon éltek. Elgondolása több kortárs, német nemzetiségű szlavista munkáinak kompilációja. Így nem meglepő, hogy gondolatmenetét jórészt nyelvészeti megfontolásokra alapozta: arra tehát, hogy kora szlavistái a szerb népvétet számos európai helynévben vélték kihámozhatónak.

Továbbá nagy szerepet játszott Rajićnál az is, hogy számos ókori népnév mögött szlávokat / szerbeket vélt felfedezni. Így a venétekre, illírekre vagy szarmatákra vonatkozó auktorhelyeket is a szlávokra / szerbekre vonatkoztatta. A másik koncepció a szerbek írott forrásokban történő feltűnésére alapozott. A szakirodalomban Leopold von Rankét szokás e megközelítés első képviselőjének tartani. Ranke a 9. századra tette azt az időpontot, amikor a szerbek a történeti forrásokban feltűnnek. A későbbiekben azonban ezen időpont a 7. század első felére módosult, annak megfelelően, hogy Bíborbanszületett Konstantin feljegyzéseinek

¹⁹⁵ TRIFUNOVIĆ 1996a; TRIFUNOVIĆ 1996b.

¹⁹⁶ TRIFUNOVIĆ 1996a; TRIFUNOVIĆ 1996b.

¹⁹⁷ Lásd pl. ĐORĐEVIĆ 1994, 46, 52.

¹⁹⁸ Egyetlen, de igencsak jellemző példaként lásd: JELAČA 2003. E “mű” már a címében azt ígéri, hogy a szerbek származásának nyolc évezredét fogja áttekinteni – összesen 35 oldalon.

a hitele megerősödött. A két megközelítés a Kárpát-medence déli részének a régészetében is igen erősen érezte hatását. Míg az őshonossági tan képviselői alapvetően óslávokat – illetve a velük azonosított ószerbeket – igyekeztek látni a népvándorlás kori leletanyag valamennyi szegmensében, a szarmata kortól, az ún. Bjelo brdo-kultúráig, az írott forrásokra alapozó kutatók csak az avar kortól szoktak számolni szlávokkal az adott térségben. Egészen addig eljutva, amint ezt Jovan Kovačević is megtette, hogy az avar korban, a Kárpát-medence déli részének a vonatkozásában csak a legdélibb régiókban: a Dél-Bánságban és a Szerémségben tekintsek igazolhatónak a szláv jelenlétet. Tegyük hozzá azonnal: néhány valóban megbízhatóan szláv-ként elkönnyvelhető lelet, ill. síregyüttes alapján. Távolabbról nézve a vázolt kettős narratívának nem lehetne nagyobb jelentőséget tulajdonítani. Hiszen a rövidebb időtávokat kijelölő, azaz a szlávok avar kori bevándorlása mellett érvelő nézetrendszer is másfél ezer éves időtávlatot jelöl ki. (Miközben az e keltezés elfogadó történészek-régészek is lényegében azonosnak tartják a szlávokat a szerbekkel.) Sőt, az avar kori bevándorlás időszaka is megelőzi a 896-ra keltezett magyar honfoglalást. Mindennek az lett az érthető következménye, hogy a magyar honfoglalás kora egyáltalán nem tarozik azon témák közé, amely a szerb történetírásban jelentős érdeklődésre tarthatna számot. A szerb-magyar kapcsolattörténeti elemzéseket is – a valós viszonyoknak megfelelően – a 11–12. századtól szokás indítani.¹⁹⁹ Sőt az sem vitás, hogy a magyar-szerb kapcsolatok a 14. század végétől váltak intenzívebbé, amikor, a törökveszély miatt megindult a szerbek egy jelentős részének északra vándorlása.²⁰⁰ Mégis, – a jól meghatározható történeti kontúrok ellenére is –, a „pannóniai” jelenlét sok ezer éves időtávlat, illetve az ősfoglaló cím megszerzésének a lehetősége egy olyan vonzó célt jelenthetett és jelenthet, amiért egyes szerb történészek, illetve régészek érdemesnek tartották és tartják

a küzdelmet a forrásanyag hiányával, illetve az e nézetnek ellentmondó jellegével.

A szerb őshonosság tana ciklikusan került újrafogalmazásra, rend szerint olyan időpontokban, amikor a szerb nép történetének egy-egy fordulópontjához ért. Az első, 1794-es megfogalmazás esetén nem lehet nem gondolni arra, hogy az adott időszakban folyt a nagy francia forradalom, amely a délszláv térségben is célok, sőt adott esetekben vágyálmok megfogalmazásához vezetett. Az sem tekinthető véletlennek, hogy az őshonossági tan első újrafogalmazására az 1848–49-es szerb mozgalom keretei között került sor. Az 1919-es év szintén önmagáért beszél. Az I. világháborút követő „területrendezés” (értsd: térkép-átrajzolás) során a szerb őshonosság újrafogalmazása része lett azon folyamatnak, amelynek során a szerb etnogenezis, illetve a magyar-szerb kapcsolatok kutatása a határkijelölő ütőkártyák szintjére süllyedt. Az sem tűnik véletlennek, hogy 1939-ben, a II. világháború kezdőévében újrakiadták – immár szerb nyelven és nagy példányszámban – Jovan Radonić 1919-es, igencsak egyoldalú összefoglalását a középkori magyar szerb kapcsolatokról. A történeti kutatás egy következő „instrumentalizációját” az 1944-es év októbere hozta, amikor is a magyar-, illetve németellenes atrocitások magyarázataként a szlávok ősfoglalói és az adott tájat termőre fordító ténykedése nemcsak tényként, hanem a más nemzetiségűek brutális üldözésére feljogosító tényként kerülhetett megfogalmazásra. A térség történetét kevésbé ismerők számára talán meglepőnek tűnhet az őshonossági tan ismételt újrafogalmazása 1948 után. Ezen időszak esetében azonban szintén nem tűnik véletlennek az, hogy 1948 és 1953 között zajlott a Tito-Sztálin konfliktus, amelynek során Jugoszláviában reális veszélyként élt az, hogy az országot a Szovjetunió lerohanja. A következő (a sorban az utolsó) időszak az 1980-as évek vége, amikor Slobodan Milošević hatalomra kerülésével végstádiumába került Jugoszlávia, a szövetségi

¹⁹⁹ E tényt pontosan tükrözi vissza az, hogy Ózer Ágnes kiváló tanulmányában, amelyben a szerb történetírás egyes prominenseinek a magyarokról alkotott véleményét foglalja össze. A honfoglalás alig egy alkalommal tűnik fel, pusztán említésként: ÓZER 2011, 379.

²⁰⁰ HADROVICS 1947; SZAKÁLY 1991; BAGI 2014, 11–32.

államként megálmodott közös délszláv állam felbomlása. Az őshonossági tan újrafogalmazása ezen időszakban egyértelműen a szerb „etnikai előjogok” biztosítását, sőt egyenesen a háborús uszítást szolgálta.

Az őshonossági tan kutatásának egy további sajátossága az, ahogyan az érvelés gyújtópontjába a régészeti leletanyag került, a kezdetben hangoztatott nyelvészeti, illetve történeti (ál) érvek helyett. Az 1940-es évek vége és az 1950-es évek eleje, azaz Rajko L. Veselinović munkássága tekinthető e vonatkozásban fordulópontnak. A későbbiekben is a „Pannóniát”, azaz a Nagyalföld déli részét a római korban benépesítő, és a kutatók nagy többsége által szármatainak meghatározott népesség szláv jellegének a kimutatása vált az őshonossági kutatások fő kérdésévé. Így, pusztán a régészet irányából közelítve, a vizsgált felfogás akár szármata-szláv kontinuitás-elméletként is leírható.²⁰¹ Ez az irány jellemzi a jelen időszak kutatásait: nemcsak Stanko Trifunović munkásságát, hanem mestérének, Đorđe Jankovićnak azon elemzéseit is, amelyek „Pannóniára” fókuszálnak.

A szerbiai, 2001-es rendszerváltás után, egy rövid, átmeneti időszakban talán úgy is tűnhetett, a Kárpát-medence déli részének a középkor-régészetében is be fog következni egy új, kevésbé nemzeti alapú célrendszer elfogadása. Számos oka lehet e folyamat elmaradásának,

és talán kell egy kellő történeti távlat az egyes részfolyamatok objektív értékeléséhez. A vajdasági régészetben jelenleg mind az őshonossági tannak, mind pedig a szlávok népvándorlás kori bevándorlását elfogadó megközelítésnek megvannak a hívei. A helyzetet jól jellemzi, hogy e két tábor hívei egymás munkásságára általában nem is reflektálnak. Az érdeklődés mikéntjében is megmutatkozik a Kárpát-medence déli részének a története és középkori anyagi kultúrája iránti kettősség. Az egyik irányzat markáns jellemzője az adott régió soknemzetiségű és sokvallású voltának a felfedezése iránti igény, a másik viszont a szerb gyökerek kimutatására, az ősfoglalói státus és a megszakítatlan jelenlét kimutatására koncentrál. Csak a jövő döntheti el, vajon a délvidéki / vajdasági középkor-régészetben a valódi örökségvédelmi problémák megoldása iránti igény – tehát a gyorsan pusztuló lelőhely-állomány megmentésének az igénye – kerül-e felül, vagy a nemzeti mitológiából származó, axiomatikusnak tartott tételek folyamatos bizonyítási kényszere. Talán kicsit lemondóan hangzik, de nézetünk szerint igen erősen optimistának kell lennie azon kutatónak, aki abban reménykedik, hogy az önnön nemzet ősi jelenlétét történeti-régészeti légvárakkal alátámasztani igyekvő szemlélet belátható módon eltűnik Szerbia, és ezen belül is a Délvidék / Vajdaság történetírásából-régészetéből.

IRODALOMJEGYZÉK

A. SAJTI 1987

A. Sajti E., *Délvidék 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája* (Budapest 1987)

A. SAJTI 2004

A. Sajti E., *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947* (Budapest 2004)

A. SAJTI 2010

A. Sajti E., A Délvidék elcsatolása, 1918–1920, in: A. Sajti E., *Bűntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok* (Szeged 2010) 29–32.

ANTONIEWICZ 1948

Antoniewicz, W., *Hołd wielkości Lubora Niederlego. (Hommage à la grandeur de Lubor Niederle)* (Warszawa 1948) 1–15.

ANZULOVIC 1999

Anzulović, B., *Heavenly Serbia: from myth to genocide* (New York 1999)

²⁰¹ Amint ezt magunk is tettük egy korábbi munkánkban: Takács 1991, 519–520.

BAGI 2014

Bagi P. Z., A szerbek betelepülése a Magyar Királyság területére a 14. század végétől 1703-ig (Rövid áttekintés), in: Novák A. – Rózsa R. (Szerk.), *Kihívások és lehetőségek. Válogatott társadalomtudományi tanulmányok* (Szabadka 2014) 11–32.

BAKIĆ 2015

Bakić, D., (rec) Nikolić, Kosta, Mit o partizanskom jugoslovenstvu. Zavod za Izdavanje Udžbenika, Beograd 2015. XVII 502 p., *Balkanica* XLVI, 2015, 448–451.

BALLIT 1901

Ballit F., A föld külső oldala, in: Lónyayné Koburg S. (Szerk.), *Bosznia-Hercegovina. Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben*, XIX. köt. (Budapest 1901) 9–10.

BANNER 1942

Banner J., Régészeti feladatok a Délvidéken, *Délvidéki Szemle* 1942/1–2, 45–51.

BANNER 2004

Banner J., Régészeti feladatok a Délvidéken. [reprint] *Bácsország – vajdasági honismereti szemle* 30, 2004/VII–IX, 150–151.

BARIŠIĆ 1952

Barišić, F., Priscus comme source de l'histoire ancienne des slaves de Sud, *ZborRadBeograd* 21, 1952, 12–63.

BELOŠEVIĆ 1972

Belošević, J., Die ersten slawischen Urnengräber auf dem Gebiete Jugoslawiens aus dem Dorfe Kašić bei Zadar, *Balkanoslavica* 1, 1972, 73–86.

BÍRÓ 2010

Bíró L., *A jugoszláv állam: 1918–1939*, História könyvtár – monográfiák 26 (Budapest 2010)

BÍRÓ 2016

Bíró L., Pártirányítók és múltrendezés. szemléletváltások és megközelítések a jugoszláviai és a szerb történetírásban, in: Hornyák Á. – Bíró L. (Szerk.), *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948*, Történelem és emlékezet (Budapest 2016) 55–83.

BÓNA 1973

Bóna I., *VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban*, FontArchHung (Budapest 1973)

BRUNNBAUER 2006

Brunnbauer, U., Illyrer, Veneter, Iraner, Urserben, Makedonen, Altbulgaren. Autochthonistische und nichtslawische Herkunftsmýthen unter den Südslawen, *ZfB* 42, 2006, 37–62.

<http://www.zeitschrift-fuer-balkanologie.de/index.php/zfb/article/view/73/73> (a megtekintés időpontja 2019.08.21.)

BUNARDŽIĆ 1978–1979

Bunardžić, R., Izveštaj sa zaštitnog arhološkog iskopavanja ranosrednjovekovne nekropole na lokalitetu “Ciglana” kod Čelareva. – Report on the Protective Archaeological Excavation of the Medieval Necropolis at the “Ciglana” Locality near Čelarevo, *GPSKV* 8–9, 1978–1979, 33–67.

BUNARDŽIĆ 1980

Bunardžić, R., *Menore iz Čelareva*. [kiáll. kat.] (Beograd 1980)

BUNARDŽIĆ 1985

Bunardžić, R., *Čelarevo – Risultati delle ricerche nelle necropoli dell'alto medioevo* (Roma 1985)

CLEWING (2005)

Clewing K., Die doppelte Begründung der serbischen Wojwodschaft 1848–1851. Ethnopolitik im Habsburgerreich, in: Clewing, K. – Jens Schmitt, O., *Südosteuropa. Von vormoderner Vielfalt*

und nationalstaatlicher Vereinheitlichung. *Festschrift für Edgar Hösch*, Südosteuropäische Arbeiten 127 (München 2005) 253–302.

CURTA 2016

Curta, Fl., Burials in prehistoric mounds: reconnecting with the past in early medieval Greece, *REByz* 74, 2016, 1–17.

CVIJIĆ ET AL. 1919

Cvijitch Y. (=Cvijić, J.) – Radonitch, Y. (=Radonić, J.) – Stanojevitch (=Stanojević), St. – Zeremsky, H. (=Zeremski, I.), *Le Banat* (Paris 1919)

ČILINSKA 1976

Čilinska, Z., Zur Frage der Wachtsiedlungen an der mittleren Donau im 8. Jahrhundert, in: Dimitrijević, D. – Kovačević, J. – Vinski, Z. (Red.), *Problemi Seobe Naroda u Karpatskoj kotlini: saopštenja sa naučnog skupa 13.-16. decembra 1976. / Probleme der Völkerwanderungszeit im Karpatenbecken: Mitteilungen des Symposiums 13.-16. Dezember 1976* (Novi Sad 1978) 125–132.

CSERES 1991

Cseres T., *Vérbosszú Bácskában* (Budapest 1991)

DAI

Moravcsik Gy. – Jenkis, R. J. H. (Szerk.), Constantine Porphyrogenitos: *De administrando Imperio*, Magyar-görög tanulmányok 29 (Budapest 1949) https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/MTA_Konyvek_124168/?pg=153&layout=s (a megtekintés időpontja 2019.08.23.)

DIMITRIJEVIĆ 1969

Dimitrijević, D., O etničkim problemima Vojvodine u vreme doseljavanja Slovena, in: Benac, A. (Red.), *Simpozijum „Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena,” održan 24-26. oktobra 1968. u Mostaru* (Sarajevo 1969) 89–92.

DIMITRIJEVIĆ ET AL. 1978

Dimitrijević, D. – Kovačević, J. – Vinski, Z. (Red.), *Problemi Seobe Naroda u Karpatskoj kotlini: saopštenja sa naučnog skupa 13.-16. decembra 1976. / Probleme der Völkerwanderungszeit im Karpatenbecken: Mitteilungen des Symposiums 13.-16. Dezember 1976* (Novi Sad 1978)

DORĐEVIĆ 1994

Dorđević, M., Nalazi nekropola rimskog perioda u jugozapadnom Banatu. – Findings in Necropoles from the Roman Period in the Southwest Banat District, *RMV (=RVM)* 36, 1994, 41–61.

DONAT 1976

Donat, P., Bemerkungen zur Entwicklung des slawischen Hausbaues im Mittleren und südlichen Europa, *Balcanoslavica* 4, 1976, 113–125.

DONAT 1980

Donat, P., *Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7. bis 12. Jahrhundert. Archäologische Beiträge zur Entwicklung und Struktur der bäuerlichen Siedlung*, Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 33 (Berlin 1980).

EISNER 1952a

Eisner, J., Slovensko v dobe kulture hradištnej, in: Varsik, B. (Red.) *Slovenske dejini I.* (Bratislava 1947) 120–158.

EISNER 1952b

Eisner, J., *Devínska Nova Ves. Slovanské pohřebiště* (Bratislava 1952)

ERDELJANOVIĆ 1925

Erdeljanović, J., Tragovi najstarijeg slovenskog sloja u Banatu. Obzor prehistoricky 4, in: Schranil, J. (Red.), *Niederlův Sbornik* (Praha 1925) 275–308.

- ÉRDUJHELYI 1894
Érdújhelyi M., *Újvidék története* (Újvidék 1894)
- FERJANČIĆ 1966
Ferjančić, B., *Vizantija i Južni Sloveni. Saznanja* (Beograd 1966)
- FOLTINY – KOREK 1944–1945
Foltiny I. – Korek J., A csecstói középkori templom és temetők, *Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve* 1, 1944–1945, 149–190.
- GARAŠANIN 1955
Garašanin, M., Arheologija, in: *Enciklopedija Jugoslavije* 1, Zagreb 1955, 170–176.
- GLENNY 1999
M. Glenny, *The Balkans: Nationalism, War, and the Great Powers, 1804–1999* (London 1999)
- GOGOLÁK 1942
Gogolák L., A pánszlávizmus, in: Szekfű Gy. (Szerk.), *A magyarság és a szlávok* (Budapest 1942) 150–167.
- GRBIĆ 1950
Grbić, M., Gradište kod Kikinde, *Starinar* 1, 1950, 113–118.
- GRBIĆ 1951
Grbić, M., Gradište kod Kikinde. Nastavak radova u 1948 godini, *Starinar* 2, 1951, 133–138.
- GRUJIĆ 1939
Grujić, R., Duhovni život, in: Popović, D. J. (Ed.) *Vojvodina 1. Od najstarijih vremena do velike seobe* (Novi Sad 1939) 330–414.
- GYÖRE 1998
Györe Z., A szerb mozgalom Dél-Magyarországon 1848–49-ben, *Híd* 1998/3, 229–247.
- HADROVICS 1947
Hadrovics L., *Le peuple serbe et son église sous la domination turque* (Paris 1947)
- HASELSTEINER 1976
Haselsteiner, H., *Die Serben und der Ausgleich. Zur politischen und staatsrechtlichen Stellung der Serben Südbanats in den Jahren 1860–1867* (Wien–Köln–Graz 1976)
- HERMANN 2001
Hermann R., *1848–49. A szabadságharc története* (Budapest 2001)
- HORNÁK 2018
Hornák Á., A Délvidék a délszláv állam közigazgatásában 1918–1941, *Pro publico bono – magyar közigazgatás* 2018/1 (különszám) 76–92.
- IVIĆ 1929
Ivić, A., *Istorija Srba u Vojvodini od najstarijih vremena do osnivanja potisko-pomoriške granice (1703)* (Novi Sad 1929)
- JANKOVIĆ–JANKOVIĆ 1990
Janković, Đ. – Janković, M., *Sloveni u jugoslovenskom Podunavlju* (Beograd 1990)
- JANKOVIĆ 1995
Janković, Đ., The Serbs in the Balkans in the Light of Archaeological Findings, in: Hadži-Jovančić, D. (Ed.), *The Serbian question in the Balkans* (Belgrade 1995) 125–146.
- JANKOVIĆ Đ. 1995–1996
Janković, M., Slovensko naselje kod Zemuna / Slav Settlement near Zemun, *RMV (=RVM)* 37–38, 1995–1996, 123–137.

JANKOVIĆ 1997a

Janković, Đ., Pogreb Srba u ranom srednjem veku, in: Sedov, V. V. (Ed.), *Trudy VI Meždunarodnogo Kongressa slavânskoj arheologii. Tom. 1: Problemy slavânskoj arheologii / Works of the VIth International Congress of Slavic Archaeology. Volume 1: Problems of Slavic Archaeology* (Moscow 1997), 382–393.

JANKOVIĆ 1997b

Janković, Đ., Slovenske osobine naselja poznorimskog doba na jugoistoku Panonije, in: Sedov, V. V. (Ed.), *Trudy VI Meždunarodnogo Kongressa slavânskoj arheologii. Tom. 3/ Works of the VIth International Congress of Slavic Archaeology. Volume 3* (Moscow 1997), 362–375.

JANKOVIĆ 2003

Janković, Đ., Čarevci, Novi Slankamen, groblje IX stoleća, in: Bunardžić, R. – Mikić, Ž. (Eds.), *Spomenica Jovana Kovačevića* (Beograd 2003) 97–108.

JANKOVIĆ 2015

Janković, Đ., *Predanje i istorija Crkve Srba u svetlu arheologije. Kratak pregled od početka do turske okupacije* (Beograd 2015)

JANKULOV 1939

Jankulov, B., Spomenici Vojvodine iz doba seobe naroda, in: Popović, D. J. (Ed.), *Vojvodina 1. Od najstarijih vremena do velike seobe* (Novi Sad 1939) 81–90.

JELAČA 2003

Jelača, S., *Osam milenijuma srpskog porekla*,

<http://ivoandric.no/biblioteka/Istorija/8%20Milenijuma%20Srpskog%20Porekla.pdf> (a megtekintés időpontja: 2018.08.23.)

JELAVICH 1983

Jelavich, B., *The History of the Balkans* 1–2, The Joint Committee on Eastern Europe Publication Series 12 (New York 1983)

JEVĐEVIĆ 2002

Jevđević, D., *Od Indije do Srbije: prastari počeci srpske istorije. Hiljade godina seoba srpskog naroda kroz Aziju i Evropu prema spisima i citatima najvećih svetskih istoričara* (Beograd 2002)

JEVTIĆ 2007

Jevtić, M., Modern Serbian archaeology and the problem of ethnic division, in: Rieckhoff, S. – Sommer, U., *Auf der Suche nach Identitäten: Volk-Stamm-Kultur-Ethnos*, BAR-IS 1705 (Oxford 2007) 175–180.

KÁLLAY 1877

Kállay B., *A szerbek története 1780–1815*. 1 (Budapest 1877)

KAŠANIN 1939

Kašanin, M., Srpska umetnost u Vojvodini do Velike seobe, in: Popović, D. J. (Ed.) *Vojvodina 1. Od najstarijih vremena do velike seobe* (Novi Sad 1939) 441–454.

KAŽDAN 1978

Každan, A. P., Konceptija istorii Vizantijskoj imperii v trudah G. A. Ostrogorskogo, *Vizantijskij vremennik* 36, 1978, 76–85.

KEDVES 1998

Kedves Gy., A szerb felkelés 1848 nyarán és a délvidéki hadműveletek a honvédcsepatoók kivonásáig, in: Bona G. (Szerk.), *A szabadságharc katonai története* (Budapest 1998) 103–130.

KISLÉGHY NAGY–NAGY (é.n.)

Kisléghy Nagy Gy. – Nagy G., Torontál vármegye őstörténete, in: Borovszky S. (Szerk.), *Torontál vármegye. Magyarország Vármegyéi és Városai* (Budapest é. n.) 304–330.

KOROŠEC 1958

Korošec, J., Istraživanje slovenske keramike ranog srednjeg veka u Jugoslaviji, *RMV (=RVM)* 7, 1958, 5–12.

KOROKNAI 1974

Koroknai Á., *Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és a tiszai határörvidéken a XVIII. század elején* (Budapest 1974)

KOVAČEVIĆ 1981

Kovačević, J., Doseljenje Slovena na Balkansko poluostrvo, in: Ćirković, S. (Ed.), *Istorija srpskog naroda, prva knjiga* (Beograd 1981) 109–124.

KOVAČEVIĆ ET AL. 1983

Kovačević, J. – Nedomački, V. – Mošić (Eds.), *Naučni skup „Menore iz Čelareva“ (Tekst diskusije prema stenografskim beleškama)* (Beograd 1983)

KUMOVIĆ 2001

Kumović, M., *Muzeji u Vojvodini 1847–1997* (Novi Sad 2001)

LUKOVIĆ-PJANOVIĆ 1990

Luković-Pjanović, O., *Srbi ... narod najstariji* (Beograd 1990)

MANO-ZISSI 1937

Mano-Zisi, Đ., Jedan sremski nalaz iz doba seobe naroda, *GID* 10, 1937, 265–275.

MANO-ZISSI ET AL. 1948

Mano-Zisi, Đ. – Ljubinković, M. – Kovačević, J. – Veselinović, R. L., Zaštitno iskopavanje kod Pančeva, *Muzeji* 1, 1948, 78–94.

MARIĆ ET AL. 2016

Marić, M. – Mirković-Marić, N. – Molloy, B. – Jovanović, D. – Mertl, p. – Pendić, J. – Milašinović, L., New Results of the Archaeological Excavations on the Site Gradište near Idoš: Season 2014, *Glasnik Srpskog Arheološkog Društva* 32, 2016, 125–153.

MARGALITS 1918

Margalits E., *Szerb történelmi repertórium*, 1. köt. (Budapest 1918)

MARINKOVIĆ 1973

Marinković, B., Ilarion Ruvarac i njegovo delo, povodom 140-godišnjice rođenja (1832–1972), *Istraživanja* 2, 1973, 453–509.

MEDAKOVIĆ 1985

Medaković, D., *Istraživači srpskih starina* (Beograd 1985)

MILISAVAC 1986

Milisavac, Ž., *Istorija Matice Srpske*, I. köt. 1826–1864 (Novi Sad 1986)

MILOŠEVIĆ 1982–1983

Milošević, P., Sto godina arheološkog rada u Vojvodini, *RMV (=RVM)* 28, 1982–1983, 23–25.

MONGAJT 1955

Mongajt, A. L., *Arheologija v SSSR* (Moskva 1955)

MUŽIĆ 1989

Mužić, I., *Podrijetlo Hrvata* (Zagreb 1989)

NAGY 1956

Nadj, Š. (=Nagy S.), Slovenske posude iz Čortanovaca, *RMV (=RVM)* 5, 1956, 153–159.

NAGY 1959

Nadj, Š. (=Nagy S.), Avaroslovenska nekropola u Vrbasu, *APregl* 1, 1959, 189–192.

NAGY 1960

Nadj, Š. (=Nagy S.), Avaroslovenska nekropola u Vrbasu (Nastavak sistematskih ispitivanja), *APregl* 2, 1960, 140–141.

NAGY 1971

Nadj, Š. (=Nagy S.), Nekropola iz ranog srednjeg veka u ciglani "Polet" u Vrbasu. – Das frühmittelalterliche Gräberfeld auf dem Gelände der Ziegelei "Polet" bei Vrbas, *RMV (=RVM)* 20, 1971, 187–268.

NIEDERLE 1894

Niederle, L., Bemerkungen zu einigen Charakteristiken der altslavischen Gräber, *Mitteilungen der Anthropologischen Gessellschaft in Wien* 24, 1894 40–55.

NIEDERLE 1911–1927

Niederle, L., *Slovanske starožitnosti I–IV* (Praha 1911–1927)

NIEDERLE 1923–1926

Niederle, L., *Manuel de l'antiquité slave. 1. Histoire. 2. Civilisation* (Paris 1923–1926)

NIEDERLE 1931

Niederle, L., *Rukověť slovanské arheologie* (Praha 1931)

NIKOLIĆ 1941

Nikolić, D., *Srbi u Banatu u prošlosti i sadašnjosti (Monografija Banata)* (Novi Sad 1941)

NIKOLIĆ 2015

Nikolić, K., *Mit o partizanskom jugoslovenstvu. Zavod za Izdavanje Udžbenika* (Beograd 2015)

N. N. 2016

N. N., *Premينو arheolog Đorđe Janković, otkrivač prevara o porijeklu Slovena*. <https://www.in4s.net/preminuo-arheolog-djordje-jankovic-otkrivac-prevara-o-porijeklu-slovena-video/> (a honlap megtekintése 2019.08.23.).

NOVAK 1948

Novak, V., Istaknuti sovjetski istoričari i arheolozi u poseti Jugoslaviji, *Istoriski časopis* 1, 1948, 391–394.

NOVAKOVIĆ 2014

Novaković, P., *Historija arheologije u novim zemljama Jugoistočne Evrope* (Sarajevo 2014)

ÓZER 2011

Ózer Á., A szerb történetírás a magyarokról és Magyarországról (1918–1941), *Történelmi szemle* 53, 2011/3, 377–385.

PAPP 2013

Papp Á., A politika térdére ültetett tudomány egyik nagy pillanata. A párizsi konferencia néprajzi aspektusai, in: Berényi J. (Szerk.), *Tudományos diskurzusok. Konferenciakötet. Vajdasági magyar tudóstalálkozó 2013* (Újvidék 2013) 248–262.

PÁL 1991

Pál T., A szerbek nagy kivándorlása, in: Zombori I. (Szerk.), *A szerbek Magyarországon* (Szeged 1991) 79–89.

PÁL 1997

Pál T., O odnosu narodnosti Ugarske prema proslavi hiljadugodišnjice dolazka Madjara i Panonsku niziju, in: Bordás Gy. (Szerk.), *A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság – 1100 godina doseljenja Madjara i Vojvodina. Egy tudományos tanácskozás anyaga – Zbornik radova naučnog skupa* (Beograd–Újvidék 1997) 303–330.

PEROVIC 2007

Perovic, J., The Tito–Stalin Split: A Reassessment in Light of New Evidence, *Journal of Cold War Studies* 9/2 (Spring), 2007, 32–63. http://www.zora.uzh.ch/62735/1/Perovic_Tito.pdf

PESTY 1877

Pesty F., *Brankovics György rác despota birtokviszonyai Magyarországon és a rác despota cím, Értekezések a történelmi tudományok köréből* (Budapest 1877) 51–65.

POP-LAZIĆ 1976

Pop-Lazić, P., Rezultati arheoloških istraživanja u Malom Idjošu, *Zbornik Istorijaskog Muzeja Srbije* 11–12, 1976, 67–82.

POPOVIĆ 1925

Popović, D. J., *Problemi Vojvodine I.* (Beograd 1925)

POPOVIĆ 1939

Popović, D. J. (Ed.), *Vojvodina 1. Od najstarijih vremena do velike seobe* (Novi Sad 1939)

POPOVIĆ 1952

Popović, D. J., *Srbi u Bačkoj do kraja osamnaestog veka: Istorija naselja i stanovništva* (Beograd 1952)

POPOVIĆ 1955

Popović, D. J., *Srbi u Banatu do kraja osamnaestog veka: Istorija naselja i stanovništva* (Beograd 1955)

POPOVIĆ 1957

Popović, D. J., *Srbi u Vojvodini 1. (Od najstarijih vremena do karlovačkog mira 1699)*, [N.S., 1957].

POPOVIĆ 1958

Popović, I., Zur Urgeschichte der Serben in Pannonien. Eine Dialektuntersuchung, *Zeitschrift für slavische Philologie* 27, 1958, 116–160.

POPOVIĆ 1988

Popović, Vl., In memoriam Jovan Kovačević (1920–1988), *Starinar* 39, 1988, 203–204.

PURKOVIĆ – MANO-ZISSI 1941

Purković, M. Al. – Mano-Zisi (=Mano-Zissi), Đ., Srpski srednjovekovni nakit i ukus, *Umetnički pregled* 4, 1941/1, 15–22.

RADIČEVIĆ ET AL. 2012

Radičević, D. R. – Đorđević, V. M. – Đorđević, J. Lj., Srednjovekovno naselje na lokalitetu Najeva ciglana u Pančevu: objekti X – početka XI stoleća, *Glasnik Srpskog Arheološkog Društva* 28, 2012, 201–224.

RADIĆ 2005

Radić, R., *Srbi pre Adama i posle njega. Istorija jedne zloupotrebe: slovo protiv novoromantičara* (Beograd 2003) file:///C:/Users/User/Downloads/kupdf.net_srbi-pre-adama-i-posle-njega-radivoj-radi.pdf (a megtekintés időpontja 2019.08.21.)

RADOJČIĆ 1956

Radojčić, Đ. S., Ruvarčevo mesto u srpskoj istoriografiji. / La place de Ruvarac dans l'historiographie serbe. Matica Srpska, *Zbornik za društvene nauke* 13–14, 1956, 193–208.

RADONIĆ 1919a

Radonitch, Y. (=Radonić, J.), *La Batchka* (Paris–Bruxelles–Dublin 1919)

RADONIĆ 1919b

Radonitch, Y. (=Radonić, J.), *Histoire des Serbes de Hongrie* (Paris–Bruxelles–Dublin 1919)

RADONIĆ 1939

Radonić, J., Srbija i Ugarska u srednjem veku, in: Popović, D. J. (Ed.), *Vojvodina 1. Od najstarijih vremena do velike seobe* (Novi Sad 1939) 128–144.

RAJIĆ 1794

İstoria raznyh „slavenskih“ narodov“ naipače že Bolgar“, Horvatov“, i Serbov“ iz“ tmy zabveniâ izâtaâ i vo svêt“ ĭstoričeskij proizvedennaâ ĭoannom“ Raičem“. file:///C:/Users/User/Desktop/Jovan_Rajić_History_I_(1794).pdf (a megtekintés időpontja 2019.08.07)

RAMET 2006

Ramet S. P., *The Three Yugoslavias: State-building and Legitimation, 1918–2005* (Bloomington – Indianapolis 2006)

RANKE 1844

Ranke, L. von, *Die serbische Revolution, Aus serbischen Papieren u. Mittheilungen*. Zweite Ausgabe, 1–2 (Berlin 1844) <https://books.google.hu/books?id=LyA893fGm98C> (megtekintve 2019.08.07.)

RANKE 1890

Ranke L., Szerbia és Törökország a tizenkilencedik században, Történeti-, nép- és földrajzi könyvtár 26 (Nagybecskerek 1890)

REISZIG (é.n.)

Reiszig E., Bács-Bodrog vármegye története, in: Borovszky S. (Szerk.), *Magyarország vármegyéi és városai. Bács-Bodrog vármegye* 2. köt. (Budapest é.n.), 28–248.

RICHTHOFEN 1923–1926

Richthofen, B., A szláv kérdés Magyarország középkori archaeológiájában, *ArchÉrt* 40, 1923–1926, 139–156.

RICZ 1978

Ric, p. (=Riciz P.), Moravički put, Bački Sokolac – avarska nekropola, *APregl* 20, 1978, 103–105.

RICZ 1980

Ric, p. (=Riciz P.), Resultate der neueren Ausgrabungen awarischer Nekropolen in der nordöstlichen Bačka – Bestattungsart und Bestattungsritus auf der Nekropole bei Bački Skoloca (Sic! Recte: Sokolca) (Gemeinde Bačka Topola), *Balkanoslavica* 9, 1980, 77–90.

RICZ 1982–1983a

Ric, p. (=Riciz P.), Glavno oružje nomadskih ratnika — Rekonstrukcija avarskog refleksnog luka. — The principal weapon of nomadic warriors: a reconstruction of the avar reflex bow, *RMV* (=RVM) 28, 1982–1983, 81–90.

RICZ 1982–1983b

Ric, Peter (=Riciz P.), Timber Constructions in Avar Graves – Contributions to the resolving of Problem Linked with Burial of the Avars in North Bačka, *AJug* 22–23, 1982–1983, 105–122.

RICZ 1983

Ric, p. (=Riciz P.), The Weapons of Steppe Nomads, *Balkanoslavica* 10, 1983, 1–15.

RICZ 1987

Ric, p. (=Riciz P.), Drvene konstrukcije u grobovima avarske nekropole u Staroj Moravici. Prilozi rešavanju problematike sahranjivanja Avara u Severnoj Bačkoj / Holzkonstruktionen in den Grabstätten der awarischen Nekropole Stara Moravica (Altmorawitz), *RVM* 30, 1987, 147–158.

RICZ 1993

Ricz P., Adatok az északbácskai avar temetők felhagyásának időrendi kérdéséhez –/ Angaben zur chronologischen Frage der Auflassung der awarischen Gräberfelder in der Nordbatschka, in: Lőrinczy G. (Szerk.), *Az Alföld a 9. században* (Szeged 1993) 171–179.

SCHERER 1983

Scherer, A., *Felix Milleker (1858–1942). Persönlichkeit und Werk des Archäologen Polyhistor und Schöpfers des Städtischen Museums zu Werschetz (Banat)* (München 1983)

SKOK 1939

Skok, P., Toponomastika Vojvodine, in: Popović, D. J. (Ed.), *Vojvodina I. Od najstarijih vremena do velike Seobe* (Novi Sad 1939) 108–127.

SPREMIĆ 1994

Sprenić, M., *Despot Đurađ Branković i njegovo doba. Srpska književna zadruga* (Budapest 1994)

STANČIĆ 1980

Stančić, Vl., Srbobran – srednjovekovno nalazište, *APregl* 21, 1980, 176–177.

STANOJEV 1979

Stanojević (=Stanojev), N., Ulica Pionirska, Bečej – ranosrednjovekovna nekropola, *APregl* 20, 1979, 163–165.

STANOJEV 1980a

Stanojević (=Stanojev), N.: Zaštitno iskopavanje lokaliteta Botra kod Bečeja – srednjovekovna lončarska radionica, *RVM* 26, 1980, 89–119.

STANOJEV 1980b

Stanojević (=Stanojev), N., Vrbas 1, Vrbas – srednjovekovno i praistorijsko nalazište, *APregl* 21, 1980, 164–165.

STANOJEV 1996

Stanojev, N., *Srednjovekovna seoska naselja od V do XV veka u Vojvodini. / Mittelalterliche dörfliche Siedlungen vom 5. bis zum 15. Jh. in der Wojwodina* (Novi Sad 1996)

STANOJEV 1998

Stanojev, N., Die mittelalterliche Siedlung in Bostanište (Kuveždin) Srednjovekovno naselje na Bostanistu (Kuveždin), in: Hänsel, B. – Medović, Pr. (Hrsg.), *Feudvar: Ausgrabungen und Forschungen in einer Mikroregion am Zusammenfluß von Donau und Theiß* 1 (Kiel 1998) 233–240.

STANOJEVIĆ 1919

Stanojevitch (=Stanojević), S., *Le rôle des Serbes de Hongrie* (Paris 1919)

STAVRIANOS 2000

Stavrianos, L. S., *The Balkans Since 1453* (New York 2000) [első kiadása 1953] 9–11.

STOJAČKOVIČ'1849

Stojačković, A., *Čerte iz života naroda srbskog u ugarskim' oblastima od' vremena kad' su Mađari u ove došli pa do slavnog' doba voskresenija Vojvodine Srbije ili od' godine 895–1849* (Beč 1849)

SUNDHAUSSEN 2002

Sundhausen, H., Serbische Historiographie zwischen nationaler Legitimationswissenschaft und postnationalem Paradigmenwechsel, *Österreichische Osthefte* 44, 1/2, 411–419.

ŠAFÁRIK 1828

Šafárik, J., *Über die Abkunft der Slawen nach Lorenz Surowiecki* (Buda 1828) https://books.google.hu/books/about/Über_die_Abkunft_der_Slawen_nach_Lorenz.html?id=UQZYAAAACAAJ&redir_esc=y (a megtekintés időpontja 2019.08.07.)

ŠAFARIK 1955

Šafarik, O., Nalazi sa nove avaro-slovenske nekropole u Malom Idjošu, *RVM* 4, 1955, 63–70.

ŠČEKIĆ 1994

Ščekić, D. V., *Sorabi. Istoriopis. Saborna sfera 3.* (Beograd–Podgorica 1994) <https://www.scribd.com/doc/36003153/Sorabi-Draško-Ščekić> (a megtekintés időpontja 2019.08.21.)

SZAKÁLY 1991

Szakály F., Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben (Vázlat), in: Zombori I. (Szerk.), *A szerbek Magyarországon* (Szeged 1991) 11–50.

SZENTKLÁRAY 1879–1882

Szentkláray J., *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből, 1779-től napjainkig* (Temesvár 1879–1882)

TAKÁCS 1986

Takács, M., *Die arpadenzeitlichen Tonkessel in Karpatenbecken*, *Varia Archaeologica Hungarica* 1 (Budapest 1986)

TAKÁCS 1991

Takács M., A Kárpát-medence, az Alpok délkeleti része és a Balkán-félsziget kapcsolatai a 7–9. században. A jugoszlávai kutatások újabb eredményei / Die Beziehungen zwischen dem Karpatenbecken, dem südöstlichen Alpengebiet und dem Balkan im 7.-9. Jahrhundert. Die jüngsten Ergebnisse der jugoslawischen Forschung, in: Lőrinczy G. (Szerk.), *A népvándorlaskor fiatal kutatóinak szentesi találkozóján elhangzott előadások, MFMÉ* 1984–1985/2 (Szeged 1991) 508–523.

TAKÁCS 2000

Takács M., Népvándorlaskor-kutatások Kis-Jugoszláviában, az 1990-es években, in: Bende L. – Lőrinczy G. – Szalontai Cs. (Szerk.), *Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak 10. konferenciája* (Szeged 2000) 393–414.

TAKÁCS 2010

Takács M., Összerbek a Kárpát-medencében? (=Altserben im Karpatenbecken?), *Historia* 32/1–2, 2010, 3–5.

TAKÁCS 2011

Takács M., *A középkor régészete az észak-balkáni térségben – párhuzamos és összehasonlító vizsgálat*, Akadémiai doktori értekezés (Budapest–Érd 2011)

TAKÁCS 2014

Takács, M., Die ungarische Staatsgründung als Modellwechsel und/oder möglicher Akkulturationsprozess. Die Aussagekraft der archäologischen Funde und Befunde, in: Härtel, R. (Hrsg.), *Akkulturation im Mittelalter*, Vorträge und Forschungen 78 (Ostfildern 2014) 165–205.

TAKÁCS 2016

Takács M., *Tanulmányok a Kárpát-medence déli részének középkori településrégészetéről*, Habilitációs dolgozat (Budapest 2016)

TAKÁCS 2018

Takács, M., Die ersten Schritte der Archäologie der Völkerwanderungszeit und des Mittelalters im südlichen Gebieten des Karpatenbeckens, in: Drauschke, J. – Kislinger, E. – Kühtreiber, K. – Kühtreiber, T. – Scharrer-Liska, G. – Vida, T. (Hrsg.), *Lebenswelten zwischen Archäologie und Geschichte – Festschrift für Falko Daim zu seinem 65. Geburtstag*, Monographien des RGZM 150 (Mainz 2018) 405–417.

THIM 1940

Thim J., *A magyarországi 1848–49-i szerb fölkelés története*, *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez* (Budapest 1940)

<https://archive.org/details/AMagyarorszag184849IkiSzerbFolkelesTortenete>

TRETJAKOV – KOZLOV 1967

Tretjakov, P. N. – Kozlov, V. I., Slavjane, in: *Bolšaja Sovetskaja Ėnciklopedija* 23 [3. kiad.] (Moskva 1967) 543–545.

TRIFUNOVIĆ – BLAŽIĆ (é.n.)

Trifunović, S. – Blažić, S., *Izložba Muzeja Vojvodine – Stari vinogradi – arheološko blago Čuruga*. Hely és év nélkül. 1–4 (számozatlan oldal).

TRIFUNOVIĆ –PAŠIĆ 2003

Trifunović, S. – Pašić, I., Čurug 'Stari vinogradi' – višeslojno arheološko nalazište, *Glasnik srpskog arheološkog društva* 19, 2003, 263–290.

TRIFUNOVIĆ 1989–1990

Trifunović, S., Antička i srednjovekovna nalazišta opštine Alibunar – rekognosciranja terena / Ancient and Middle Age Finds in the Alibunar Community – a survey of the terrain, *RVM* 32, 1989–1990, 99–130.

TRIFUNOVIĆ 1996a

Trifunović, S., Sloveni u Panoniji, *Književna reč* 25, 1996/474–476, 32–33.

TRIFUNOVIĆ 1996b

Trifunović, S., Sudbina istraživanja neizvesna. *Dani (Magazin)* III, 1996, 12/20, Subotica, 17.

TRIFUNOVIĆ 1997a

Trifunović, S., Slovenska naselja V–VII veka u Bačkoj i Banatu, in: Sedov, V. V. (ed.) *Trudy VI Mezdunarodnogo Kongressa slavyanskoj arheologii* 1 (Moskva 1997) 173–185.

TRIFUNOVIĆ 1997b

Trifunović, S., Arheološka istraživanja slovenskih naselja u severnoj Bačkoj i severnom Banatu, *RMV (=RVM)* 39, 1997, 113–135.

TRIFUNOVIĆ 1999–2000

Trifunović, S., Naselja limiganta i slovena u Banatu i Bačkoj, *GlasBeograd*, 15–16, 1999–2000, 43–106.

TRIFUNOVIĆ 2010

Trifunović, S., Pozdneantične pamjatniki na territorii Bački i Banata: shodstvi i svjazi s černjahovskoj kulturoj, in: *Lesnaja i lesostepnaja zony Vostočnoj Evropy v ėpohi rimskih vlijanij i velikogo pereselenija narodov. Konferencija 2., ĉast' 2*, Gosudarstevij muzej-zapovednik "Kulikovo pole" (Tula 2010) 158–176.

TRIFUNOVIĆ 2012

Trifunović, S. (Ed.), *Arheološka topografija opštine Novi Kneževac*. Serija monografija Arheološka topografija Banata 1 (Novi Sad 2012)

TRIFUNOVIĆ 2014

Trifunović, S., Čurug 'Stari vinogradi' – settlement between eras, in: Guštin, M – David, W (Eds.), *The Clash of Cultures? The Celts and the Macedonian World*, Schriften des Kelten Römer Museums Manching 9 (Manching 2014) 225–238.

TRIFUNOVIĆ 2016

Trifunović, S. (Ed.), *Arheološka topografija opštine Čoka*. Serija monografija Arheološka topografija Banata 2 (Novi Sad 2016)

TRIFUNOVIĆ 2018

Trifunović, S., *Čurug na udaru imperija, 20 godina arheološke ekspedicije*. Katalog izložbe. (Novi Sad 2018)

VANÍČEK 1875

Spezialgeschichte der Militärgrenze aus Originalquellen und Quellenwerken geschöpft von Franz Vaníček (Wien 1875)

VÁŽAROVA 1976

Vážarova, Ž., *Slavjane i prabálgari, po dannii na nekropolite ot VI–XI v. na teritorijata na Bálgarija* (Sofija 1976)

VEMIĆ 2015

Vemić, D., *Dr. Đorđe Janković – arheolog koji otkriva prevare sastavljača istorije*, Pečat, list slobodne Srbije [hetilap] 361 / 20. 03. 2015. Internetes kiadás. <http://www.pecat.co.rs/2015/03/>

dr-djordje-jankovic-arheolog-koji-otkriva-prevare-sastavljacka-istorije/ (a honlap megtekintése: 2019.08.25.)

VESELINOVIĆ 1952

Veselinović, R. L., Ranoslovenske lončarske peći i grobovi kod Mošorina u Bačkoj, *RVM* 1, 1952, 143–158.

VESELINOVIĆ 1953

Veselinović, R. L., Starosrpsko naselje na Bostaništu kod Mošorina u Bačkoj. / Altserbische Ansiedlung auf Bostantische bei Moschorin in der Batschka. Beitrag zu der Geschichte materieller Kultur der Südslawen des X – XII Jahrhunderts, *RVM* 2, 1953, 5–52.

VESELINOVIĆ 1957

Veselinović, R. L.: Keltiske i starosrpske lončarske peći na Gomolavi kod Hrtkovaca u Sremu / Keltische und altserbische Töpferofen auf Gomolava bei Hrtkovci (Syrmien), *RVM* 6, 1957, 27–38.

VIDA – VÖLLING 2000

Vida, T. – Völling, T., *Das slawische Brandgräberfeld von Olympia* (Rahden/Westfalen 2000)

VLAJIĆ-ZEMLJANIČKI 1999

Vlajić-Zemljanički, B., *Srbi starosedeoci Balkana i Panonije u vojnim i civilnim događajima sa Rimljanima i Helenima od I do X veka* (Beograd 1999) <http://ivoandric.no/biblioteka/Istorija/Dr.%20Borislav%20Vlajic%20Zemljanicki%20-%20Srbi%20starosedeoci%20Balkana%20i%20Panonije.pdf> (megtekintés időpontja 2019.08.21.)

WELLENREITER 1952

Velenrajter (=Wellenreiter), P., Slovenska nekropola iz VII – VIII veka u Bogojevu, *RVM* 1, 1952, 135–143.

WELLENREITER 1953

Velenrajter (=Wellenreiter), P., Starosrpsko groblje iz X–XII veka kod Bostaništa blizu Mošorina u Bačkoj, *RVM* 2, 1953, 148–151.

WELLENREITER 1962

Velenrajter (=Wellenreiter), P., Bogojevo – Kestheljska nekropola, *Starinar* 12, 1962, 183–285.

WERNER 1950

Werner, J., Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts, in: Behrens, G. – Werner, J. (Hrsg.), *Reinecke Festschrift* (Mainz 1950) 150–172.

WERNI 1981

Werni, S., *Die Wojwodina 1848–1860 als nationales und staatsrechtliches Problem. Zur Geschichte der Serben und der Deutschen im ehemaligen Südungarn*, Schriftenreihe des Kulturinstituts der Donauschwaben in Wien 1 (Wien 1981)

ŽIVANOVIĆ 1966–1968

Živanović, S., Rezultati antropološkog proučavanja skeleta iz nekropole u Vrbasu. – Summary, *RVM* 15–17, 1966–1968, 133–145.

ŽIVKOVIĆ 1996

Živković, T., Etničke promene na teritoriji današnje Srbije u periodu od V do X veka, *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 45, 1996, 89–100.

ŽIVKOVIĆ 2000

Živković, T., *Sloveni i Romeji: Slavizacija na prostoru Srbije od VII do XI veka*, Istorijski institut SANU (Beograd 2000)

ŽIVKOVIĆ 2002

Živković, T., Južni Sloveni od vizantijskom vlašću (600–1025), Istorijski institut SANU, Službeni glasnik (Beograd 2002)

STOVE TILES FROM TRANSYLVANIA (VIII). MEDIEVAL STOVE TILES FROM THE TOWN OF CLUJ

ADRIAN ANDREI RUSU*

The article analyses some of the stove tile lots discovered in excavations in Cluj. An unexpectedly rich range of representations can be reconstructed, with no analogues (yet?) in the province. At the moment, the collection of authentically medieval pieces (excluding pre-modern ones) found in Cluj-Napoca includes representations of the pelican, the lion, Samson and the lion, David and Goliath, the Annunciation, the Good Samaritan, St. Ladislaus battling the Cuman, St. Jerome, St. Michael the Archangel, a twin-tailed siren, a griffin, an unidentified beast, the illustration of a medieval epic poem (?), knights, dismounted knights, stove tiles with the coat of arms of King Matthias Corvinus. The conclusion is natural: in terms of stove tiles, Cluj-Napoca is, to date, the richest town in the whole of Transylvania.

The exceptional situation of the town in producing stove tiles seems to be linked the turn of the 15th–16th centuries. Besides the remains and individuality of the archaeologically discovered workshop, there are grounds for the identification of at least two other craftsmen. For the time being, the most fragments of glazed tiles in the entire provincial area are located in the same place, some of them polychrome, which is also a rarity. The artistic value of the mould makers is well worth emphasising.

INTRODUCTION

In 2004 I had the opportunity to read a staggering “story” of medieval archaeology of an alleged European scientific society from the 21st century. Almost a quarter of a century ago (!) in the town of Cluj-Napoca the Communist administration enacted the construction of a neighborhood of a block of flats in “Măraști.” The new habitat of the working class would be built over (and destroy) the site of a former medieval village, then later the suburbs called Sânpetru, covered by the gardens of those that supplied the town for the last five or six centuries. I already had an idea about how the rescue excavations had been conducted and especially how unprofessional the attitude of the administrators from the National History Museum of Transylvania had been towards everything that was dated to the post-Roman period, but the direct evidence of this failure could not

concretely be seen. Always and everywhere history retaliates.

In spite of legal restrictions in force, with a militia and the Securitate, when the words “patrimony/heritage” were pronounced a local resident, named László Balázs, gathered an impressive quantity of medieval material from the foundation pits, which he preserved in remarkable condition over the years. Not even after 1989, in possession of this material stored in boxes or on shelves, he did not dare or did not trust the people in the museum of his town enough to hand in the material. Thus, the material that contained a group of eighteen types of stove tiles was published in 2004 by Elek Benkő, originally from Cluj, but researcher at the Institute of Archaeology of the Hungarian Academy (Budapest).¹ It was published but the possession or localization of these stove tiles,

* aarusu@gmail.com

¹ BENKŐ 2004.

connected to the history of medieval Cluj, have remained still mysterious. Here, I wish to assert that the importance of these objects is outstanding, since they again prove how little we know about the medieval town itself and especially how scarce is our knowledge about both the stove tile production and the stoves themselves from that period.

With another occasion I had the chance to refer to two splendid stove tiles dated to the end of the reign of King Matthias I Corvinus.² At the same time, I published a map where I highlighted the places where the stove tiles came from that I was aware of. Now, I shall resume the problematic by referring to actual finds.

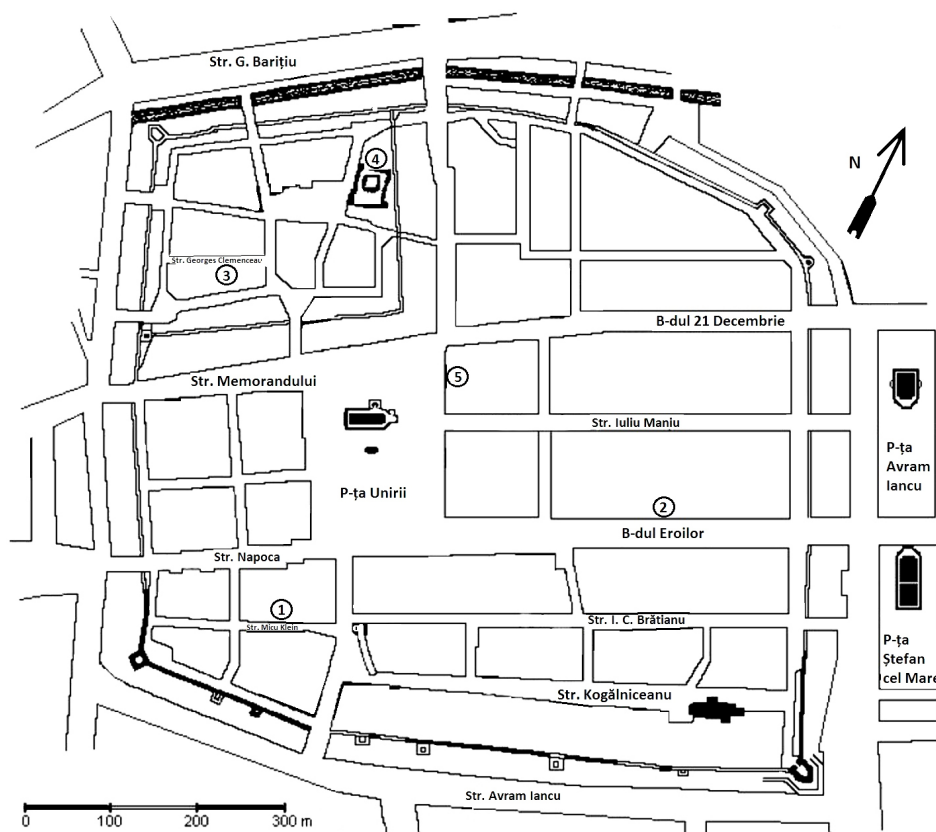

Fig. 1. The map of the medieval town of Cluj with the location of the discussed finds: 1. Micu Klein Street; 2. Eroilor Boulevard; 3. Georges Clemenceau Street; 4. Dominican friary (Victor Deleu Street); 5. Museum of Art (Unirii square).

THE GROUP FROM MICU KLEIN STREET, NR. 6. (FIG. 1/1)

These come from an area where a group of houses are situated on a street close to the southern enclosure of the medieval town, where an expansion of construction offered me the chance to lead a direct archaeological excavation in 2004. From the ungenerous surface exceptional material came to light. I shall

discuss only a part of this material, the ones that represent fragments of stove tiles. These were found in closely situated contexts, they might have even been parts of a single stove that belonged to a neighboring house.

The Lion. The fragment is small (measuring not more than 5×5 cm) (Pl. I/1). It broke in

² Rusu 2012, p. 313–326.

an irregular contour but the details of a relief are well preserved. Through the manner of its treatment only one part of the chest, mane, and the beginning of a lion paw can be identified. The modeling is well made with signs that it was pressed into the mold on the back with a board. Also, the quality of the materials should be mentioned: the clay paste is uniform, well mixed, and fired to red. Over the surface a green glaze was applied with yellowish shining nuances.

Finds of stove tiles with the representation of lions are known from the whole of Europe.³ Stove tile finds from Diósgyőr (Hungary) show the lion appearing independently without any decorations already in the 14th century.⁴ The ones from Transylvania were identified in a number of finds.⁵ The lion is mentioned also in the discoveries from Moldova, at Suceava and Vaslui.⁶ Their classification according to their content is still incomplete. Other finds from Cluj are connected to a relatively intact tile depicting a rump, which could belong to another animal as well.⁷

The pelican. The tile fragment has the dimensions 8 × 7 cm (Pl. I/2). A clamping frame is also visible, not higher than 3 cm, clamped at a right angle. The decoration is a simple frame with a circle inside (of a diameter of 9.4 cm). The existence of a marginal rift allowed the discovery of a second circle in its lower part. Based on these one can presume the original dimensions of the tile (approximately 19 × 19 cm), in which four such geometric forms could have been placed.

At least the circle has kept its interior decorative elements in its lower part, which was enough to unveil that one-third of its surface was delineated in a straight line and filled with small triangles. Above it, to the left, a group of three long, irregular figures is followed by endings in a wedge. More clearly seen are the feet of a bird and what is likely the end of a tail. The whole image can be interpreted as a nest in which there are three baby birds with open beaks, and a bird standing next to the nestlings. It cannot be anything else but a pelican feeding its offspring. Unfortunately, interpretation of the content within the other missing circles from the tile can only be speculation. One would expect that the pelican motif would not repeat in the other circles.

The oldest example of a stove tile decorated with a pelican, from medieval Hungary, was dated to the time of Louis I of Anjou, installed in the royal palace in Visegrád. It is a square piece, with dimensions quite close to the stove tile from Cluj, with polychrome glaze (the yellowish-brown glaze prevailing). The comparisons end here since the rest of the decoration is radically different.⁸ In the material from Buda, stove tiles partitioned into four diagonal circles exist with a similar decoration.⁹ The medallion with the pelican is present also in the Czech Republic.¹⁰ Variations of the original motif with the representation of the pelican feeding its offspring, much more frequent and surely dating to the 15th century (for example at Buda¹¹ and Nagyvázsonyi¹² in Hungary and Banská Bystrica in Slovakia¹³), could perhaps

³ VOIT-HOLL 1963, annexed map II; TAMÁSI 1995, 50–69.

⁴ BOLDIZSÁR ET AL. 2007, 28, fig. 26; 72, pl. VIII/1. However, there the lion has a curly mane.

⁵ “The victorious lion receives food from the tree of life” and “The lion that guards the tree” (See: MARCU ISTRATE 2004, 96). It is clear that both types of representations are the same, and their meaning was misunderstood. The clearest examples were discovered in Făgăraș (Brașov County). At least the tile with Samson fighting the lion or some heraldic representations can contain details of the animal.

⁶ BATARIUC 2012, 429.

⁷ MARCU ISTRATE 2004, 360, pl. 22/A/16. The plate in MARCU ISTRATE 2004, 362, pl. 24/3.

⁸ MAROSI ET AL. 1982, 59, nr. 88; HOLL 1990, 58; KOCSIS 1998, 8, 75/1.

⁹ FRANZ 1969, fig. 72.

¹⁰ BRYCH 2004, 77.

¹¹ HOLL 1971, 180.

¹² TAMÁSI 1989, 163.

¹³ MÁCELOVÁ 1997, 187, fig. 6/5.

explain a common origin, which would not be abnormal in the general thematic register. For the time being, at least, the stove tile from Cluj can be reckoned the oldest representation of the pelican in Transylvania. Towards the end of the 16th century the pelican had lost its medalion. A well-dated stove tile (1581) exists, which was made by a Romanian craftsman called Oprea.¹⁴ According to the initial information it was found in the surroundings of Sibiu.¹⁵ The

most numerous pelican representations can be connected to its adoption by the Calvinist Church as a symbol of the Church itself.

Both fragments stand out due to the exceptional quality of their decoration and glaze, previously unseen in Cluj. Neither can the quality of the used material be found in other stove tiles. The tiles belong, most certainly, to the 15th century, probably to the middle of the century.

THE GROUP FROM THE EROILOR AVENUE NR. 21. (FIG. 1/2)

The rescue excavation took place in 2007. Three fragments are of interest to this study, which were unearthed in the access way (Test pit 1) as well as another group found in the cellar, officially Fântâna 2/Fountain 2.

A small fragment contains the central part of a gothic arcade with a central fleuron up to a fragment of a frame, under which a crown on the helmet of the well-known “*knight in tournament*” can be distinguished. It was well fired to red and after a direct pressing with the fingers into the mold left unglazed. Previous references to this piece accompanied by drawings as well as the classification of the tile in its long series¹⁶ exempts me from making further descriptions.

Another fragment has also been discussed already. It concerns the right lower corner of a tile, which hosted a “*two-tailed mermaid*,” and not Melusine, as it was erroneously interpreted.¹⁷ Now, I can add a new, perfect glazed analogy from the royal palace of Diósgyőr (Hungary), dated to the middle of the 15th century.¹⁸

From the interior of the “Fântâna 2” comes an entire group of pot tiles (Fig. 2). I deal with them here, because they are extremely valuable due to their provenance from a single context and the variety of combined forms. At the well’s opening, above the discarded materials,

a corroded coin was found, which could be dated to around the year 1500. Alongside stove tiles, marvelous glassware fragments were also discovered that endorsed the same dating, the 15th century.

I could distinguish not less than seven different types:

1. Pot tile in the shape of a bulb (h. (height) 19.5 cm, maximum dia. (diameter) 16 cm, dia. at the bottom 9.5 cm). At its top/end is a small protrusion in the shape of a small tambour (dia. 3 cm, h. 2 cm) (Pl. I/3). Right under the cap a marking can be seen with a groove (the limit of its incorporation into the stove’s body or of the glaze?). Until about half of the cap it was covered with brown glaze. This was the only one that had this type of decoration. At its discovery it was accidentally cut with an oblique slit, which now makes it look like a piggy-bank.
2. Fragmentary pot tile in the shape of a bulb, with a simple sharp protrusion (max. dia. 17 cm) (Pl. I/4). Its spout was so deteriorated that its height cannot be determined (< 24 cm). A diagonal fissure crosses the fragment.
3. Pot tile with a square spout (14 × 14.5 cm), of low height (h. 5.3 cm), and a straight spout with damaged sides. Towards the body its

¹⁴ Colecția B. Slătineanu in SLĂTINEANU ET AL. 1958, 18. From here it was resumed by KLUSCH 1999, 30; MARCU ISTRATE 2004, 97–98.

¹⁵ SLĂTINEANU 1972, 24, fig. XIII/c.

¹⁶ RUSU 2008b, 193, 209, fig. 3/c, 210, fig. 4/f.

¹⁷ RUSU 2008a, 165, 177, fig. 5/b.

¹⁸ BOLDIZSÁR ET AL. 2007, 50, fig. 49.

- profile is similar to a common vessel, even forming a neck (**Pl. I/5**).
4. Pot tile with a square spout (16 × 16.5 cm, h. 11 cm) and circular bottom (dia. 10.2 cm) (**Pl. I/6**). Its form suggests that two clay parts were assembled after being modeled separately. On its side significant secondary burning marks can be seen.
 5. Pot tile with a square spout (19 × 17.5 cm, h. 20 cm) and circular bottom (dia. 11 cm) (**Pl. I/7**). Its profile resembles the body of a pyramid. Its spout was formed in a straight line, just as for gluing a tile. On its sides secondary burning marks are visible.
 6. Pot tile with a circular spout (h. 17 cm, dia. at the spout 16 cm, at the bottom 8.4 cm). It is slightly damaged at its spout (**Pl. I/8**). It consists of two joined bodies of cone, the one next to the bottom has a height of 11.5 cm. Its rim was formed just as in the above mentioned case. Secondary burning marks are present.
 7. Pot tile with a circular spout (14 × 1.5 cm, h. 20 cm) and an elongated tube (dia. 9.7 cm, h. 13 cm) in the shape of a cone trunk (**Fig. 2**). More than half of it is missing.

Fig. 2. The group of the reunited pot tiles from fountain nr. 2 (Eroilor Boulevard)

The group is so varied that their incorporation into one single stove is almost impossible. Some of the fragments are of high quality and belong to a classic repertory. Others seem to be the end products of experiments, which started as common pots. These could form a “sample of models” if the artifacts were not damaged or if clear signs of soot did not exist. However, this does not exclude the above mentioned

hypothesis but by utilizing already used components and extracted from older stoves. In the main collection of the local museum different models of pot tiles exist.¹⁹ However, besides the fact that their place of origins are unknown none of these resemble the fragments found in the above discussed group.

In the most recent European specialized literature the first form (the bulb) was

¹⁹ MARCU ISTRATE 2004, 369–370, pl. 31–32.

translated as “mushroom tile with a sharp end.”²⁰ In the western part of Romania these can be found in Oradea,²¹ Sălard,²² Voivozi (Bihor),²³ Șimand,²⁴ Pecica,²⁵ or originating from unknown locations from the same county Arad²⁶ and Frumușeni (Arad).²⁷ Recently, in Transylvania similar stove tiles were found also in Alba Iulia in a house, which probably belonged to an ecclesiastic figure, located in the area of the bishopric or the local chapter.²⁸ It can easily be concluded that their existence was not reported because the type was unknown and it was easily and frequently confused with kitchenware.

The simple bulb tile was in use between the end of the 14th century and the first half of the 15th century.²⁹ They were used also in the first half of the 16th century. After the Turkish conquest particular forms appeared, which in

this context do not concern this study. These had an especially decorative role on the stove top. They could be found in the royal stoves from Buda³⁰ or Diósgyőr³¹ (Hungary) and continued to be used throughout the kingdom over an extended area, which started from Slovakia (e.g. Bratislava³²), through today's Hungary (e.g. Mezőberény,³³ Békéscsaba,³⁴ and Nagymágocs³⁵), extending east towards Moldova,³⁶ and south until today's Serbia (e.g. Slankamen³⁷). The Transylvanian typology put forward, in our opinion inappropriately, the term “convex tiles,” and doubted, inexcusably, an extension of their dating to the 16th century also.³⁸ Alone the series of discoveries from Moldova, which had produced another more notable typology, is quite consistent chronologically covering the whole of the 14th through 17th centuries.³⁹

THE GROUP FROM GEORGES CLEMENCEAU STREET, NR. 3. (FIG. 1/3)

An archaeological excavation took place in 2006, with the occasion of a renovation of a house with sure medieval remains at the level of its basement.

Among the stove tiles two types of medieval finds are noteworthy.

Tile with Jesus and the Good Samaritan. Two fragments were unearthed, in totally irrelevant contexts (mixed late depositions from the filling of the courtyard of the house). The largest fragment is 18 cm long on a vertical axis and has a maximum width of 12.7 cm (Pl. II/1). From the central field slightly more is preserved

²⁰ HEEGE 2012, 213.

²¹ EMŐDI 2007, tab. 1, 6, 11.

²² EMŐDI 2007, pl. 14.

²³ POPA ET AL. 1987, 93, fig. 14/b.

²⁴ HUREZAN-SZATMÁRI 1998, 88, 119, pl. XVII.

²⁵ MĂRGINEAN 2007, 145, 147, pl. I/1, 5.

²⁶ MĂRGINEAN 2007, 149, pl. III/1.

²⁷ The monastery of Bizere, where a stove existed in the abbot's palace (first half of the 16th century). Unpublished material.

²⁸ Unpublished archaeological research from the area of the princely palace, 2014–2015.

²⁹ HOLL 2002, 26.

³⁰ GEREVICH 1966, 55.

³¹ BOLDIZSÁR ET AL. 2007, 33, 36, fig. 40.

³² HOŠŠO 2005, 143, fig. 1/2, 145, fig. 2/6.

³³ MRT 10, tab. 158/1–4.

³⁴ SZATMÁRI 1994, 499.

³⁵ SZATMÁRI 1985, 58, tab. X/2.

³⁶ BATARIUC 1999.

³⁷ POPOVIĆ 1996, 163, fig. 5.

³⁸ MARCU ISTRATE 2004, 65.

³⁹ BATARIUC 1999, 85.

than its left half, which contains the vessel of the Samaritan, next to the edge of the well, the well, the left hand of the woman with the bucket, and the complete figure of Jesus. Its upper part bears a rich plant decoration. The first, semicircular framing has a series of knobs at equal distance. This is followed by an intermediary register with leaves, and narrow and oblique banderoles. It is surrounded by a simpler and narrower framing possibly with remains of decoration. The last register of the framing has protuberant conical and jagged buttons. The tile is unglazed and has significant traces of a secondary whitewashing. On the back can be seen the traces of a canvas, a knife-type tool, and fingers, which glued the missing frame. Slight traces of soot are visible as well.

Another much smaller fragment (8 × 6.5 cm) of the same type depicts a vessel next to the edge of the well, a shoe, and the lap of the Samaritan's garment. At least the first framing is different and simple. From the next register a bunch of grapes. The fragment is glazed with different shades of dark green.

Although found in two types, the fragments are so closely related to similar finds from Bistrița⁴⁰ and Făgăraș castle⁴¹ that the common origin of the molds cannot be ignored. Its dispersion has already been presented in 2008 by the author,⁴² and now it is strengthened with new evidence.

Tile with David and Goliath (10 × 6.5 cm). It was also discovered in the superficial filling of the courtyard, without any dated context. On one of the fragments, the body of a knight (Goliath) is represented from the middle of his chest until just above his feet. His left arm is slightly bent and holds the grip of a long sword, whose

scabbard is secured with two bonds of belt. The plate of the pelvis armor covers a somewhat longer tunic. At his knees large kneepads can be seen with triangular endings. To the right, what is probably an image of the wooden part of a lance appears. The tile was covered with polychrome glaze, and blue armor, a white armrest, glove, ties of a sword, knee pads, and the wooden part of the lance can be seen against a brown background. On the back, traces of fingers exist from the pressing the tile into the mold. The collection of the Museum in Cluj hosts an almost complete fragment, covered with green monochrome glaze.⁴³ The tile was dated to the second half of the 16th century. However, it seems that the representation is still quite rare. I have identified another one in Prague (Czech Republic) dated to the first half of the 16th century.⁴⁴ Stylistically, this tile does not have any connections to the tile from Cluj. In turn, an image from a manuscript, kept in Martin (Slovakia),⁴⁵ testifies to the circulation as well as the identical arrangement of the Old Testament scene.

The image opens up a new discussion about the representation of pedestrian knights in clay.⁴⁶ When the tiles exist only fragmentarily the central figure can belong to a number of complex representations. It has to be mentioned that in the same street, Georges Clemenceau (pit K), another fragment (7 × 4 cm) figures an arm with a ring armor and an armrest (Pl. II/2). This could be a type of representation of St. George,⁴⁷ St. Michael,⁴⁸ or another with the scene of fighting the dragon helped by a lion⁴⁹ and others, or maybe only guards on consoles and under baldachins, which belong to the rich retinue of the tile with the knight in

⁴⁰ BĂTRÂNA-BĂTRÂNA 1993, 43; MARCU ISTRATE 2004, 80, 180, 348, pl. 10/4.

⁴¹ MARCU ISTRATE 2004, 398, pl. 60/42.

⁴² RUSU 2008c, 236.

⁴³ MARCU ISTRATE 2004, 197, nr. 27, photo on p. 515, plate 176.

⁴⁴ BRYCH ET AL. 1990, 53, nr. 115.

⁴⁵ Slovenská Národná Knižnica, Archív literatúry a umenia, J 324, fol. 11 v.

⁴⁶ A discussion already opened by Adrian Andrei would be fine. but se here? I think "of houses are situated on a street... tile from Micu Klein Street. which I had to print out Rusu (RUSU 2008b, 200, note 74).

⁴⁷ RUSU 2008c, 226.

⁴⁸ RUSU 2008c, 227. A new fragment in BENKŐ 2004, 97, Table 7.

⁴⁹ RUSU 2008a, 160.

tournament, or even another, yet unidentified type. The most personalized knight, from the point of view of the local repertoire from Cluj, is a representation of a knight on a console with a shield, resting the foot.⁵⁰ This can be reckoned as a development of the different components of the well-known stove with the knight in tournament from Buda.⁵¹ For its possible origins and reconstruction one could also look, for example, at a pedestrian knight without armor, carrying a halberd, discovered in Krakow (Poland).⁵² Also, a similar idea is reflected in earlier representations from Visegrád (Hungary).⁵³ Finally, we have to draw attention to a representation of two pedestrian knights, discovered in the “Mărăști” neighborhood in Cluj, which was identified as a scene that possibly depicts a gambling.⁵⁴ We would argue for another interpretation, which seems more plausible: the fight of St. Ladislaus with the Cuman, towards its end, right before the intervention of the female character, who was at the center of the fight and the purpose of the fight was her rescue.

In the following a decorative detail will be discussed connected to knights. As a starting point one can begin from a shabby fragment, recovered from an older rescue excavation from medieval Cluj. First, a photograph was published,⁵⁵ but its quality, or more accurately, the paper on which it was published left the reader wondering about the details of the tile. Later on, Daniela Marcu Istrate published the tile with its first description and drawing (Pl. II/3).⁵⁶ It was described as a “pedestrian knight dressed in armor,”⁵⁷ which only had most of its legs, without a head, and a very unclear left hand. From where was the conclusion drawn that the character was a knight only the author knows. The same goes for the armor, which in

our opinion does not exist. In the best case the suggestion and military character could have come from the wand on the left, looking at the front of the tile, which could represent a fragment of a handle of a weapon. The remaining part of the tile does not indicate any clear relationship with a human figure, which would suggest that the “weapon” may instead represent the pole or rod that holds a banner or the handle of a lance. In other words the knight character of the figure could be extracted only at most from the presumption that he wears a ceremonial civil outfit. However, such an interpretation would already be risky to presume.

It is clear that we have a male figure dressed in a short tunic with moderate pleats tied at the waist. If the pleats would have been situated crosswise, then the existence of a kilt made from plates could have been deduced, which belonged to a real knight dressed in armor of an already known type of tile from Cluj.⁵⁸ The knight wears leggings or more probably a hose. In the area between the legs generally the presence of a circular lump can be seen, which is not mentioned by texts but does appear on representations, probably because of an unjustifiable discomfort or awkwardness in the face of the material testimony. Only that this small, left out detail offers certain interesting messages.

The aforementioned “lump” is a detail of late medieval clothing appointed in German as a “capsule for genitals” or more elegantly put as “bashfulness capsule” (*Schamkapsel*); in English it is known as a codpiece. Specialized literature reckons that it was a highly contested fashion in the Middle Ages and its disappearance just before the end of the 16th century could have been caused by this fact. It belonged both to civil clothing and armor, in which case it gained

⁵⁰ BENKŐ 2004, 99, Fig. 9.

⁵¹ Generally, the best documented examples of this can be found in Suceava and Moldova, see: BATARIUC 1999, 119–124.

⁵² DĄBROWSKA 1987, Plate II.19/3.

⁵³ KOCSIS–SABJÁN 1998, 129, Fig. 129.

⁵⁴ BENKŐ 2004, 105, Fig. 15.

⁵⁵ CRIȘAN 1996, Plate 13/2.

⁵⁶ MARCU ISTRATE 2004, 191/11, drawing on p. 360, Plate 22/11.

⁵⁷ MARCU ISTRATE 2004, 191/11, drawing on p. 360, Plate 22/11.

⁵⁸ BENKŐ 2004, Fig. 9.

a different special name (*Latz*).⁵⁹ In recent years, such codpieces, made from leather, separately or attached to cloth pants were recovered in archaeological excavations as well. Based on these even a typology was developed containing four forms.⁶⁰

Let us mention first its association with other (non-ceramic) artistic representations, clearer due to the different nature of their material. The wooden pedestrian statue of St. Ladislaus made around the year 1500 for the altar in Mattejovce (Slovakia) contains the aforementioned detail.⁶¹ In the Museum of Salzburg (Austria) a well-conserved altar panel, tempera on wood, reflects a scene from the iconography of St. Nicholas (1520–1525). Three figures of the composition, in which a young innocent man's execution was about to take place, all wear an elegant codpiece matching the fabric of the short and bouffant trousers.⁶² Such representations are much more numerous compared to the rise of artistic evidence from the 16th century. One can also find them in the classical and extensively imitated drawings of Lucas Cranach or Albrecht Dürer. For the relict armor codpiece references can be made to the work of armorer Konrad Seusenfoher from Innsbruck, made for Giuliano de Medici in 1515, on the occasion of his wedding to a Habsburg princess and currently preserved in the Musée de l'Armée in Paris, or to the one designed for King Henry the VIII of England.⁶³ It is an important fact that from the beginning of its use it was a component of both pedestrian and equestrian armor. On the horse, the use of codpiece would have conflicted with certain components of the saddle. In the Kingdom of Hungary late medieval coins transmitted the image of St. Ladislaus wearing such an armor.

Similar representations are not missing from Transylvania either. The best example comes

from an altar painting from Roadeș (Brașov County) (1522). In the *Ecce homo* scene, a soldier is illustrated in profile, in a manner which eliminates all interpretative ambiguities. At Roadeș another codpiece can be seen in the scene of the *Flagellation of Christ*.⁶⁴ In an unexpected manner the development of this subject is much more generous than we could imagine at the beginning. The same clothing accessory has an even more complex history. On the altar from Dupuș (currently in the Lutheran church in Mediaș, County Sibiu) the knights of Transylvania appear with chain mail codpieces attached to their armor (1522). The Lázoi chapel has a representation of two pedestrian knights facing each other, at the exterior corners and towards the base of the frame of the edifice. Although deteriorated by weather the knight on the eastern side retains still the contours of the discussed clothing accessory. After these findings of the history of lay and military clothing, we can go back to the stove tile from Transylvania.

Another fragment discovered in Cluj (Phone Palace) has been described as depicting a "pedestrian knight in short armor with protruding kneepads."⁶⁵ In addition to the unusual term of "short armor," the tunic, and the way of representing the legs (the right stretched out, the left slightly flexed) very close to each other, it is possible that the thick glaze could have once covered a codpiece on this ceramic tile made with the same negative. Moreover, it seems that the fate of replicas following the one from Cluj made that small detail disappear, which was present only at the beginning, as prototypes. The comparison of related pieces is relevant, found in the stronghold from Racoș (Brașov County).⁶⁶ There, however, the codpiece disappeared completely.

A fragment of glazed tile was recovered by Daniela Marcu Istrate from Alba Iulia. She

⁵⁹ KÜHNEL 1992, 219.

⁶⁰ FINGERLING 2001, 740–745, 794, Abb. 813–814.

⁶¹ Today in Budapest (Hungary), see: TÖRÖK 2005, 31, Fig. 25.

⁶² ERKER 2010, 85, fig. 5.

⁶³ FOULKES 1988, Plate VIII.

⁶⁴ FIREA 2010, 273–274.

⁶⁵ From MARCU ISTRATE 2004, 189–190, drawing on p. 359, Plate 21/9.

⁶⁶ MARCU ISTRATE 2004, 457, Plate 118/88, and only partially on p. 451, Plate 112/54.

published images as well as a drawing of the fragment.⁶⁷ As it is known the photos are more authentic than the drawing, which is more subjective. Thus, on two photos, a color and a black and white one, one can see a codpiece, while on the drawing it does not exist (PL II/4). The selective perception divided between the author-discoverer and the illustrator is evident. We must admit that we also encountered similar traps, committing the error of believing in the precision of drawing without comparing it to the photograph or actual fragment.⁶⁸ This time, the mutilated bearer of the accessory shown on the tile is not a “civilian” anymore, but a pedestrian soldier wearing a “skirt of plates” (germ. *Tonnenrock*). In any case, now it is sure that at least one of the stoves of the Transylvanian bishops contained tiles with pedestrian knights, on which one could distinguish codpieces.

The comparison of the two examples from the tiles, the one from Cluj and the other from Alba Iulia, indicates additional information: we find ourselves facing *two* types of codpieces. The one from Cluj is circular, while the one from Alba Iulia is almond-shaped with a median line. The two match the examples recorded by archaeology and the iconography of certain materials, such as textiles and metal, used to produce codpieces.

It should be highlighted that the representations on tiles possibly appeared earlier than the dating of the tiles from Transylvania. There is, for instance, a tile with a pedestrian knight in armor, found at Banská Štiavnica (Slovakia). It was dated to the 15th century.⁶⁹ For armors, the example of the tiles from Prostějov (Czech Republic)⁷⁰ is very good. On lay clothing one can see codpieces on tiles from the strongholds of Uherský Brod,⁷¹ Ostrava, and Opava (Slovakia),⁷² all dating to the 16th century.

This small detail that I have dealt with here is more important than it seems, for beyond the tiles and iconographic representations we do not have other proof from Transylvania of the use of this male clothing accessory. Thus, it is once again revealed that in this province the reception of European material culture was made up to the smallest details. We can then reach a dating of the group of tiles to around the year 1500, maybe more precisely immediately after the threshold of the 16th century. Obviously, the established chronology can be borrowed from the other artifacts discovered around them.

The same figure on the tile from Cluj bears on his right thigh an agglomeration of lines, which alludes to another clothing element. It seems to be the right place for a pouch. If it would have been a simple version of a pouch (a piece of leather tied with a string) it might have not failed to be recognized by its first publisher. What one can see would have been too simple to hold a small monetary fortune, but according to all signs it could have allowed the wearing of fire striker. From other iconographic representations one can suspect that it was the place to hold a dagger or keys. Another example of the “set” worn on the belt comes from an altar from Armășeni (Harghita), which illustrates a scene of the *Visitation* (1523). On tiles, pouches appear earliest on the stoves from Visegrád (Hungary), dated to the 14th century.⁷³ Similar pouches had other details as well, which survived in archaeological records. A bronze frame of a pouch found in the stronghold of Oradea (Bihor) will be discussed on another occasion. Another, monumental one with architectural representations on its metal frame was dated to 1430 and is kept in the Kunsthistorisches Museum in Vienna.⁷⁴

⁶⁷ MARCU ISTRATE 2008, pl. XXX/color photo 199; MARCU ISTRATE 2008, 622, Plate 114/3; 626/2, black and white photo. After arduous research, in the chaos of the presentation of the materials, we managed to find the only mention of this fragment, from which we only borrow the identity “knight in armor” (MARCUS ISTRATE 2008, 327, nr. 21).

⁶⁸ RUSU 2008a, 160, drawing on p. 173, Fig. 1/c.

⁶⁹ LABUDA 2005, p. 180/3, 263, F 26.

⁷⁰ MENOŠKOVÁ ET AL. 2008, 100/288.

⁷¹ MENOŠKOVÁ ET AL. 2008, 63/177; 64/178.

⁷² MENOŠKOVÁ ET AL. 2008, 64/179–180, 184.

⁷³ KOCŠIS–SABJÁN 1998, 97, Fig. 64.

⁷⁴ Hunting and weapons Collection, D. 7. See: *FERDINANDEUM* 2000, 179, nr. cat. 1–16–4.

A TILE FROM THE OLD DOMINICAN MONASTERY (VICTOR DELEU STREET) (FIG. 1/4)

In 2014 a few archaeological survey trenches were opened in the area where the former medieval monastery stood, now a Franciscan monastery. Here a broken plaque tile fragment was discovered with a width of 16.5×10 cm (Pl. II/5). In a simple frame a four-legged animal can be seen with its back feet ending in something like hooves, while its front feet are missing due to the break in the tile. Its body presents a gaunt belly and a chest with nodes, which could suggest ruffled fur. The description of the animal ends with a very slim neck (?) and an elegantly arched tail under its body ending in a number of “branches.” Under its legs, a

small embossed fragment appears, which could suggest a horizontally-depicted human leg. The tile remained unglazed.

Another fragment from the same series was found in Cluj in the surroundings of the only workshop specialized in stove tiles discovered archaeologically. It was described as featuring a lion passant.⁷⁵ Although slightly smaller than the above discussed fragment, the neck of the animal as well as the detail under the animal compels us to reopen the discussion concerning the decoration. For the same reason I omitted to discuss it now with the one found in the Micu Klein Street.

TILES FROM THE AREA OF THE BÁNFFY PALACE (MUSEUM OF ART, PIAȚA UNIRII) IN NEW READINGS (FIG. 1/5)

Museographer Luca-Paul Pupeză has published recently the archaeological material discovered in the courtyard of the National Museum of Art from Cluj-Napoca.⁷⁶ This precious archeological material has not been appropriately or fairly examined.⁷⁷

The place from where these were extracted is still and was one of great importance in the topography of the former royal medieval town. One can already claim that these were part of the interior decoration of a wealthy townsman. One cannot know if all the tiles or only chosen categories were published, cases where “something” was recognized on their surface that is the ones that were considered worthy to collect from the excavation pit and then put on the pages. The discovered tiles can be merged

through their fragmentary state and the lack of glaze. However, let us have a closer look on what was published.

Plaque tile decorated with rhomboids belongs to a larger series, which can already be found in earlier publications. Two types are known: with simple or double embossed lines. This type is common since it could be easily produced by any potter capable of using crossed lines. The variations resulted from the doubling of lines of rhomboids, the depth of the embossing or the combination with different shapes of frames. Even in Cluj this tile was detected earlier.⁷⁸ The list of similar finds is very long and covers the majority of the province (Alba Iulia,⁷⁹ Cristurul Secuiesc,⁸⁰ Făgăraș,⁸¹ Lăzarea,⁸² Vad – Hațeg,⁸³ Târgu Mureș,⁸⁴ Văleni de Mureș,⁸⁵ Vințu de

⁷⁵ MARCU ISTRATE 2004, 191, illustration on p. 361, Plate 23/18.

⁷⁶ PUPEZĂ 2009.

⁷⁷ PUPEZĂ 2009, 226, 237–239, pl. XVII–XXII.

⁷⁸ CRIȘAN 1996, 385–401, resumed by MARCU ISTRATE 2004, 361, Plate 23/29; BENKŐ 2004, 108, Table 18/2.

⁷⁹ RUSU 1996, 146, Fig. 8; MARCU ISTRATE 2008, 597, Plate 89/5–6; 600, Plate 92/4–5.

⁸⁰ BENKŐ 1997, 84/1, 129/4, Table 48/8.

⁸¹ MARCU ISTRATE 2004, 412, Plate 74/166–166a.

⁸² KÉMENES 2005, Table 9/1–3.

⁸³ MARCU 1994, 165, Fig. 6/f–g.

⁸⁴ ZRINYI 1975, 98 (where these are defined as “ornamented with mesh”), Plate LII.

⁸⁵ <http://www.medievistica.ro/catalogue/furnologie/element.php?idprod=84>.

Jos⁸⁶) and continuing until neighboring states (Poland⁸⁷). It was dated to the 16th century.

Plaque tile decorated with stylized rosette. This type is not a typological novelty in the repertoire of Transylvanian stove tiles. Using the middle of the flower that covers the surface as the axis for guidance one can reach the conclusion that the whole tile had a shape close to a square. The decorative element is an ingenious way of reproducing a stylized rose, frequently mentioned as the rose of the Virgin. The tile substitutes the depth of a pot tile with a square spout, which had decorative crested girdles in the part where the quadrilateral contour widens the cylinder. One can find similar pieces in Făgăraș,⁸⁸ Feldioara (Brașov),⁸⁹ Turea (Cluj),⁹⁰ Sibiu,⁹¹ and Moldova.⁹² Albeit less common than the previous tile, this one can also be included in a group of relatively modest tiles, which decorated more humble interiors.

Plaque tile decorated with vegetal motifs. The suggestion of the decoration seems to refer to a haulm of vine with bunches and stylized leafs. Normally it would have originated from a simple decorative field without further decoration. For this piece we limit ourselves only to a reference to an analogy from Turda (Cluj), which was less carefully produced or just clumsily drawn.⁹³

Plaque tile decorated with a figure (Pl. II/6). Albeit mutilated, the find offers very particular details. On the central field a mature figure with long hair and beard can be seen with covered head and a large and long garment with extensive folds with one part re-curved on the chest, towards his shoulders. Above, a small indent could suggest the tight collar of a tunic or a so-called *superhumeral*. The enhancement of the knees leads us to believe that the figure was imagined as sitting. What can be distinguished

from his right hand is that it is flexed at the elbow with partially bent fingers in the gesture of a blessing with two raised fingers. Until the margins of the tile a stylized tree can clearly be seen. In the left lower corner a cramped representation of a human face with a beard can be seen with vertically pricked-up animal ears. Between the elbow and the right knee of the figure the representation of a certain accessory seems to be highlighted with the help of an irregular shaded space. This could be reckoned as a part of a chair on which the figure was seated since the same hachures appear on the lower right margins of the broken tile.

If we go back to the head of the figure without seeing the original we could speculate that the semicircular break around the head is insignificant. However, the break happened along an imprinted contour suggesting that it had some kind of a halo. The covering of the head has well-defined delimitations, which are given by a circle at the base and a slight duplication in height followed by a continuation through a raising curve. Symmetrically reconstructing this particular object the shape of a mitre (*infula*) can be imagined, which was connected to bishop saints or other high ranking church officials (abbots, archbishops, etc.). The attitude of the figure seems to illustrate a religious person, who gives a blessing in a seated position. In turn the bearded head, in the left lower corner, could be identified as a humanized lion head or a symbolically negative creature, maybe a devil. As we have seen from the hachured detail, the figure seems to be more likely guarded by the presumed lion. These elements can already offer a possible iconographic identity. A possible association could be with St. Jerome, who is often represented accompanied by a lion. His image associated with a lion and St. Gregory

⁸⁶ MARCU ISTRATE 2004, 503, Plate 164/135–135a; 505, Plate 166.

⁸⁷ DĄBROWSKA 1987, Plate II.23/3.

⁸⁸ MARCU ISTRATE 2004, 406, 68/116.

⁸⁹ MARCU ISTRATE 2004, 422, Plate 84/24.

⁹⁰ MARCU ISTRATE 2004, 484, Plate 145/9.

⁹¹ MARCU ISTRATE 2007, 100–101, Fig. 133. The author claims that “it is not a novelty, similar finds are known even from Sibiu from the 15th and 16th centuries.” However, forgets to give a reference to them.

⁹² BATARIUC 1999, 210, Plate 13.

⁹³ MARCU ISTRATE 2004, 482, Plate 143/8.

appear on an altar from Biertan (Sibiu) (1483). The range of comparisons does not have to be limited here, however, since it may as well represent another holy bishop. The absence of a nimbus or a halo does not determine its classification among religious representations.

Even if the presumed identity was not the intention of the engraver of the mold this stove tile directly passes in the repertoire of Transylvanian material culture as a unique piece. It also has to be mentioned that such a motif was not reported even in the neighboring geographic areas.

The above tile can be dated to the end of the 15th century. Stylistically it is related to the production of the tile workshop discovered in Memorandumului Street in Cluj. There, a tile that contained the image of an archangel (?) wore clothing developed in the same manner.⁹⁴ It would not be erroneous to imagine that the two tiles were the products of one and the same workshop. Their creator had a well-defined artistic personality, which was felt only in the territory of the town along the Someș. In addition, the ornamental motifs put then into practice did not have a continuity in the decorative repertoire of Transylvanian stove tiles.

Plaque tile decorated with a figure on horseback (Pl. II/7). This is the only tile on which the author identified the representation as "Saint George slaying the beast." The "beast" of St. George was typically depicted as a dragon, however on the tile under discussion one can find elements that are strikingly different for such an identification, thus one wonders whether the tile was actually seen. One can notice a horse oriented to the left, on the back of which a strange figure appears with a human body and a head that resembles the head of an animal with a long and open snout, pricked-up ears, and coarse hair like a brush. By no means does the creature wear a helmet with a mobile visor in the shape of a beak (always illustrated as closed or raised), since all the other clothing details do not indicate any kind of other components of an armor. Also, hilarious images

of "civil" clothing combined with an opened helmet are not known. The figure, indeed, holds a lance with its left hand, probably to leave it more visible. The lance is not held pointing down, not even straight, as one would hold it in a fight with a dragon or in a tournament, but diagonally upwards towards an aerial enemy or one already raised towards the sky. The right hand holds the reins of the horse. The clothing of the "knight" is noteworthy: a wrinkled tunic, which ends mid-thigh and is tied at the waist. Since the tile is broken the footwear is not visible, but as a compensation one can see a spur with a long shank and a five-pointed star. The horse is anatomically well-proportioned with a slightly open mouth biting the double reins. The saddle has a curved grip in the front and a wide strap, in which lines indicate the intention to reproduce decoration.

The figure above the lance does not seem to be pierced, but more likely rides or superposes the staff. What is discernible is a two-legged nude only with its feet visible and a somewhat rounded belly. Beside the fracture to the right and slightly upwards, a few lines could suggest the tip of a wing, with three feathers and a plant ornament. It could be identified with a small beast. The lines behind the rump of the horse imply the existence of another element, though it is difficult to identify. All the above elements compose a relatively complex and unique scene.

Our research has yielded a few similar stove tiles dated around the year 1480 and assembled in the Austrian monastery at Altenburg (Austria).⁹⁵ Although the figure on these tiles was interpreted simply as a knight, the head or "helmet" seen on the tile also had an emphasized animal-like form with a slightly open mouth. Even if this were simply armor, it was schematically and unconvincingly treated to be accepted as such. Around the figure, towards the corners, all kinds of decorations appear, which do not have their place at a tournament. The scene could not be clearly identified, but if it is identified in the future it will probably be interpreted similarly to the representation from Cluj. Once

⁹⁴ CRIȘAN 1996, 385–401, continued by MARCU ISTRATE 2004, 360, Plate 22/16.

⁹⁵ KLOSTER 2000, 209–210, cat. nr. 19.10.

more, to contradict the tournament and its hasty interpretation in this direction, another tile from the same place was defined as one with “a knight and a jester” (*Ritter und Narr*).⁹⁶ It is composed of three figures. The central one is a rider with a helmet (?) with a more appropriately shaped closed visor. The lance held with its right hand is directed upwards with a banner or something similar, though it is difficult to decipher. The figure in front of the horse was identified as a clown, while the third, behind the horse, is almost impossible to describe and identify.

In the Czech Republic tiles with the representation of the knight in armor with a helmet fitted with a beaked visor and lance oriented towards the sky are known.⁹⁷ Here, however, the elements of the armor are very clear and nothing resembling a flying creature hangs above the lance. Additionally, another series exists, where the knight in tournament is represented paradoxically with a closed helmet, which hides its anatomic features in contrast with the rest of the body, where the armor seems to be missing. The most relevant examples are known from the Czech city of Tábor.⁹⁸

Finally, even if we would admit the uniqueness of the representation of the helmet, without the rest of the armor, still we cannot perceive why it would be so strikingly similar to a canine head. This issue can be solved easily if we were to admit that the tile from Cluj indeed illustrates a humanized animal.

The range of tiles with personified animals from Transylvania is not great. The most important group was recovered from Feldioara (Braşov), where a preacher wolf⁹⁹ was only later identified, while another scene, on which a wolf-fox, a human figure, and a third,

unrecognizable animal can be seen, remains unidentified.¹⁰⁰ Other similar examples, also partially undeciphered, can be found on stove tiles from Moldova.¹⁰¹

If there would be no distorting helmet on the head of the knight the first interpretation to which a medievalist could turn would be the image of Reynard the fox, the main character of medieval French novels. As it is known, the initial text of the fairly popular novel was born between the end of the 12th and the beginning of the 13th century. If it is indeed the same character, one cannot say that its appearance was prompted by French influence. German influence would be more realistic as the story was also assimilated in Germany. However, this would be the first materialization of this connection discovered at such a geographic distance.

From a stylistic point of view, the tile with the fox (?) knight does not belong to the workshop that produced St. Jerome (?) (Art Museum) and the archangel (Memorandului Street). Its decorative contours are much stronger, simpler, and cleaner. It seems like the gothic load does not exist on the tile. It seems to be closer to the groups of tiles found at the fortress/castle of Lita (Cluj). Unfortunately, comparisons can be made based only on the representation of the horses,¹⁰² without knowing how they really imagined the riders on the originals. Afterwards it can be specified that a cavalcade of saints also existed, identified as such through their nimbus on fragments of isolated heads. This group was recognized as possessing an individuality, which has very few clear territorial connections. Recently, a few isolated cases from the town of Cluj could be included in the same workshop.

⁹⁶ KLOSTER 2000, 217–218, cat. nr. 19.38.

⁹⁷ BRYCH ET AL. 1990, 31; MENOŠKOVÁ ET AL. 2008, 61/164–165; 62/166, 170.

⁹⁸ KRAJÍČ 1997, 43, 212, Plate 4.

⁹⁹ RUSU 2008a, 170–172.

¹⁰⁰ MARCU ISTRATE 2004, 421, Plate 83/14.

¹⁰¹ BATARIUC 1999, 236, pl. 39 (Suceava and Iaşi).

¹⁰² MARCU ISTRATE 2004, 431–432, Plate 92/12; 93/13a.

CONCLUSIONS

Earlier publications of stove tiles have convincingly persuaded the researchers that Cluj has an unexpectedly rich variety of representations on tiles, which do not (yet?) have identified analogies in other places from the province.¹⁰³ Presently the repertoire of authentic medieval tiles (without the pre-modern ones) in Cluj-Napoca contains the following: representations with the pelican, lion, Samson and the lion, David and Goliath, the Annunciation, the Good Samaritan, St. Ladislaus fighting the Cuman, St. Jerome, archangel St. Michael, tow-tailed mermaid, griffon, unidentified beast, illustration of a medieval epos (?), knights in tournament with sword or cavalcade, pedestrian knights or squires, and tiles with the coat of arms of King Matthias Corvinus. The conclusion is clear: *at the time of this paper's publication Cluj-Napoca is the most richly endowed town with stove tiles from the entirety of Transylvania.*

The outstanding situation of the town in producing stove tiles directs us to the turn of the 15th and 16th centuries. In addition to the remains and the individuality of the workshop discovered archaeologically there are reasons to believe that two other workshops had once functioned with their own masters. For the time being, the most fragments of glazed stove tiles can be found in the same place from the entire province. More importantly, a part of these were polychrome, which again is rare. It is worth highlighting the artistic value of the molds as well. If we were to compare the products from approximately the same time with those from Prague or its vicinity, then the value of the representations from Cluj was higher. These tiles indicate the existence of contacts and transpositions of messages in a language of clay, with which art history had not met until now.

REFERENCES

BATARIUC 1999

P. V. Batariuc, *Cahle din Moldova medievală. Secolele XIV-XVII* (Suceava 1999)

BATARIUC 2012

V. P. Batariuc, Elemente animaliere pe cahle descoperite în Moldova, in: V. P. Batariuc, *Civilizație medievală românească. Ceramica monumentală din Moldova* (București 2012)

BĂTRÎNA-BĂTRÎNA 1993

L. Bătrîna – A. Bătrîna, Elemente de iconografie creștină în ceramica monumentală, *SCIA-AP* 40, 1993, 43–52.

BENKŐ 2004

E. Benkő, Kolozsvár magyar külvárosa a középkorban. A Kolozsvárba olvadt Szentpéter falu emlékei, *Erdélyi Tudományos Füzetek* 248 (Kolozsvár 2004)

BENKŐ et al. 1997

E. Benkő – I. Demeter – A. Székely, *Középkori mezőváros a Székelyföldön*, *Erdélyi Tudományos Füzetek* 223 (Kolozsvár 1997)

BOLDIZSÁR ET AL. 2010

P. Boldizsár – E. Kocsis – T. Sabján, *A diósgyőri vár 16–17. századi kályhacsempéi / Die Ofenkacheln der Diósgyőrer Burg aus dem 16–17. Jahrhundert*, Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Régészeti Emlékei 8 (Miskolc 2010)

BRYCH ET AL. 1990

V. Brych – D. Stehlíková – J. Žegklitz, *Pražské kachle doby gotické a renesanční*, Katalog výstav (Praha 1990)

¹⁰³ BENKŐ 2004, 58–76.

BRYCH 2004

V. Brych, *Kachle doby gotické, renesanční a raně barokní*, Výběrový katalog Národního muzea v Praze (Praha 2004)

CRIȘAN 1996

V. Crișan, Săpăturile arheologice de salvare din Cluj-Napoca, str. Prahovei nr. 12, *ActaMN* 33/I, 1996, 385–401.

DĄBROWSKA 1987

M. Dąbrowska, *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*, *Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej* 58 (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź) 1987

EMŐDI 2007

T. Emődi, Leletmentésekből származó 15–17. századi kályhacsempék Váradról és környékéről, *DolgKölozsvár* (Ű.S.) 2 (12), 2007, 117–132.

ERKER 2010

E. Erker, Die Tafeln des Nikolaus-Altars, in: P. Husty – P. Laub (Hrsg.) *Ars sacra. Kunstschatze des Mittelalters aus dem Salzburg Museum* (Salzburg 2010)

FERDINANDEUM 2000

M. Abate (ed.), *Circa 1500. Landesausstellung 2000: mostra storica*, Durchführung Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum (Milano 2000)

FINGERLING 2001

I. Fingerling, Textil- und Lederfunde, in: *Alpirsbach. Zur Geschichte von Kloster und Stadt*, Forschungen und Berichte der Bau- und Kunstdenkmalspflege in Baden-Württemberg 10 (Stuttgart 2001)

FIREA 2010

C. Firea, *Arta polipticelor medievale din Transilvania (1450–1550)*, Teză de doctorat (Cluj-Napoca 2010)

FOULKES 1988

Ch. J. Foulkes, *The armorer and his craft. From the XIth to the XVIth century* (New York 1988)

FRANZ 1969

R. Franz, *Der Kachelofen* (Graz 1969)

GEREVICH 1966

L. Gerevich, *A budai vár feltárása* (Budapest 1966)

HEEGE 2012

E. R. Heege, *Ofenkeramik und Kachelofen. Typologie, Terminologie und Rekonstruktion im deutschsprachigen Raum (CH, D, A, FL), mit einem Glossar in siebzehn Sprachen* (Basel 2012)

HOLL 1971

I. Holl, Középkori kályhacsempék Magyarországon (II), *BudRég* 22, 1971, 161–192.

HOLL 1990

I. Holl, Középkori kályhacsempék Magyarországon IV, *ArchÉrt* 117/1, 1990, 58–95.

HOLL 2002

I. Holl, Középkori kályhacsempék: egy 120 éves kutatási terület, in: *Gerencserek, kályhások, tűzvigyázók. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről / Hafner, Ofensetzer und Feuerwächter. Mittelalterliche und frühneuzeitliche Ofenkacheln der Ungarischen Tiefebene und ihrer Randgebiete*, Gyulai Katalógusok 11 (Gyula 2002), 7–30.

HOŠŠO 2005

J. Hoššo, Kachliarstvo v stredovekom meste Bratislava a v bratislavskom regióne, in: J. Chovanec (Ed.): *Gotické a renesančné kachlice v Karpatoch* (Trebišov 2005) 131–148.

HUREZAN – SZATMÁRI 1998

G. P. Hurezan – I. Szatmári, Colecția de cahle și de ochiuri de cahlă din Evul Mediu târziu a Muzeului din Arad, *Ziridava* 21, 1998, 83–138

KÉMENES 2005

M. Kémenes, *Kályhacsempék Csík-, Gyergyó- és Kászsorszékből 14–18. század*, Erdélyi Művelődéstörténeti Források 3 (Kolozsvár 2005)

KLOSTER 2000

H. Adler (Red.), *Fundort Kloster. Archäologie im Klösterreich. Katalog zur Ausstellung im Stift Altenburg*, Fundberichte aus Österreich. Materialhefte Reihe A, Heft 8 (Wien 2000)

KLUSCH 1999

H. Klusch, *Zauber alter Kacheln aus Rumänien* (Hermannstadt 1999)

KOCSIS 1998

E. Kocsis, *A visegrádi királyi palota kályhái és kályhacsempé leletei* (Visegrád 1998)

KOCSIS–SABJÁN 1998

E. Kocsis – T. Sabján, *A visegrádi királyi palota kályhái és kályhacsempé leletei*, Visegrád Régészeti Monográfiái 3 (Visegrád 1998)

KRAJÍC 1997

R. Krajíc, *Středověká kachlová kamna v Táboře (Archeologický výzkum v Křížkově ulici, čp. 28)* (Tábor 1997)

KÜHNEL 1992

H. Kühnel, *Bildwörterbuch der Kleidung und Rüstung. Vom Alten Orient bis zum ausgehenden Mittelalter* (Stuttgart 1992)

LABUDA 2005

J. Labuda, Zaujímavé kachlice z Banskej Štiavnice a Sitna, in: J. Chovanec (ed.): *Gotické a renesančné kachlice v Karpatoch* (Trebíšov 2005), 175–182.

MÁCELOVÁ 1997

M. Mácelová, Archeologický výzkum Mestského hradu v Banskej Bystrici, *ArchHist* 22, 1997, 181–190.

MARCU 1994

D. Marcu, Cahle medievale descoperite la Vad (jud. Hunedoara), *Ars Transsilvaniae* 4, 1994, 157–173.

MARCU ISTRATE 2004

D. Marcu Istrate, *Cahle din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700* (Cluj-Napoca 2004)

MARCU ISTRATE 2007

D. Marcu Istrate, *Sibiu. Piața Huet. Monografie arheologică I.* (Alba Iulia 2007)

MARCU ISTRATE 2008

D. Marcu Istrate, *Catedrala romano-catolică „Sfântul Mihail” și palatul episcopal din Alba Iulia. Cercetări arheologice (2000–2002)* (Alba Iulia 2008)

MAROSI ET AL. 1982

E. Marosi – M. Tóth – L. Varga (szerk.), *Művészet I. Lajos király korában. 1342–1382*, István Király Múzeum–Székesfehérvár. Katalógus (Budapest 1982)

MĂRGINEAN 2007

F. Mărginean, Cahle medievale târzii din colecția Muzeului Arad, *AnB (S.N.)* 15, 2007, 143–153.

MENOUŠKOVÁ ET AL. 2008

D. Menoušková – Z. Měřínský – I. Loskotová, *Krása, která hřeje. Výběrový katalog gotických a renesančních kachlí Moravy a Slezska* (Uherské Hradiště 2008)

MRT 10

D. Jankovich B., *Magyarország régészeti topográfiája 10. Békés megye régészeti topográfiája*. IV/3/2 (Budapest 1998)

POPA ET AL. 1987

R. Popa – D. Căpățână – A. Lukács, Cercetările arheologice de la Voivozi. Contribuții la istoria Bihorului în secolele XII–XV, *Crisia* 17, 1987, 61–105.

POPOVIĆ 1996

M. Popović, La forteresse de Slankamen, *Starinar* XLVII, 1996, 155–168.

PUPEZĂ 2009

L. P. Pupeză, Urban archaeology in Cluj-Napoca. The findings from the Art Museum's courtyard, *ActaMN*, 45–46/I, 2008–2009, 223–240.

RUSU 1996

A. A. Rusu, Cahle din Transilvania (I), *Ziridava* XIX–XX, 1996,

RUSU 2008a

A. A. Rusu, Cahle din Transilvania (III). Trei motive decorative medieval in: A. A. Rusu, *Investigări ale culturii materiale medievale din Transilvania* (Cluj-Napoca 2008) 142–154.

RUSU 2008b

A. A. Rusu, Cahle din Transilvania (IV). Cavalerul în turnir, in: A. A. Rusu, *Investigări ale culturii materiale medievale din Transilvania* (Cluj-Napoca 2008) 155–178.

RUSU 2008c

A. A. Rusu, Cahle din Transilvania (V). Contribuții la cultul provincial al sfinților, in: A. A. Rusu, *Investigări ale culturii materiale medievale din Transilvania* (Cluj-Napoca 2008) 179–202.

RUSU 2012

A. A. Rusu, Stove tiles with royal coat of arms of king Matthias I Corvinus, *EphemNap* XXII, 2012, p. 313–326.

SLĂTINEANU ET AL. 1958

B. Slătineanu – P. H. Stahl – P. Petrescu, *Arta populară în Republica Populară Română – Ceramica* (București 1958)

SLĂTINEANU 1972

B. Slătineanu, *Studii de artă populară* (București 1972)

SZATMÁRI 1985

I. Szatmári, Későközépkori kályhacsempék Nagymágocsról, *AASzeged*, Suppl. V, 1985, 55–77.

SZATMÁRI 1994

I. Szatmári, Késő középkori házrészletek és kályhacsempék Békéscsabán, in: G. Lőrinczy, *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60 születésnapjára /Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer* (Szeged 1994) 495–517.

TAMÁSI 1989

J. Tamási, Népies kályhacsempék a Nagyvázsónyi Kinizsi-várból. Újabb adatok a Dunántúli népies kályhászműhelyek működéséhez, *Pápai Múzeumi Értesítő* 2, 1989, 149–181.

TAMÁSI 1995

J. Tamási, *Verwandte Typen in schweizerischen und ungarischen Kachelfundmaterial in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts. Vergleichsuntersuchungen zu den Werkstattbeziehungen zwischen dem oberrheinischen Raum und Ungarn*, Ungarisches Landesdenkmalamt (Budapest 1995)

TÖRÖK 2005

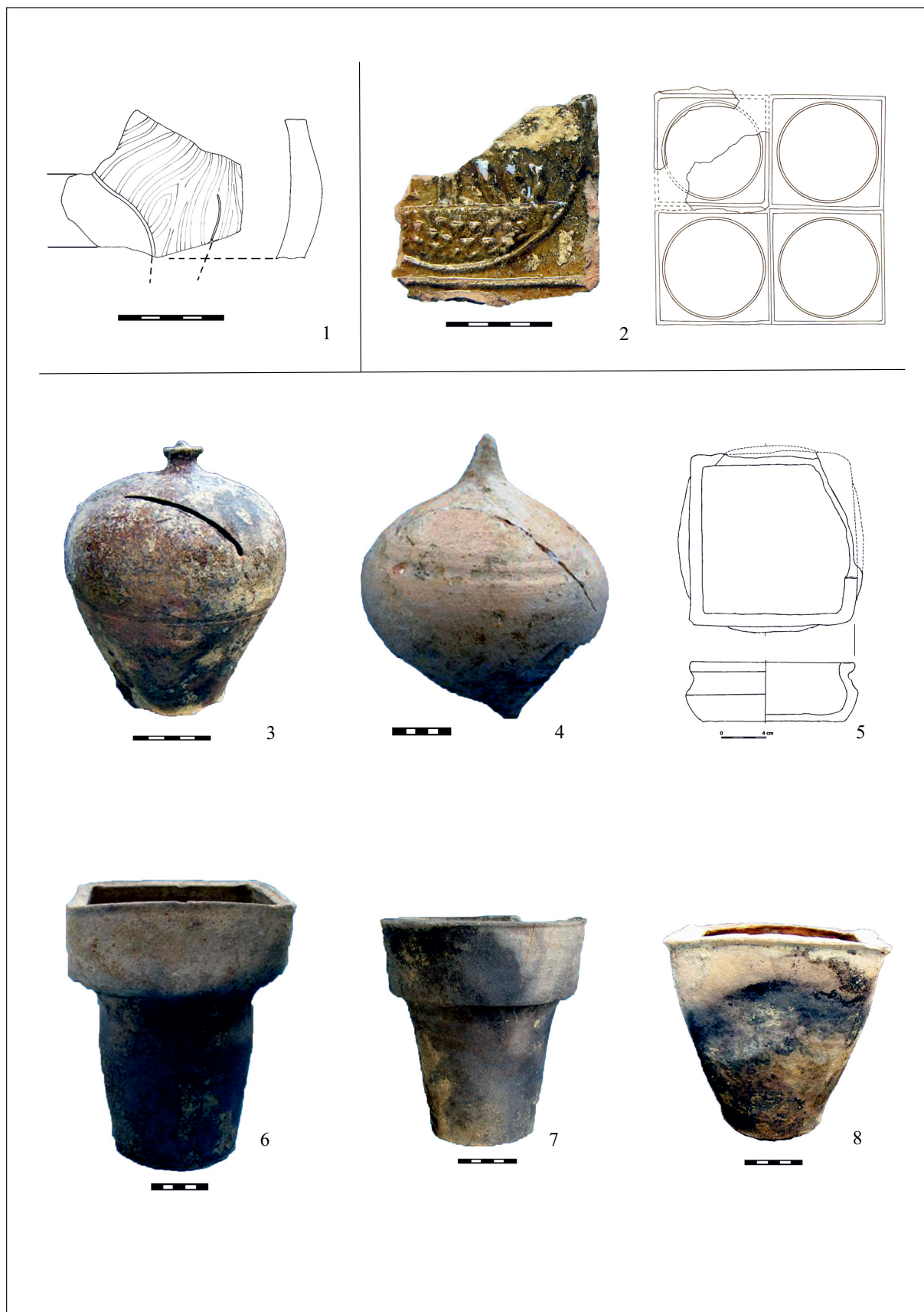
Gy. Török, *Gothic panel paintings and wood carvings in Hungary*, Permanent exhibition of the Hungarian National Gallery (Budapest 2005)

VOIT-HOLL 1963

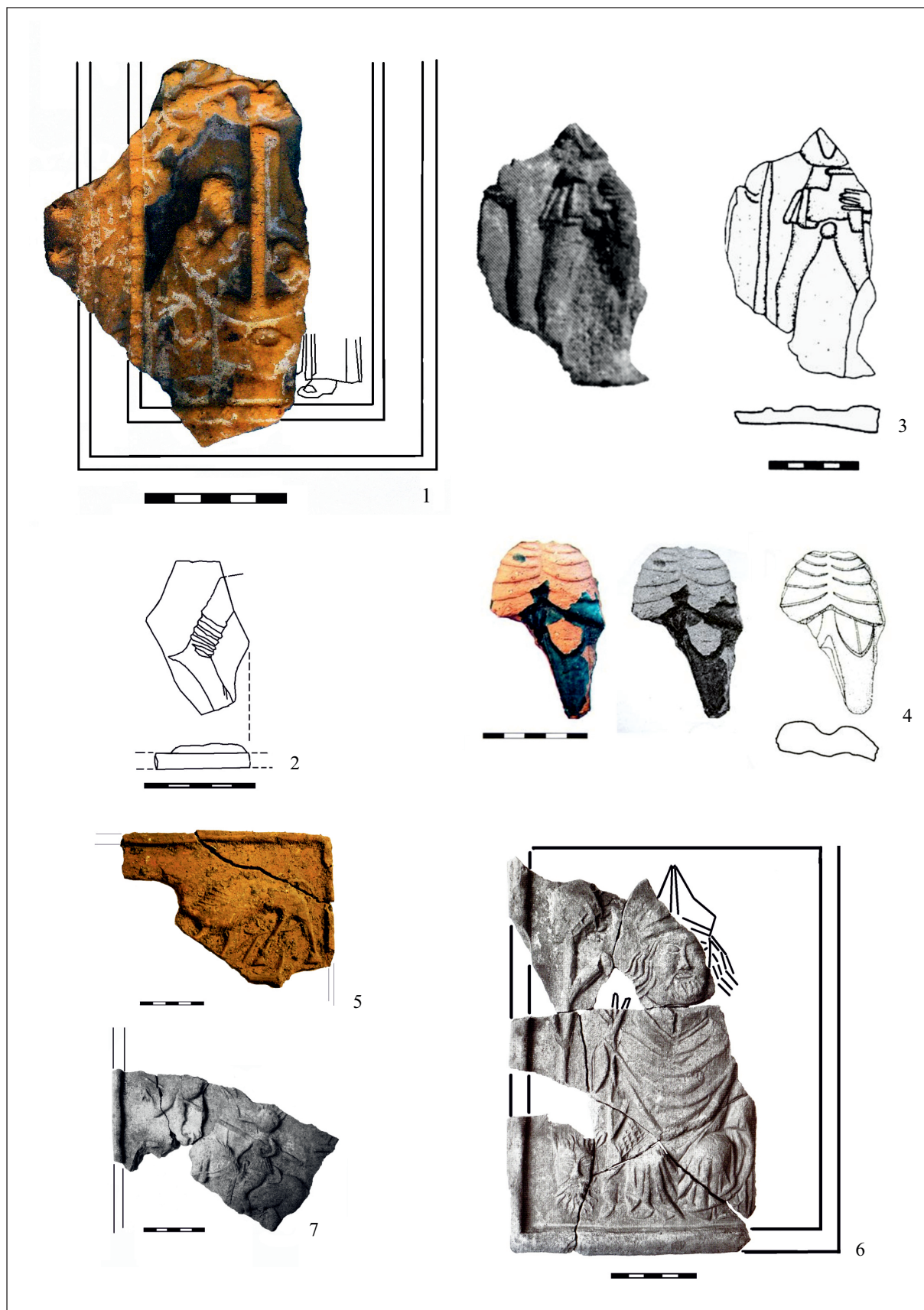
P. Voit – I. Holl, *Anciens carreaux de poêle hongrois* (Budapest 1963)

ZRINYI 1975

A. Zrinyi, Olarii din Târgu Mureş şi produsele lor în lumina cercetării materialului rezultat din săpături, *Marisia* 5, 1975, p. 93–111.

Pl. I. Medieval stove tiles from Cluj-Napoca. 15th century

Pl. II. Medieval stove tiles from Cluj-Napoca. 15th century

THE JUDITH AND HOLOFERNES THEME ON STOVE TILES FROM THE 16TH CENTURY DISCOVERED IN CLUJ-NAPOCA¹

ILKA BOÉR*

During the archaeological and art historical exploration of the Unitarian episcopal house at Cluj-Napoca (one of the few houses of the city conserving medieval structures) a considerable amount of stove tiles was discovered in the past few years. Among other types, dating from various periods, many fragments of both glazed and unglazed stove tiles with representations of the crucial scene of the decapitation from the biblical story of Judith and Holofernes dating from the 16th century were found in the filling of the vaults. The fragments depict the scene under a renaissance semi-circular arcade decorated with rich floral ornamentation. Judith is standing on the left side, still holding the sword in her right hand and Holofernes's head in her left. On the right side, her maid is leaning forward, holding a sack for the severed body part. The tent of the general, and the dead general himself lying on his bed can also be seen in the background, between the two female figures. This type of stove tile is known from several locations in Transylvania, but no similar analogies have been found in other regions by far. The theme itself in its 16th century context can be interesting for many reasons: with the rise of Protestantism adorning stove tiles with scenes from the Old Testament became more popular in general, but in the Transylvanian milieu with its very specific historical reality the use of this motif may have had a special significance. In the middle of the 16th century at Cluj Napoca two historic songs (in Hungarian históriás ének) about Judith and her heroic and courageous deed were published. The works of Sztárai Mihály and Tinódi Lantos Sebestyén can probably give an insight into how the appearance of the scene on 16th century Transylvanian stove tiles could be explained.

I. BOÉR

During the researches² that accompanied the rehabilitation works of the House of Religious Freedom (before known as the Unitarian Episcopal House of Cluj-Napoca [Boulevard 21 December 1989, number 14.]), a considerable amount of stove tiles was discovered in the fillings of the vaults of the house, dating from various periods ranging from the 15th to the 19th century. The findings, mostly of good quality, belong to many types, out of which one of the most intriguing ones is that the tiles belonging to which are adorned with the representation of a scene from the Old Testament, or, more

precisely, from *The Book of Judith*: the moment when Judith puts Holofernes's head in a sack. In medieval context the house is situated inside the city walls, once on the Street of the Hungarians, today the 1989 December 21 Boulevard, and the building is one of the few dwelling houses of the city of Cluj, which preserved its medieval parts in relative great proportions. Written sources mention the existence of the street starting 1370. In the 15th century basically there were two different houses, which were united around 1500 (fifteen hundred) by constructing a vaulted gateway between the two

¹ This research was carried out in 2016–2017 with the support of the Babeş-Bolyai University by awarding their grant of performance (*Bursă de performanță*). The paper was presented on the international colloquium entitled *Medieval Material Culture in the Carpathian Basin (11th–16th Centuries). Small Finds between Function, Use and Reuse* organized by the Mures County Museum and the Central European University in December 2016 in Târgu. Mureş. Also, here I would like to thank Zsolt Kovács, Radu Lupescu and Árpád Furu their precious help and advices during the research.

* Székely National Museum, Sfântu Gheorghe, RO; boerilka@gmail.com.

² The art history researches were carried out by Radu Lupescu and Zsolt Kovács, while the archeological works were coordinated by Zsolt Csók.

building, above which they formed rooms for living. Unfortunately we know the owners of the house just starting 1590, when the sources mention different artisans. The house was transformed more significantly during the 18th century, when the Wesselényi family owned it, then again at the end of the 19th century.³

The fragments of the discussion were found in the southern room of middle tract of the building, in the E03 and E04 rooms, as mentioned before from the filling of the gateway's vault, with the exception of one fragment from type 4, which has been discovered in the attic of the building. It is highly probable that at least a certain proportion of these tiles were once parts of the house's stoves.

In total, twenty fragments depict the aforementioned scene, which are parts of at least five different stove tiles. For better understanding and referencing, the surviving fragments will be categorized to four types (type 1–4) and will be described and referred to as such. They do not stand far from each other in their material and burning, type 2–3 are little bit closer alike. The similarities are visible in the very details of the

representations too. From the surviving parts we can assume that they had the same image in the same setting, Judith putting Holofernes's head in the sack hold by her waitress. In general the composition is framed by a renaissance arcade, hold by elegant columns, we see the participants in front of an open tent, on the left with Judith, holding the commander's sword and the severed head, while on the right the waitress leaning forward with the sack. The head is practically in the middle of the composition, in a very accentual place. Also, in the background the remaining body parts are shown, laying on a bed. Under the arcade, above of the tent the in between register is filled by vivid floral ornaments, while the framing is varied by different smaller elements.

Although the formation itself seems to be a little bit rudimental, on all of the pieces can be observed plasticity of high range, the reliefs are so high they almost part from the surface. Certain details form some quite an elegant solution, like the pleating of the dresses, the decorations of tent on the remaining parts of type 2, also the general framing of the tiles.

TYPE 1

Fragments of stove tiles covered with engobe and bright vivid green glaze, made out of a middle quality paste, with an uneven burning (oxidant and redundant). On the verso of the tile clear textile prints can be observed. The back rim was made on a potter's wheel. The outlines of the representations are slightly blurred, the frame's ornaments are barely visible in some places, generally the reliefs are formed relatively high, though. In total nine fragments were discovered, which belong to two stove tiles; the dimension of the tiles cannot be measured out.

The tile is framed by a thin and short frontal rim, which is accompanied on its inner side by a row of leaves of various sizes; this whole frame is parted with a simple narrow stripe from the further decorative elements. In the

background of the tile, under an architectural structure consisting of an elegant column with a rather interesting pedestal ending in the form of starched leaves and coroneted by a floral capital, carrying a semicircular arcade, decorated with some flowers, there is a conical shaped tent, of which plasticity is accentuated by the smooth pleats of the textiles. The remaining parts between the tent and the arcade are filled by rich, spirally formed floral ornaments. A woman (Judith) is standing on the left side of the foreground with a bonnet on her head, in a dress which fits tight on her body on the bust, while the rest of the it falls down in rich, vivid pleats, her body is turned toward the viewers, keeping her arms slightly bending from her elbow. Her legs in slightly pointed shoes are turned into an anatomically impossible

³ LUPESCU-KOVÁCS 2015, 11–12; LUPESCU-KOVÁCS 2018.

position compared to the rest of the body. In her right hand she holds diagonally downwards the hilt of a sword, but the actual blade is not visible – as there are no traces of fractures, it was formed originally like this. In her left hand we should imagine the head of Holofernes. The moment of the head's putting in a sack is visible only by a stipe, which is the edge of the sack. The torso on the bed of the commander

has broken off of the tile. On the right side of the stove tile there should be the figure of the handmaiden, in these fragments only the head and neck are preserved. Remains only one, very blurry detail to mention: between the tent and the arcade there is an inscription: IIDVI, which practically is the mirror image of the misspelled Iudit. (Plate I, 1, 3)

TYPE 2

Fragments of a stove tile covered with dark green glaze, made out of a middle quality paste, with an uneven burning (oxidant and redundant), on some fragments with traces of secondary burning marks on the front. On the verso of the tile clear textile prints can be observed, only in smaller details, though. As the tile is very thin (0,5–0,7 cm), at the back of the high reliefs the plate was strengthened by additionally, manually pressed clay bands. Generally, the reliefs are formed relatively high. The representation itself is more clear and more sharp, the formation of it is a little bit more elegantly developed. In total four fragments were discovered, which belong to at least one stove tile; the dimension of the tile cannot be measured out.

The tile is framed by a thin and short frontal rim, which is accompanied on its inner side by a row of leaves of various sizes. On the right

side of the tile, a woman (the maid), wearing a dress with a tight bodice, decorated with pearls on the neckline and on the belt, with a pleated skirt, is a slightly bending her knees, is holding a sack in her hands for the head. Behind her figurine, in the centre of the tile, under the tent, there is the beheaded torso of the commandant. On the edges of tent sheet, starting from the top of the structure, two decorative ropes are put. The attempt to use perspective is rather rudimental, perceivable only by the fact that the bed and body in the background are smaller than the figures of the foreground. The bed itself is not really perceptive, it looks like as it would stand vertically on its shorter side. The further compositional parts are most probably similar to those of type 1. (Plate I, 2; Plate II, 3, 8, 9)

TYPE 3

Fragments of an unglazed stove tile, made out of a middle quality paste, similar to those of type 2, with an uneven burning. The paste was pressed into the mold with a wooden plate or with hands, later smoothened with a piece of wood. The back rim has broken off. The tile is quite thin, with an average thickness of 0,5–0,7 cm. The representations are quite blurry. In total three fragments were discovered, which probably belong to the same stove tile; the dimension of the tile cannot be measured out.

The tile is framed by a thin and short frontal rim, which is accompanied on its inner side by a

row of rectangles and of leaves, which are more likely to a zig-zag line. The image of the tile is framed by a semi-circular arcade, decorated with five petaled flowers, carried by an elegant, spirally formed column, with a simple pedestal and coronated by a simple capital. The upper corners are filled with a rich leave ornament. In the background there is the edge of a conical shaped tent with decorative ropes. In the foreground, in the left side of the tile, a woman (Judith) is standing in a dress which fits tight on her body on the bust, while the rest of the it falls down in rich, vivid pleats, with her body turned

toward the viewers, keeping her arms slightly bending from her elbow. The details of its decorations are blurry, but it seems to have a similar pearl decoration the maid's dress on the type 2 example. In her right hand she holds diagonally downwards a sword. In her left hand we should imagine the head of Holofernes. However the

rest of the image has broken off, compositionally it should match with the elements known from the rest of the types. The additional frame element was probably added while copying the tile, which results in the decrease of its original size. (Plate II, 5, 7)

TYPE 4

Fragments of a stove tile covered with polychrome, green, white, yellowy, blue and brown glaze, made out of fine quality paste, with an uneven burning (oxidant and redunant), with traces of burning marks on the back. On the verso of the tile textile prints and smoothening traces can be observed. The back rim has broken off. The reliefs of the tile are formed high. In total four fragments were discovered, which probably belong to the same stove tile; the dimensions of the tile cannot be measured out.

The tile is framed by a thin and short frontal rim, with a row leaves. Next to the frame can be seen a lower part of a column and a pedestal. In the foreground, in the left side of the tile, a woman (Judith) is standing in a dress which fits tight on her body on the bust, while the rest of the it falls down in rich pleats, slightly different

than the other examples, with her body turned toward the viewers, keeping her arms slightly bending from her elbow. The dress itself is brown, with a blue line on the neckline and the lower edge of the sleeves, while the skirt is decorated with multiple white stripes, also it seems like she's wearing a white apron. In her right hand she holds diagonally downwards a sword. In the background the edge of the tent can be observed. The upper corner is filled with a rich stylized white leave ornament. The chromatically, the background is green on the outer parts, while a it is yellowy colour in the inner side, the pedestal is also green, while the column and the tent are white, just like the skin of Judith. (Plate II, 1–2)

Two further fragments were too fragmentary to be categorized to a certain type. (Plate II, 4, 6.)

JUDITH SCENE IMAGINARY ON STOVE TILES – ANALOGIES⁴

Specialized literature knows of a relatively large number of analogies for the aforementioned tiles. The earliest mention comes from the notes of István Téglás, who also presents a sketch. The piece has been discovered among other archaeological findings during the works at the south-eastern side of the reformed church of Turda Veche in 1904. It seems highly probable that the tile is now lost, from the notes, however, we know that it was exhibited in

December 1913 on the memorial exhibition of Gabriel Bethlen.⁵ The first researcher to present the type in print is Imre Holl, who discusses two pieces (a fragment and a whole tile), which he dates to the middle of the 16th century. The first one comes from the Bánffy castle at Sâncrai (Alba County, RO), presently it is in the collection of the museum of Aiud. The fragment (9,2 × 8 × 0,6 cm)⁶ is part of an unglazed, redly burnt stove tile, representing a part of a female

⁴ Meaning those pieces, which are matching in their composition. In other formations there are known pieces depicting Judith from Hungary and Slovakia too. (GRUIA 2013, 351, 465).

⁵ TÉGLÁS ms. (without numerotation).

⁶ MARCU ISTRATE 2004, 265.

figure on the right, while in the left of the fragment an arm, holding a head. Holl identified the scene as *Judith and Holofernes* with the help of a photograph⁷ from the Museum of Applied Arts (Budapest, HU). This photograph shows an entire stove tile, so the whole composition can be seen: under a semicircular arcade, supported by two elegant columns, decorated with spirally rewound ribbons, there is an open tent. On the left side of the picture there is Judith, holding in her right hand a sword pointing downwards and in her left Holofernes's head, while on the opposite side her maiden leans forward with a sack, prepared for the severed body part. As Holl points out, this glazed tile is much more worn than the fragment from Sâncrai. All we know about the provenience of the whole piece is that according to J. Höllrigl's comment from 1936 on the back of photograph, it has been found somewhere in Transylvania. Holl estimates that size of the original piece was approximately 30 × 40 cm.⁸

Studying at the composition itself, Holl comes to the conclusion that the unknown potter must have had a model of fine quality to work with, even if his product does not reflect its presumable elegance: its plastic execution is of a modest quality, and the tile itself is not comparable to the products of the most outstanding workshops.⁹ Holl also remarks that he could not find analogies from abroad, nonetheless, in a footnote he implies that the model may have derived from a painting by Lucas Cranach the Elder, from 1531, entitled *The death of Holofernes*, and to the engravings made after this particular image, comparing the

representation of the scene on the tile to these,¹⁰ without, however, giving further details about the engravings themselves.

Many more, similar representations are presented in the synthesis of Daniela Marcu Istrate from 2004, in which she collected the known pieces of this type as well, most of the pieces discussed (including the fragment from Sâncrai¹¹, for which Holl only provides a short description, but no illustration) have specified descriptions and drawings attached to them. In 1995, on what is known today as I. Bob Street (nr. 12.) of Cluj-Napoca (at that time it was called Prahovei Street), Viorica Crișan¹² excavated a pottery workshop, which was active in the 15th century and at the beginning of the 16th,¹³ with traces of a furnace, surrounded by several fragments of stove tiles and a negative mold.¹⁴ In this layer another fragment of a stove tile which lost some of its green glaze representing Judith (9,5 × 15 cm;¹⁵ thickness 0,3–1,3 cm¹⁶) was found. On the left side of the fragment the decorative architectural frame, the edge of the tent and the body of a woman, holding in her right hand a sword pointing downwards are partially visible. In a parenthesis Marcu mentions two more similar fragments; one of them, with a greenish-yellowish glaze, has a short description¹⁷ according to which it presents the same scene. As for the other fragment, she provides no further information (provenience or current depositary place) about it.¹⁸

Similar fragments coming from the Martinuzzi Castle of Vințu de Jos (Alba County, RO), where a bunch of stove tile fragments were excavated are also presented. Among these there

⁷ HOLL 1993, 292.

⁸ HOLL 1993, 291–292.

⁹ HOLL 1993, 291–292.

¹⁰ HOLL 1993, 292.

¹¹ MARCU ISTRATE 2004, 265, pl. 131/B.1.

¹² CRISAN 1996, 385–401.

¹³ GRUIA 2013, 63–64.

¹⁴ CRISAN 1996, 388.

¹⁵ GRUIA 2011, 44. 46.

¹⁶ MARCU ISTRATE 2004, 191, pl. 23/17.

¹⁷ MARCU ISTRATE 2004, 197.

¹⁸ MARCU ISTRATE 2004, 85.

are three small pieces ($7,5 \times 7 \times 0,6$ – $1,6$ cm; $5,5 \times 5,4 \times 0,3$ – $1,3$ cm;?),¹⁹ which likewise depict a scene with Judith, the composition of the scenery quite possibly being identical with that described above. Two of them show Judith herself, one shows a relatively huge part of her body along with the fragment of the downward pointing sword she holds, while the other carries the upper part of the body with the tent in the background. On the third piece the head of the handmaiden can be observed, with the tent appearing again in the background. To these she adds yet another fragment (thickness: 0,8 cm)²⁰ from the collection of the Mureş County Museum; this one is practically the upper left side of a tile with rich ornamental details and the upper part of the tent. She also mentions a fragment akin to this latter piece, found at Mălăieşti (Hunedoara County, RO) – the visible parts (such as the upper part of the tent, the frame and the ornamental details) and what we see on the Mureş-fragment are indeed similar.²¹

Whilst in the appendices of her work Marcu Istrate dates most of the enumerated pieces to the 16th century, she says otherwise when summarizing the type she gets to the fragment from Street Prahovei. She thinks that stylistically speaking the stove tile and especially its framing exhibits many gothic features. Taking this into account, she places the fragment to the second half of the 15th century or to the beginning of the 16th century.²² (Whereas in the case of the piece from Sâncraia, for instance, she establishes a date around 1500 as the *terminus post quem*.)²³ She stresses this once again at the end of her discussion of the type, debating Holl's dating the tiles to the middle of the 16th century, arguing that the presence of gothic elements suggests that the theme must have already

been present earlier than that. She deems the stove tiles with Judith to have been quite widespread throughout Transylvania, considering them strictly regional products and generalising her dating regarding the fragment of Street Prahovei.²⁴ Otherwise these very statements are also formulated in one of her studies from 2003, where she puts emphasis on the fact that no analogies are known from outside Transylvania. This left her to assume that their model could have been locally created.²⁵ It is important to mention that Marcu is the only one who suggests that this type appeared at such an early point.

Even though these are no exact analogies, compositionally similar polychrome glazed fragments are known from the castle of Lăzarea, and presented by Mónika Kémenes. The design of the pieces is different from that of those treated by far, compared to them the image of the scene appears to be flipped horizontally. The framing of these tiles is also different, as is the style of Judith's clothes. Kémenes dates them to the 16th century, and along with their analogies, she connects them to local workshops capable of producing high quality ceramics.²⁶

In 2011 Ana Maria Gruia presented a selection of stove tiles from the collection of the National History Museum of Cluj-Napoca, among which the fragment from Prahovei Street was discussed again. In its description she dates the piece to the beginning of the 16th century. What is more, besides the nearest analogies and the finding context of the fragment, she also refers to Holl's assumption concerning the painting of Lucas Cranach (which Marcu did not mention at all). In the broader context of the history of mentality, Gruia underlines the influence of the reformation upon the religious imagery in general.²⁷

¹⁹ MARCU ISTRATE 2004, 286, pl. 158/68a–c.

²⁰ MARCU ISTRATE 2004, 271, pl. 141/2.

²¹ ESKENASY–RUSU 1982, 53–92, fig. 13/a.

²² MARCU ISTRATE 2004, 86.

²³ MARCU ISTRATE–SCROBOTĂ 2003, 144.

²⁴ MARCU ISTRATE 2004, 85.

²⁵ MARCU ISTRATE–SCROBOTĂ 2003, 144.

²⁶ KÉMENES 2005, 59–60, 147, pl. 30.

²⁷ GRUIA 2011, 44–46.

She returns to discussing the Judith theme's appearances on stove tiles a little more in detail in her book from 2013. The material she worked with (and of which she also made a catalogue appended to the rest of the book) contains several tiles on which Judith appears – in fact scenes from the story of Judith are among the more frequently portrayed ones from the Old Testament.²⁸ Out of these, all those tiles which represent the story as a vivid scene come from Transylvania and from within a roughly 110 km radius of Cluj-Napoca, with the exception of the piece with unknown provenience.²⁹ (It is to be mentioned that she does not discuss the fragments from Târgu Mureş and Mălăieşti.) To the question whether the Reformation contributed to the relative popularity of these tiles or not, she cannot give a comforting answer. She points out that the religion of the potter is largely irrelevant, as his supply was a function of his customers' demands. In case the fragments from Vinţu de Jos were parts of a stove that stood inside the castle in Martinuzzi's time, they would have been used in a catholic medium, which, however, does not imply that such tiles could not have appeared in a protestant one as well.³⁰ As a possible model she mentions the Cranach painting (which she refers to as an engraving), attaching as an illustration the sketch from Holl's 1993 study without giving further and more concrete clues.³¹

The fragments of stove tiles presented above and their analogies seem to be closely related to each other, the composition, the features of the persons depicted, as well as the background

are practically identical on all tiles. Nevertheless, it is possible to identify minor differences between these as far as the details are concerned – for instance the design of the columns on the photograph from the collection of the Museum of Applied Arts diverges from the general pattern: here the columns are decorated with ribbons, and the pedestal is also missing. In the case of the material from the House of Religious Freedom, the tent's edges on type 1 and 4 differ from what can be seen on type 2 and 3. On type 1, only the hilt of Judith's sword is visible. On the other hand, many shared features, like the prolific floral ornaments above the tent or the distinctive way in which Judith's clothes are pleated can also be observed – these elements are practically identical on all pieces. It is quite probable that they were all produced in the same period, at around the middle of the 16th century and no later than its second half. All pieces come from Transylvania, and thus it is highly feasible that they were made in Transylvania, probably in Cluj-Napoca. This is implied by the relatively narrow geographical dispersion of the specimens and the fact that a fragment of this sort was found in the Prahovei Street workshop.

With regard to differences of the details it is worth mentioning, that in a certain period a potter workshop used more than one model for the production of particular types of stove tiles, and these models were not necessarily identical down to the last detail. It is also important to note that when being in use, the tiles inevitably suffered abrasion, which can also account for differences between the fragments.³²

JUDITH'S ICONOGRAPHY IN 16TH CENTURY EUROPE AND TRANSYLVANIA

Adorning stoves with religious imagery (scenes from the Old and the New Testament or the depictions of various saints) was commonplace during the Late Middle Ages and Early

Renaissance; several Transylvanian stoves of this sort are known, most of them dating from the 15th or 16th century.³³ From among the scenes taken from the Old Testament

²⁸ GRUIA 2011, 49.

²⁹ GRUIA 2013, 213

³⁰ GRUIA 2013, 213–214.

³¹ HOLL 1993, 292. GRUIA 2013, 214.

³² MARCU ISTRATE 2004, 27.

³³ MARCU ISTRATE 2004, 80.

those from the story of Judith and Holofernes, Samson's fight with the lion and scenes from the life of Moses seem to stand out as particularly popular themes.³⁴

Owing to the spread of the Reformation, representations of scenes from the Old Testament began to appear more frequently on stove tiles from the 16th century onwards; sporadic examples from before this period, nonetheless, also do attest their existence prior to the aforementioned point.³⁵ Studying these pieces from such a perspective is, however, problematic in a number of ways. It is unclear who the owners of the House of Religious Freedom could have been at the time when the stove tiles were ordered and produced. Their ethnicity is also difficult to determine, and the location of the building tells little, if anything about that. Benkő Elek in a work of his from 2004 points out that originally the toponym „Magyar Street” was presumably descriptive of the ethnic proportions characteristic of the Outer Magyar Street, the village of Szentpéter, and not the area where the Episcopal House stood. The contents of tax lists from the 15th and 16th century indicate that throughout this period the Inner Magyar Street, the section of the area within the city walls had an ethnically mixed population comprised of Saxons and Hungarians.³⁶ In the 1530s Lutheran Protestantism started to gain ground in the city, primarily among the ranks of the Saxon community,³⁷ while the majority of the Hungarian population converted to the Unitarian faith in the second half of the same century. Whatever the case may be, if the fragments do indeed originate from the middle or the second half of the 16th century, ethnicity as an aspect is of no relevance.

The material gathered from the territory of the Kingdom of Hungary that Gruia studied includes nine tiles that attest the scene with Judith, the type being thus the third most

popular one representing a scene from the Old Testament.³⁸ Referring back to those stated in the previous chapter it can be noted once more that even if we take into consideration the analogies as well, the tiles with a Catholic background (such as the ones from Alvinc) cannot be clearly differentiated from those with a Protestant one (although even Lucas Cranach's painting which Holl proposed as a possible model for these tiles comes from a Protestant milieu, having been painted for a Protestant count, Philip I of Hessen).³⁹ Therefore it is difficult to draw any major conclusion setting out from the religious views held by the owners of given pieces.

Regardless of the framework of interpretation to be used when discussing these representations, before we would examine the pictorial analogies (which is to say, the engravings), it is worth taking a closer look at the basic iconographical elements associated with the figure of Judith. These elements have the Latin Bible and its translations into vernacular languages (which made the Scripture accessible for a wide array of readers) as their primary sources – among the German language variants of the Bible predating Luther's translation we find at least four 14th century texts which were still in use in the following centuries, and which contained the story of Judith. When these texts were printed, the woodcuts inserted into these as illustrations set the basics of Judith-related iconography. This is also the point when Judith's handmaiden came to be regarded as a figure who deserves some attention and gained the name `Abra'.⁴⁰ There are two scenes in *The Book of Judith* that often feature in allegorical collections from the period in question: the binding of Achior (an Ammonite officer in Holofernes's army who advises the general against attacking God's chosen people) as a reference to the flagellation of Christ and the beheading of Holofernes,

³⁴ MARCU ISTRATE 2004, 85.

³⁵ GRUIA 2013, 49.

³⁶ BENKŐ 2004, 24–26, 28.

³⁷ BENKŐ 2004, 38.

³⁸ GRUIA 2013, 49.

³⁹ BRINKMANN 2008, 202–204.

⁴⁰ CILETTI-LÄHNEMANN 2010, 51–52.

a scene considered to be an antetype of Mary's triumph over the devil.⁴¹

As the reception of the story evolved, Judith came to be perceived as a prefiguration of Mary and the Church embodied, an instrument of divine will and a saviour of her people, capable of overpowering the devil and sin in general, instead of being regarded as a mere allegory of chastity. The heroine therefore became associated with the virtues of fortitude and justice as an embodiment of traits such as wisdom, magnanimity and eloquence, whereas her enemies became symbols of tyranny, identified as archetypal *foreign heathens*.⁴²

The earliest known pictorial representation of Judith was part of a fresco cycle from around 404 AD meant to reconcile by means of pictures the two Testaments, which is to say, the holy scriptures of Jewish and Christian tradition. This fresco which, alongside a depiction of Esther, flanked the entrance to the basilica of Nola (now part of Naples) is no longer extant.⁴³ A further early example would be yet another Italian fresco created around 705–707 AD and decorating a wall in Rome's church of Santa Maria Antiqua. Based on the surviving fragments we may assume that it represented an entire scene from *The Book of Judith* rather than the figure of Judith alone: apparently the camp of the Assyrians and within that, the tent of their general, as well as Judith (standing for Mary and the Church) with Holofernes's head and the inhabitants of Bethulia were all depicted here. From the 9th century onwards it became common for Judith to appear on miniatures accompanying the text of various editions of the Bible as illustrations; pictures portraying Judith beheading Holofernes – a manner of representation which remained prevalent up until the 14th–15th century – can oftentimes be found inside initials. At around the second half

of the 15th century, depictions of Judith began to grow much less uniform, scenes other than that of Holofernes's decapitation came to be represented and besides the mariological interpretation of Judith's figure the duplicity of her character came to be focused on as well. Judith was portrayed ever more frequently holding the general's head in one hand and a sword in the other regardless of the medium used and of the (religious or secular) context in which the representation appeared.⁴⁴

The headless body, the severed head, the person that carries out the beheading and the instrument used for this purpose are all elements the presence of which is needed for the proper depiction of a decapitation. All these feature with a satisfactory prominence in the episode represented. The gesture of separating the head from the body carries a symbolic value: emotions, power and the soul itself were all traditionally believed to reside in the head, which thus could exercise control over the body – without the head the body is powerless, unfeeling and abandoned by the soul that used to govern it.⁴⁵ Holding the head in the left hand and holding the weapon that detached it from the body (in this particular case the sword) emphasizes the fact that the enemy has been defeated.⁴⁶ Although it is her beauty that entices and disarms Holofernes, according to the story Judith succeeds in retaining her chastity – whether portrayed as a young woman or a matron, the handmaiden standing between the two as a reliable witness of the events is added to the composition from the Renaissance onwards exactly in order to highlight this.⁴⁷ When pictured, Judith typically appears as a gorgeous young woman with elegant clothing (an aspect stressed by the *Book of Judith* itself as well) and she is by no means infrequently placed in the foreground, facing the onlooker holding sword

⁴¹ CILETTI-LÄHNEMANN 2010, 52–53.

⁴² CILETTI-LÄHNEMANN 2010, 46.

⁴³ CILETTI-LÄHNEMANN 2010, 53–54.

⁴⁴ CILETTI-LÄHNEMANN 2010, 53–56.

⁴⁵ ROBERTS 1998, 119.

⁴⁶ ROBERTS 1998, 121.

⁴⁷ ROBERTS 1998, 121.

Fig. 1. Hans Schäufelein: *Judith with the Head of Holophernes* (from *Das Büchle Memorial*; 1533) Source: The Metropolitan Museum of Art, New York; accession number: 31.54.2.

and head emphatically in her hands.⁴⁸ All traditional elements associated with the portrayal of said scene (as presented above) are present on the stove tiles discussed in this paper.

Holl makes mention of engravings modeled after Cranach's painting. While it is difficult to identify the exact works Holl is referring to, it is all too evident the theme was indeed a popular one. Numberless engravings of a similar design could be enumerated here with the tent, the

body, Judith and the handmaiden in the foreground, the sack and of course the head all visible. The presence of these elements, nonetheless, hardly betrays the influence of specific works or connections between the works in question – in all probability, it has more to do with the iconographical tradition.⁴⁹ From the 16th century we know two engravings that can be considered closely analogous to the images on the tiles from the House of Religious Freedom: Hans

⁴⁸ APOSTOLOS-CAPPADONA 2001, 88–89.

⁴⁹ ROBERTS 1998, 120. Also, here I would like to thank Zsombor Jékely his precious remarks regarding the iconography of Judith and the possible analogies.

Schäufelein's woodcut⁵⁰ from 1533 and a work by Hans Weiditz,⁵¹ also from the first half of the aforementioned century. It is primarily the composition that makes the similarity between these representations striking: the arrangement of the figures is virtually identical and the tent placed between the female figures of the foreground occupies the central part of the background in all cases. The second half of the 15th century also presents us with an engraving by Israel van Meckenem⁵² where the elements making up the composition are likewise organized in a way not dissimilar from what can be seen on the stove tiles. It is important to note that Meckenem was an influential engraver, whose compositions were widely copied and imitated. The composition of the image on the stove tiles is well conceived and well structured, and thereby it is unambiguous that it must have had some foreign engraving as its model and it is unlikely that it was a local invention. Consequently, we cannot exclude the possibility that the composition has its origins in the 15th century and may derive from that devised

by Meckenem, whose influence does not limit itself to the 15th century as a result of numerous later copies following his exemplar in the 16th century as well.

When interpreting these representations, we must not overlook their specific historical and geographical context (which is to be briefly outlined in the next chapter): they are Transylvanian products. Thus it would be a mistake to disregard the fact that irrespective of what denomination the owner of the stove belonged to (something that is difficult to determine anyway), the representation of the scene on stove tiles is likely a certain kind of a subtle reaction to the Turkish threat. This way the scene depicted gains an actual political significance – Judith thereby may have been viewed as a patriotic figure protecting her nation, as well as an archetype of the female warrior. Meanwhile, Holofernes, as the commander of the Assyrian forces was often presented as a symbol of the Turks throughout the Christian parts of Europe (and not exclusively in East-Central Europe) in dramatic works, for instance.⁵³

JUDITH IN LITERARY TRADITION

Since the source of the image is the Scripture, the 16th century Hungarian literary parallels, also, of course, based on the same loci of the *Vulgata*, are worth being discussed as well. According to the story, Judith is a strikingly beautiful and pious widow that lives in the town of Bethulia, in Israel. By order of Nebuchadnezzar, an army led by Holofernes lays siege to Bethulia. With the defendants of the town on the verge of surrendering, Judith, in order to save town and people, chooses to enter Holofernes's camp, where she insinuates herself

into the favours of the commander, and ultimately manages to behead him. She then takes the severed head to Bethulia, where it is placed atop the walls; at the sight of it, the army besieging the town flees.⁵⁴

The Book of Judith is one of the apocrypha, which survived to this day in two different translations. According to István Lőkös is „no romanesque depiction of an age, but rather a work of public history, permeated by religious pragmatism.”⁵⁵ Its author, moreover, did not intend to narrate real events providing

⁵⁰ Judith with the Head of Holofernes, in Die Büchle Memorial (Johann von Schwartzberg: *Ein Büchle, genannt Memorial der Tugend* CIX verso).

⁵¹ On a multiple sample titel-border, from the collection of the British Museum (1919,0616.47) < https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1919-0616-47 >

⁵² One of the existing examples of the print is also in the British Museum (E,1.93). < https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_E-1-93 >

⁵³ CILETTI-LÄHNEMANN 2010. 63.

⁵⁴ BOOK OF JUDITH, I–XVI.

⁵⁵ LÖKÖS 1992, 19.

historically and geographically accurate details, the aim of this author was to teach: to deliver a religious message. Much like that of other apocryphal scriptures, the canonical status of the book varied due to theological works treating it understandably taking various, changing approaches to it as time passed; debates became especially taut in the wake of Erasmus, his stance and works, in the first half of the 16th century, and only came to a halt when the Council of Trent decreed in 1546 that the *Vulgata* is to be considered the sole authentic variant of the Bible. The frequent changes of attitude towards the text, as well as – needless to say – the aforementioned religious pragmatism and didactic intent may all have contributed to adaptations of the story in both literature and the visual arts becoming more and more numerous during the Middle Ages, and especially the Renaissance.⁵⁶

It is important to note that the most influential source for these adaptations was the text of the *Vulgata*; Jerome in his preface to *The Book of Judith* clearly defines how the text is supposed to be interpreted, stressing three key aspects. Firstly, he underlines the fact that *The Book of Judith* is apocryphal, something that he tried to make salient by means of translating the text in a more readable style (Jerome remarks that he translated the text in Latin in the course of a single night as a mere literary pursuit). Secondly, he puts emphasis on the exemplary chastity of the widow – for Jerome this is the essence of the story's message, and accordingly he translates the original text in a shortened form so that this aspect stand out better. Thirdly, in Jerome's reading the story besides serving as an example can also function as a source of exultation.⁵⁷ Embodying chastity as a virtue, Judith became not only an embodiment of the Church, but also a prefiguration of the Virgin Mary – this view remained an element of mariology during the Counter-Reformation of the 16th century as well.⁵⁸ To counter this

Catholic Judith, Reformation also produced its own interpretation of the biblical figure, and thus a version of *The Book of Judith* based on the *Vulgata*-variant became part of Luther's Bible. Thereby, the story is present as a subject in Protestant dramatic literature, Joachim Greff's work from 1536, entitled *Tragoedia Judith* being one of these pieces, for instance.⁵⁹

From among the multitude of European literary adaptations, 16th century creations from Central Europe deserve particular attention here, since to this paper these bear most relevance. István Lőkös enumerates five such works (all of them coming from the same, relatively short time interval!): a narrative poem written by Croatian author Marco Marulić in 1501, a Polish prose adaptation from 1539, Tinódi Lantos Sebestyén's historic song from the same year, a school drama authored by the Czech Mikuláš Konáč and another historic song, that of Mihály Sztárai from 1552. With regard to these, Béla Varjas writes the following: „Apart from the Polish one, all four authors, the Croat, the two Hungarians and the Czech utilized Judith's example independently from each other for inciting their people into resisting the preponderant Turkish forces, for according to their faith and conviction even one single courageous woman can save a people that confides in divine aid from its ruthless enemies.”⁶⁰ The Croatian and Hungarian texts are also closely related as far as their genre is concerned; functionally they all pertain to the strand of national anti-Turkish narrative poetry. Additionally, these stories share their moral conclusion as well: „a numerically inferior but unified community of superior moral purity can overcome a preponderant foreign, if you like, pagan force.”⁶¹

The Latin text spelled out by the stanza initials of Tinódi's *Judit asszon históriája* from 1539 or 1540 sheds light to the extent to which Tinódi's work was of a purposive nature:

⁵⁶ Lőkös 1992, 19–20.

⁵⁷ CILETTI-LÄHNEMANN 2010, 42–45.

⁵⁸ CILETTI-LÄHNEMANN 2010, 45.

⁵⁹ CILETTI-LÄHNEMANN 2010, 46.

⁶⁰ Lőkös 1992, 21.

⁶¹ Lőkös 1992, 21.

“SEBASTIANVS LITERATVS DE TINÓD
IN LINGVA HVNGARICA ECS BIBLIA
CANENDVM CONVERTENS BELLVM
HVNGARICVM PERSCRVTANS FECITE”⁶²
– translated from Latin it would read: “the

literatus Tinódi Sebestyén versified [this story]
from the Bible in Hungarian, contemplating the
wars of the Hungarians.” What is more, the last
stanzas of the historic song also reiterate once
more the moralizing message as follows:

*„Keresztényök ez jó példa tinéktök,
Példa az ó törvény az új törvénynek,
Ha parancsolat szerint ti élnétek,
Minden ellenségöt megverhetnétek.*

*Inkább az Istennek ellene vattok,
Próféták módgyára nem hadakosztok,
Nem csuda, hogy il igen nyomorgotok,
Istentől il igön ostorosztattok.*

*Támadgyatok fejenként igaz hitben,
Ti éljetök az igaz szeretetben,
Reménségtök légyön csak az Istenben,
Minden ellenség lészön kezetökben.”^{63, 64}*

Mihály Sztárai, a significant representative of the Hungarian Reformation published his *A Holofernesz és Judit asszony históriája* in 1552, primarily with an anti-Turkish intent (it is worth mentioning that Sztárai participated in the Battle of Mohács).⁶⁵ The date of publication is of some importance as well, due to the fact that 1552 was the year when a great Turkish offensive began against Hungary and Slavonia, resulting in several castles being captured by the Turks – with the notable exception of Eger. The

example of Eger serves as an excellent illustration for the message of the historic song as well, and therefore the possibility that these events may have catalyzed the creation of Sztárai's work cannot be excluded.⁶⁶ Sztárai stresses Judith's courage, intelligence and determination, her consistency doubled by heroism.⁶⁷ He and Marulić follow the text of the *Vulgata* in a fairly faithful manner, which is markedly true for certain key features: the way in which the

⁶² VARJAS 1982, 142; LŐKÖS 1992, 27.

⁶³ TINÓDI, XII.

⁶⁴ *It's a good example to ye Christians,
The old law is example for the new one,
If ye lived by the commandments,
Ye could all your enemies beat.//
Instead ye turned against your God
Ye don't wage war like the prophets did,
No wonder, ye are in such deep misery,
Being flogged this hard by God.//
Rise up each of ye in true faith,
Live your lives in true love,
Your hope be only in God,
Ye'll have power over all enemies.* (Trans. by the author of this article.)

⁶⁵ LŐKÖS 1992, 29

⁶⁶ LŐKÖS 1992, 32

⁶⁷ LŐKÖS 1992, 35.

plot is constructed, the balance of forces and the virtuous character of Judith are presented.⁶⁸

Consequently it is evident that perceiving a connection between representations of the subject and actual politics is more than a far-fetched theory (as it is easily demonstrated in the case of Hungarian literature). It is worth pointing out that literary creations of this period with a biblical subject tend to actualize this subject, and thereby they mostly contain references to contemporaneous realities.⁶⁹ This is of course not necessarily a trademark of this particular age: with the rise of vernacular literature an interest in rendering biblical contents into vernacular languages also arose alongside a tendency to read these contents from the perspective of actual events.⁷⁰ An early instance for such a usage of the story of Judith (and thus an early analogy for the adaptations discussed above) can be identified among the texts that make up Old English literature as well, the context the work in question (composed around the year 1000) can be associated with being that of the Viking invasions. The fragments of this Judith-poem survived to posterity in the *Nowell Codex*; its heroine takes upon herself the duty to serve as an agent of God in the conflict between good and evil, meanwhile also appearing as

the embodiment of the qualities typical of the Anglo-Saxon „good lord”. The attributes that accompany the figures of the two central characters also put an emphasis on the good-evil dichotomy: whereas Judith is described as *blessed*, Holofernes is presented as a *heathen hound*. In another work of his, the author of a Judith-homily from the same period, Aelfric states that Judith sets an example for all people by defending her country.⁷¹

It is Tinódi's work in the case of which the anti-pagan, anti-Turkish sentiment is more immediately conspicuous; the very same thing, however, is not missing from Sztáray's historic song, either. Since both historic songs did appear in Cluj, the former in Tinódi's own collection of his poems, published in 1554,⁷² the latter among the writings that were selected to be part of the *Hoffgreff-cantionale*, the printing of which began in the same year, 1554⁷³ (and thus shortly after Sztáray's text having been published for the first time), it is neither impossible, nor improbable that when ordering a stove, the owner of the house in the Street of the Hungarian may have been aware of what the (quite popular) figure and story of Judith stood for.

REFERENCES

Ács 2000

P. Ács, *Apocalypsis cum figuris. A régi magyar irodalom történetképe*, in: Á. Mikó – K. Sinkó (eds), *Történelem – Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17 – szeptember 24.* (Budapest 2000) 48–62.

APOSTOLOS-CAPPADONA 2001

D. Apostolos-Cappadona, "The Lord has struck him down by the hand of a woman!" Images of Judith, in: D. Apostolos-Cappadona – D. Adams (eds), *Art as Religious Studies* (Eugene 2001) 81–97.

⁶⁸ Lőkös 1992, 32.

⁶⁹ Ács 2000, 49.

⁷⁰ CILETTI-LÄHNEMANN 2010, 49.

⁷¹ COOPER 2010, 169–172, 178.

⁷² Tinódi Lantos Sebestyén: *Chronica*, Kolozsvár, 1554.

⁷³ *Hoffgreff-énekeskönyv*, Kolozsvár, 1554–1555.

BENKŐ 2004

Benkő E., *Kolozsvár magyar külvárosa a középkorban. A Kolozsvárba olvadt Szentpéter falu emlékei* (Cluj-Napoca 2004)

BRINKMANN 2008

B. Brinkmann, *Cranach der Ältere* (Frankfurt am Main 2008)

CILETTI-LÄHNEMANN 2010

E. Ciletti – H. Lähnemann, Judith in Christian Tradition, in: K. R. Brine – E Ciletti – H. Lähnemann (eds.), *The Sword of Judith. Judith Studies Across the Disciplines* (Cambridge 2010) 41–65.

COOPER 2010

T-A. Cooper, Judith in Late Anglo-Saxon England, in: K. R. Brine – E Ciletti – H. Lähnemann (eds.), *The Sword of Judith. Judith Studies Across the Disciplines* (Cambridge 2010) 169–195.

CRIȘAN 1996

V. Crișan, Săpăturile arheologice de salvare din Cluj Napoca str. Prahovei nr. 12, *ActaMN* 33, 1, 1996, 385–401.

ESKENASY-RUSU 1982

V. Eskenasy – A. A. Rusu, Cetatea Mălăiești și cnezatul Sălașului (sec. XIV–XVII), *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca* 25, 1982, 53–92.

GRUIA 2011

A. M. Gruia, *Povestiri la gura sobei. Catalog selectiv al colecției de cahle a Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei* (Cluj-Napoca 2012)

GRUIA 2013

A. M. Gruia, *Religious representations on stove tiles from medieval kingdom of Hungary* (Cluj-Napoca 2013)

HOLL 1993

I. Holl, Renaissance-Öfen. Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn V, *ActaArchHung* 45, 1993, 247–299.

KÉMENES 2005

M. Kémenes, *Kályhacsempék Csík-, Gyergyó és Kászonszékből. 14–18. század* (Cluj-Napoca 2005)

LÖKÖS 1992

I. Lőkös, A Judit és Holofernész-téma a horvát és magyar reneszánsz epikában, *Studia Litteraria* 30, 1992, 19–45.

LUPESCU-KOVÁCS 2015

R Lupescu – Zs. Kovács, *Cluj-Napoca, B-dul 21 decembrie 1989 nr. 14. Studiu de istoria artei și raport asupra cercetărilor de parament* (Cluj-Napoca 2015, manuscript in the property of the authors)

LUPESCU-KOVÁCS 2018

R Lupescu – Zs. Kovács, A kolozsvári Vallásszabadság Háza (unitárius püspöki ház) kutatása, *Várak, kastélyok, templomok évkönyv*, 2018, 22–126.

MARCU ISTRATE 2004

D. Marcu Istrate, *Cahle din Transilvania și din Banat de la începuturi până la 1700* (Cluj-Napoca 2004)

MARCU ISTRATE-SCROBOTĂ 2003

D. Marcu Istrate – P. Scrobotă, Cahle medievale din Transilvania în colecția muzeului din Aiud, *Patrimonium Apulense* 3, 2003, 143–159.

ROBERTS1998

E. H. Roberts (ed.), *Encyclopedia of Comparative Iconography. Themes Depicted in Works of Art* (Routledge 1998)

TÉGLÁS ms.

Journals of Téglás István (Manuscript in the property of the family)

TINÓDI

TINÓDI LANTOS SEBESTYÉN összes költeménye. < <http://mek.oszk.hu/01100/01100/01100.htm#12>> (12 July 2017)

VARJAS 1982

Varjas B., *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei* (Budapest 1982)

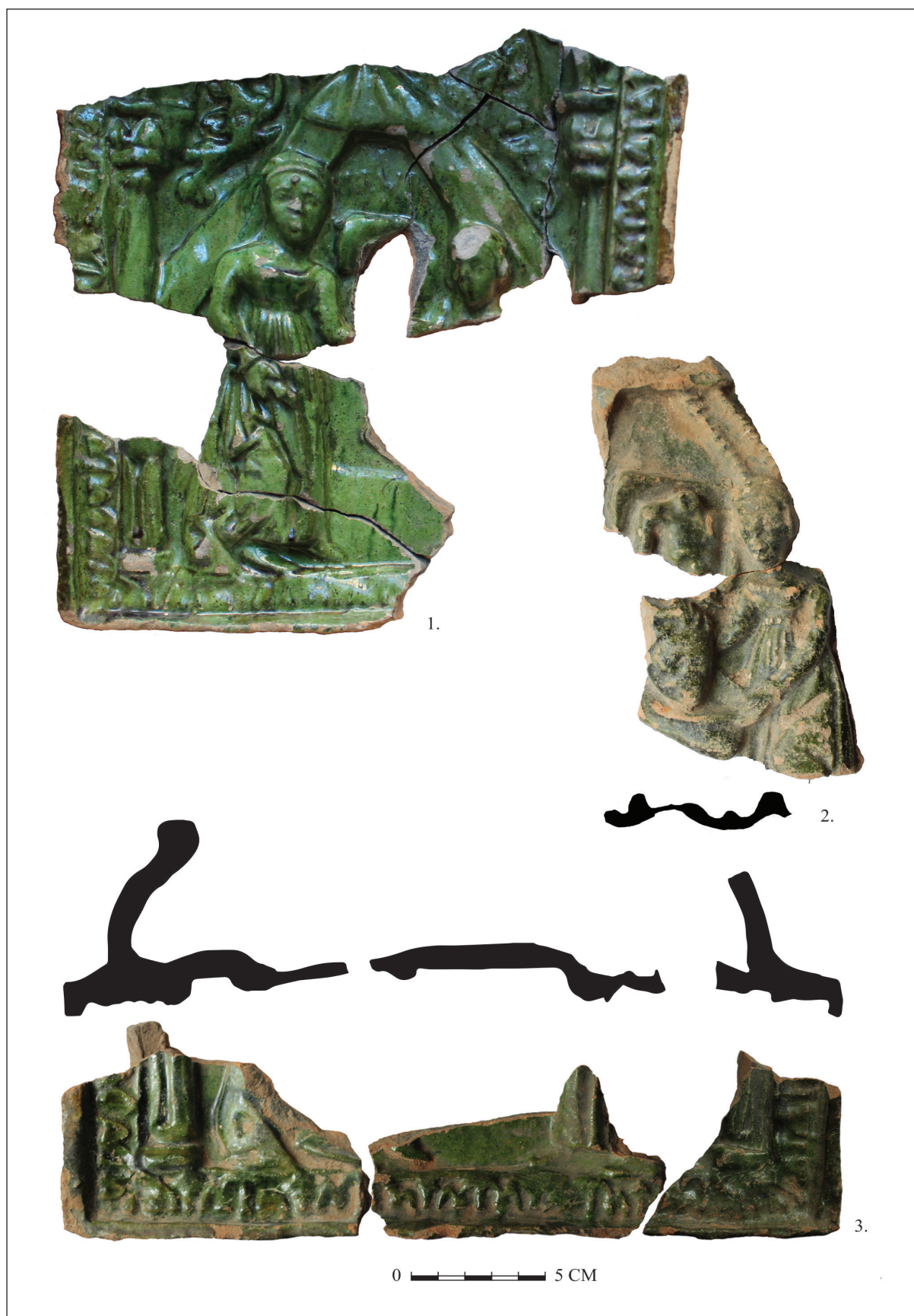

Plate I. Fragments of tiles from type 1 (1, 3) and type 2 (2).

Plate II. Fragments of tiles from type 2 (3, 9), type 3 (5-7) and type 4 (1-2); 4 and 6 are two fragmentary to be categorised to a certain type.

ADDITIONS TO THE HISTORY OF THE “SÁNDOR-MANOR” OF VĂCĂREȘTI (VACSÁRCSI) – Based on historical sources and the 2013 archaeological campaign¹

LEVENTE MÁTYÁS SÜKET*

The article discusses the history and archaeological evidence related to the property that houses ruins in Văcărești. Based on historical sources we presented the possible owners of the plot during the time of the Transylvanian Principality. Excavations revealed in 2012 a large stone building with a cellar that was deepened during communism for storing crops, and in 2013 sections were opened around the cellar. This contributed to the dating of the building, and also determined its exact floor plan. The finds and the surveys also reveal that the property was relatively well-developed, implying the existence of several buildings.

I. INTRODUCTION

The article focuses on the site known as the “Sándor” mansion of Văcărești (Vacsárcsi), Harghita County, Romania. The plot is situated at the eastern edge of the village, north of the “Rákos” brook, on a small plateau. Unfortunately, the site’s buildings were used as a stone quarry, but multiple structures have survived indicating one-time foundations and cellars that pertained most probably to an estate dated to the second half of the 16th century.

A combined research team excavated the foundations of a building with a cellar. The building was preceded by two timber frame houses, one dating to the 12–13th century, the

other to the 15–16th century. The latter reached its final form sometime after 1594, but it remains unclear when the first constructions in stone began. In our opinion, the building must have belonged to the farmyard of the manor house and did not serve a representative purpose. Hence the main buildings had to be west of the aforementioned stone building, near the road where today’s houses stand. This presumption is bolstered by ground penetrating radar surveys, but it is clear that further archaeological and archival research is needed for unraveling the history of the manor.

Fig. 1: Location of the site. Based on Google Earth satellite images.

¹ I would like to thank István Botár for making the results of the research group available to me and for allowing me to process them.

* Babeș-Bolyai University, Cluj-Napoca suketmatyas@gmail.com.

II. RESEARCH HISTORY

Fortunately, there is a long tradition of research into Transylvanian manor houses. However, there still are gaps in our knowledge. We owe this to the harsh environment that characterized Transylvania and Székely Land in the early modern, modern and post-war periods. Due to the hot foreign and domestic political conditions of the past, the archives of most Székely families living in the area were left to perish.² The manors mentioned by 18th century sources have not been spared by history either. In most cases the families who owned them have either disappeared over the centuries or moved away in the preceding century, leaving the noble residence to the passing of time. It is therefore particularly important to carry out archaeological research in our region in order to gain a better understanding of the manor houses of Székely Land that have either disappeared or have been forgotten, if still standing.³

Interest in our site began with Balázs Orbán, who was the first to mention it in his 1869 “A Székelyföld leírása” (Description of Székely Land). He identified it with the ancient mystical nest of the Sándor family, who claimed to be the descendants of the fictitious rulers of the Székelys, called Rabonbanes. Thanks to Orbán the plot became known as the site of the dilapidated castle of the Sándors, where the fake chronicle was claimed to have been written in 1533. In 1905, Professor Lajos Szádeczky-Kardoss inspected the supposed “ancient fortress” of the Sándor family in order to challenge the infamous “Csíki Székely Krónika” (Székely Chronicle of Ciuc). He also made a schematic survey of the best-preserved tripartite building on the site, which could not have been anything other than the building researched in 2012 and 2013. In addition to the surveys, he also interviewed local residents. The oldest resident of the village was able to

name the Daczós and Máthés as former owners of the building surveyed. The elder noted that Daczó had been the lord of the manor for so long that even his own great-grandfather only knew about him from stories. The residents also claimed that they had not heard about the Sándor family. Thus Szádeczky proposed the Lázárs as the real owners of the 16th century estate. Like Szádeczky, András Jósa also traveled to the site in order to demonstrate the monumental nature of the ruins and the claims of the Chronicle. Despite his far-fetched ideas about the chronicle’s veracity, Jósa had the great merit of having produced much more elaborate plans than Szádeczky. Several buildings are visible in Jósa’s survey, including the excavated one (see Plate II./1). It was also Jósa who provided the information that walls two fathom high had still been standing on the edges of the plot at the turn of the century, but were demolished by locals for building material.⁴

After Szádeczky and Jósa, there was no identifiable interest in the site for at least 100 years. Elek Benkő mentioned it fleetingly in the book “Középkori udvarház és nemesség a Székelyföldön” (“Medieval manor and nobility in the Székely Land”) that he and Attila Székely⁵ co-authored, and like Szádeczky-Kardoss, attributed it to the mighty Lázár family.⁶

The end of the communist regime did not immediately bring any changes in the research of the Ciuc Basin mansions. It took a decade for excavations to start in the early 2000s. It is the credit of the staff of the Székely Museum of Ciuc, (CSSZM) especially Lóránt Darvas and István Botár, who led several excavations. Excavations at Vacărești began in 2012, but those findings have already been published. Our aim is to present the findings of the 2013 archaeological excavations, jointly carried out by the Museum of Ciuc and the students

² ENDES 1994 35–36; 98–100.; JAKÓ 1997 7–32.

³ BOTÁR 2013, 8–9.

⁴ SZÁDECZKY-KARDOSS, 1905, 20–21; JÓSA 1910.

⁵ BENKŐ–SZÉKELY 2008, 62–63.

⁶ SZÁDECZKY-KARDOSS 1905, 21–22.

of Eötvös Loránd University led by professor Maxim Mordovin.⁷

As mentioned before, in-depth research into the subject came about with the archaeological campaigns of 2012 and 2013. A couple of publications and a book chapter by István Botár presented the findings of the 2012 excavations.⁸

Botár's articles came to the conclusion that the estate was more likely the Fejér family's property, hence no written evidence supports the presence of the Sándors, nor the probable ownership of a large estate in the village by the Lázárs.⁹

III. WRITTEN ACCOUNTS OF VĂCĂREȘTI

On the basis of the sources we can assume that the property which houses today's ruins used to belong to the Fejérs.¹⁰ At the time of the first princely donation in 1566, they were the ones to obtain a significant number of serfdoms in the village.¹¹ At that time, the Lázárs and the Sándors had no significant property in Văcărești. The Lázárs appear with a few serfdoms in the tax censuses from 1576 onwards, while the Sándors seem to possess significant wealth in the neighboring Mihăileni (Csík-szentmihály) all throughout the period. It has also been suggested that the Fejérs may have lost their estates in the village in 1575 due to a bad political move, as a nobleman from Ciuc named Pál Fejér rebelled against the prince alongside Gáspár Bekes.¹² This was clarified in a court document dating from 1579, in which Máté Fejér, György's nephew and the brother of

the rebel Pál, was in conflict with András Lázár. The latter had claimed half of the bounty of the deceased György Fejér, which he had received as a donation from the princely court, while Máté considered it unlawful that the inheritance reverted to the court, since it had been acquired “in perpetuo” by György, who had died without a son. Hence rebellion was no cause of loss for the Fejér family.¹³

The Fejérs of Văcărești continue to appear in documents.¹⁴ Between 17–23 February 1614 the census of the Székely heads of families took place in the Seat of Ciuc, by orders of prince Gábor Bethlen. Máté Fejér himself was responsible for the large-scale census in the region. He must have been an old man by this time, because next to his name in the list of Văcărești nobles stands the adjective “debilis”.¹⁵ The last mention of Máté Fejér is from 1618, and the

⁷ BOTÁR 2012b; BOTÁR 2019.

⁸ BOTÁR 2013, 10, 27, 44–53; BOTÁR 2019, 607–611.

⁹ BOTÁR 2014, 153–154.

¹⁰ SzOkl. I, 68.

¹¹ SzOkl. I, 209.

¹² BARABÁS 1880, 648; BOTÁR 2019, 607.

¹³ The Latin reads: *Andras hunc Lázár filium fuisse Emerice Lázár de csicsó, testantur literae ai 1579, sub authentia in Archivo Camerae, R. Hungarico Aulicae Budensi reperibiles, quae Regestro dicti Archivi his verbis illatae, habentur: “adjudicatorae sententiales Octavaliū judicorum Trannicorum, in processu causae inter Andream filium Emerici Lázár de Csicsó ut auctorem, et Matheum Fejér velut Ictum, ex contradictione statutionis quoad integram decem sessionum jobbagionalium in possessione Vocharchy, sedeque siculicali Csik habitatum mediatem opposita ventillato, et in quantum actionatae sessiones avitae essent, ideoque per partem incti, divisioni substerni petebantur, simpliciter absque ullo onere, judicialiter sopito, atque condescendo; in quantum autem eadem litigiosae sessiones antelato actori, juxta ejusdem assertionem, per defectum seminis Georgii condam Fejér, praevia illarum ad rationem fisci Vajvodalis occupatione, colatae fuisse raelenderentur, e contra vero secundum partis inclae allegata, eidem necnon fratri ipsius carnali Paulo Fejér, ac dicto condam Georgi a similiter Fejér, jam per Joan- nem II. Regem collatas, atque ab ipsis certo tempore possessas exstitisse adstrueretur, praeterea super facto quoque verberationis famuli dicti Mathaei Fejér, per memoratum actorem attentatae, ad communem inquisitionem rejecto expeditae anno 1579. sub authentico Vajvodali sigillo.” Vide Regest. Arch. III. p. 167.; LÁZÁR 1858, 29. I owe a debt of gratitude to Emőke Gálfi for deciphering this difficult Latin text.*

¹⁴ ENDES 1994, 94; SzOkl. V, 225–226; SzOkl. (ús) II, 259.

¹⁵ SzOkl. (ús) IV, 488–514; LÁZÁR 1858, 32.

name comes up no more in the village.¹⁶ After the passing of the last Fejér, no property acquisition was mentioned for a long time. We assume that the estate was taken over by the princely court, and stayed in its management for a long time, being taken care of by the administrator of the Mădăraş hammer mill. In a document from 8 July 1662 the princely court pledged half of the Mădăraş (Madaras) hammer mill and several estates, among them a mill and an estate from Văcăreşti, to János Daczó,¹⁷ lieutenant of Ciuc at the time, in exchange for 1000 tallers.¹⁸ However, Daczó could not enjoy his new income for long, as he was arrested on suspicion of conspiracy. In a desperate attempt he offered all his immovable goods in Ciuc to General Mihály Teleki to act in his interest, but

on 4 May 1687 his property was confiscated nonetheless.¹⁹

János Daczó did not succeed in changing his fate with his offer to Mihály Teleki, but the property ended up in the Teleki family's possession anyway. A letter written by Mihály Bere-thei in Valea Strâmbă (Gergyótekerőpatak) on 27 January 1692 informs the widow of Mihály Teleki about the estate in Văcăreşti. Márton Bíró, a local noble was the caretaker of the estate and the report also reveals that the property was relatively well developed, with an outer agricultural yard and an inner representative courtyard, which certainly implies that there were several buildings. In addition, he also notifies us that around 120 kg of iron were used for the probable renovation of the manor house.²⁰

IV. INTERPRETATION OF THE ARCHAEOLOGICAL DATA

Archaeological evidence clearly shows that the land on which the mansion stands was used in prehistoric times. It was later uninhabited for a while and used again only in the Árpád era, being occupied in one way or another from the 12–13th century until the early modern period.

The excavation of the cellar (Plate I), earlier surveyed by Jóna and Szádeczky (Plate III) was started in 2012. Unfortunately, the cellar was deepened during communism for storing crops, and another cellar room was converted into a cistern. The former was even filled with a layer of waste more than 1 meter thick. In 2012, 6 further sections were opened around the large cellar in question, and a section numbered 7 was also marked out on the northern edge of the mansion site in the hope of finding some

sort of fence. This yielded no results apart from small fragments of prehistoric pottery. In 2013, 7 further sections were opened, most of which were placed to the west of the excavated area, close to the cellar (Plate II). Thanks to these, new structures emerged and the exact dating of the building was possible.²¹

The excavations soon confirmed the accuracy of the Jóna survey, as building number III on the map was detected immediately in section 1: two rooms were found, the southern one with a larger floor plan and the northern one with a smaller square floor plan. These two were adjacent to the large vaulted cellar that is visible to this day. The room with the square plan must certainly have been the first stone building on the excavated site. When the exposed walls were

¹⁶ SzOkl. IV, 199–200.

¹⁷ János Daczó rose steadily in rank during the reign of Mihály Apafi (1632, 1661–1690). His rise was greatly helped by his brother-in-law János Nemes whose sister Elisabeth Daczó had married. Apafi sought loyal noblemen of the same denomination as his, and curtailed the power of the old elite. Although Daczó stayed out of the conspiracies of Pál Béli, Apafi became weary of him. Miklós Bethlen remembers János Daczó as “...a man who longed for rank, dignity and goods even in his death.... He was a poor old man in exile in Wallachia.” BALOGH 2017, 8.

¹⁸ KEMÉNY, *Töm XIV f. v.* 219.

¹⁹ Tüdös 2003, 379; SÁNDOR 1914, 146–147.

²⁰ SÁNDOR 1914, 150–151.

²¹ The field notes, drawings and photographs, as well as the finds of the 2013 campaign were provided by archaeologist István Botár of MSC.

uncovered, it became clear that the ascending walls of the buildings were of the same quality and had been woven together. The stone foundations revealed even more about the construction of the building. The foundation walls of the larger rectangular structure were dismantled to allow the basement foundation walls to be added from the west and to the north, respectively. The smaller rectangular structure was also added to the building complex and it was built along with the stone cellar. In section 5, it was observed that a wide cornice was created, which was found in section 6. These extensions can be explained by the new ascending walls of a different width.

The building may have been entirely stone walled, but there is also the possibility that it was a timber-framed house with stone foundations. We consider it more likely that the ascending walls of the building were laid with river stone and lime mortar, similarly to the basement walls. The building was probably plastered, since the interior wall of the smaller room was. No plaster was observed in the cellar and the adjoining hatch (For the plan of the sections, see Plate II).

The fact that two wooden buildings predated our stone building should also be mentioned. Both had the exact same orientation, and the subsequent stone building also followed it. The first and earlier building appeared in sections 3, 4 and 6, where remains of stone rows and wooden beams were found, suggesting the existence of timber-framed houses. The orientation of the walls of our excavated cellared building followed the tapped foundations of the wooden building. Unfortunately, we cannot tell this wooden structure's full extent to the east and west, because the 16th century building works have certainly disturbed the site. There was also a fireplace inside the building and two layers of adobe, which suggests that the house was either an adobe house or its wooden walls were plastered with clay. The building was found in a layer containing 15th-century

pottery and a spiked spur that is generally dated to the 9–13th centuries.²² The respective layer also yielded 15th-century pottery and a forked arrowhead. The full extent of the wooden house is not known, but there is a possibility that it continued east and west and was a two or three room building with several compartments.

South of the cellar, in section 9, a compact row of stones perpendicular to the side wall of the cellar was found. Unfortunately, the dimensions of the section did not allow us to map the full extent of this north-south aligned foundation. Had the section extended northwards to the cellar wall, it would have been easier to establish with certainty the chronology between the cellar and the foundation.

The tamped foundation was laid on a layer containing late 15th century pottery²³ (SNR 244). Above, there were two layers: SNR 218 and SNR 246. Finds from these layers can be dated to the 16th-early 17th century. Two iron decorative pegs, an iron eyelet and a finely decorated copper plate were recovered from SNR 246. Layer SNR 218 yielded late medieval and early modern pottery, and a coin that was minted in 1594. Above the copper plaque, construction layer SNR 215 was observed, which was created when the cellar area was excavated. Thus we can state with certainty that the excavated building reached its final outline sometime after 1594, but it had a rectangular enclosure that we can date to the second half of the 16th century, somewhere between 1566 and 1594. 1566 is when the Fejérs may have acquired the plot of land (See Plate VII/1).

The excavated building must have been a farm building, because its layout is very different from the mansion floor plans published in the literature. It lacks the elements that characterize noble dwellings of the period, and its look must have been dominated by the structure that covered the entrance to the cellar. The economic character of our building is also confirmed by the fact that the longest stone structures from the Jósa surveys, which very well could've been

²² DZSEMBASZ 1999, 276–277; ISTVÁNOVITS 2003, 351–352.

²³ Our dating of pottery is based on the typological and chronological observations of Elek Benkő: BENKŐ 1992, 305–343; BENKŐ ET AL. 1997 54–71, 163–184.

the bigger and more representative buildings, are situated east of our building. The inner courtyard, mentioned in the late 17th century text, is probably entirely covered by plots of today's houses. We think that the land surveyed by the ground penetrating radar (GPR) team mostly belonged to the economic outer courtyard. The GPR surveys indicated three more probable stone structures (Fig. 2.: Sections

2,3,6,7). There are three more cellars on the plot, two east of section 5 and one in a local's garden, east of the excavated building.

Those buildings are presumed to be somewhere underneath current houses, but they did once belong to the so-called inner courtyard and served for housing and representation (See Plate V for the findings of the survey).

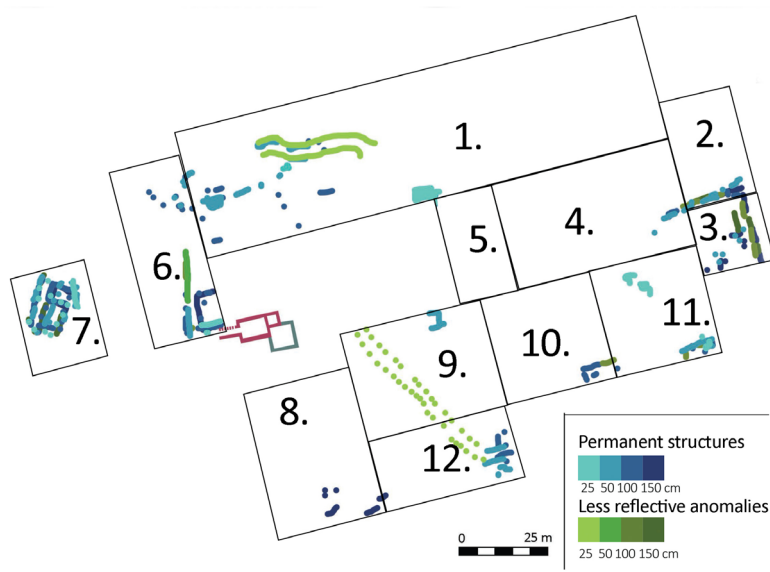

Fig. 2. Interpreted results of the radar survey, conducted in the summer of 2012, by Geoservice LTD.

V. FINDS

Although undisturbed Árpadian-era layers were not found in 2013, a significant number of Árpád-period pottery dating to the 13th century²⁴ emerged during the 2012 excavations. On the other hand, 2013 excavations yielded late 16th century and early 17th century earthenware, these were most commonly fired to a gray to dark gray color (for example Plate X). Most of them are bulky, but some very fine examples were observed too, having but a few millimeter thick walls (Plate XII/2.b, c). Glazing or white paint was not uncommon among red fired pieces (Plate VIII. a.; XI h, i) which must have come from the workshops of the Székely market towns. Graphite earthenware were found too

(Plate XI), indicating larger scale commercial relations. Stove tiles were scarce, but present, and all of them are red fired, unglazed pieces. Some were made on the potter's wheel (Plate VI/1.a, b) and some were pressed into a negative pattern dated somewhere from the mid-16th century to its end (Plate IX.d; XI.a).

Some form of iron manufacture might have functioned somewhere in the vicinity, as indicated by the melted slag and the pieces of molten and bubbled up iron remains (Plate VI/1.d; IX.r, s). A good number of shingle nails, boot fittings, and iron hoops were found, as well as knife fragments, knife holsters, all of these characteristic to the manor houses of the period

²⁴ BOTÁR 2013, 48.

and the region. An object that seems to appear frequently in the first decades of the Principality, namely the Jew's harp,²⁵ was also discovered, along with a six-pointed stirrup star (See Plates VI/2., IX, XII, XIII/1). Only three metal objects were found, two from the same SNR 218 context. These, namely the silver coin bearing

the Hungarian crest, and the Virgin Mary on the reverse, and a finely incised copper plate that must have belonged to a chest of some sorts, dated the last phase of the constructions (Plate VII/1, 2). A spent, small caliber lead bullet was found along with late 16th century pottery (Plate XI).

CONCLUSIONS

A more detailed analysis of written sources confirmed the previously established fact that, contrary to popular belief, the mansion could not have belonged to the Sándor family. The idea that the Lázárs owned significant property in the village was also rejected. The building most probably belonged to the Fejér family of Văcărești since 1566. Sometime after 1618, when the family died out, it probably passed to the princely court, and later to János Daczó of Sfântu Gheorghe. At the end of our period it was the property of Mihály Teleki's widow.

Excavations revealed two buildings with wooden plinths. One of these can be dated to the 14–15th centuries and the other to the 16th

century. The orientation of the wooden houses was identical with that of the three-room stone building dating from around 1594. The stone structure in question consisted of three rooms, that evolved most likely in two stages: at first it was but a square stone compartment of 6 × 6 meters. A larger, 8,5x 6-meter room with a ~1,9 m deep vaulted cellar was added later. The cellar was accessible via a stone entrance, contemporary with the cellar. The compartment of ~3 × 3 meters was added subsequently. Given its odd plan, Jósá's survey, and the mention of an economic and an inner courtyard, it most likely did not serve for permanent housing or representation.

REFERENCES

B. NAGY 1973

M. B. Nagy, *Várak, kastélyok, udvarházak. Ahogy a régiek látták* (Bukarest 1973)

BALOGH 2005

J. Balogh, *A székely nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében* (Kolozsvár 2005)

BARABÁS 1880

Székely Krónika, In: S. Barabás (ed.), *Történeti Tár* 3/3.

BENKŐ 1992

E. Benkő, *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája*, VAH 5 (Budapest 1992)

BENKŐ ET AL. 1997

E. Benkő – I. Demeter – A. Székely, *Középkori mezőváros a Székelyföldön* (Kolozsvár 1997)

BENKŐ–SZÉKELY 2008

E. Benkő – A. Székely, *Középkori udvarház és nemesség a Székelyföldön* (Budapest 2008)

BOTÁR 2012B

²⁵ Two were found at the Becz manor in Cozmeni (Csíkkozmás) in 2011, and one was found in the completely destroyed village called "Cibrefalva", near Mihaileni in 1984. Objects from the deposit of the MSC.

- I. BOTÁR, *Văcărești – Conacul Sándor-Kúria, Raport preliminar de cercetare arheologică preventivă*, mss. (Miercurea Ciuc 2012)
- BOTÁR 2013
I. Botár, Középkori udvarházak Csíkban I. Kutatási helyzetkép, *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve* 2013, 9–58.
- BOTÁR 2014
I. Botár, Zandirhám hármjában, Régészeti megjegyzések a Csíki Székely Krónikához, *Székelyföld* 18, 2014, 149–159.
- BOTÁR 2019
I. Botár, *Havasok keblében rejtőző szép Csík. A Csíki-medence középkori településtörténete* (Budapest 2019)
- DZSEMBASZ 1999
O. Dzsembasz, Előzetes jelentés a nevickei vár feltárásáról, *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve* 41, 267–312.
- ENDES 1994
M. Endes, *Csík, Gyergyó, Kászon-Székek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig* (Budapest 1994)
- JAKÓ 1997
Zs. Jakó, A középkori okleveles források kutatása Erdélyben, in: Zs. Jakó – G. Hegyi – A. W. Kovács (szerk.), *Erdélyi Okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*, 7–31.
- KEMÉNY
J. Kemény, *Transilvania Posessionaria*. Mss., vol. XIV, Bibliotheca Academiei Române, Cluj-Napoca.
- JÓSA 1907
J. Jósza, *A Csíki székelykrónika. Különlenyomat a csíkszentgyörgyi, csíkmindszenti és csíkszentkirályi Józsa család története című munkából* (Szamosújvár 1910)
- LÁZÁR 1858
M. Lázár, *A gróf Lázár család* (Kolozsvár 1858)
- ORBÁN 1868
B. Orbán, *A Székelyföld leírása*, accessed online: (<https://mek.oszk.hu/04800/04804/html/86.html>) (2022. 03. 22.)
- SÁNDOR 1914
I. Sándor, *A csíkszentmihályi Sándor család oklevéltára 1539–1756* (Kolozsvár 1914)
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1905
L. Szádeczky-Kardoss, *A Csíki székely krónika* (Budapest 1905)
- SzOkl.
K. Szabó, L. Szádeczky-Kardoss (ed.), *Székely Oklevéltár I–V* (Kolozsvár 1876–1896)
- SzOkl. (ús)
L. Demjén (ed.), *Székely Oklevéltár. Új sorozat II–IV* (Cluj-Napoca 1994–1998)
- TÜDŐS 2003
K. Tüdős, *Erdélyi Testamentumok: Hadviselő székelyek végrendeletei* (Marosvásárhely 2003)

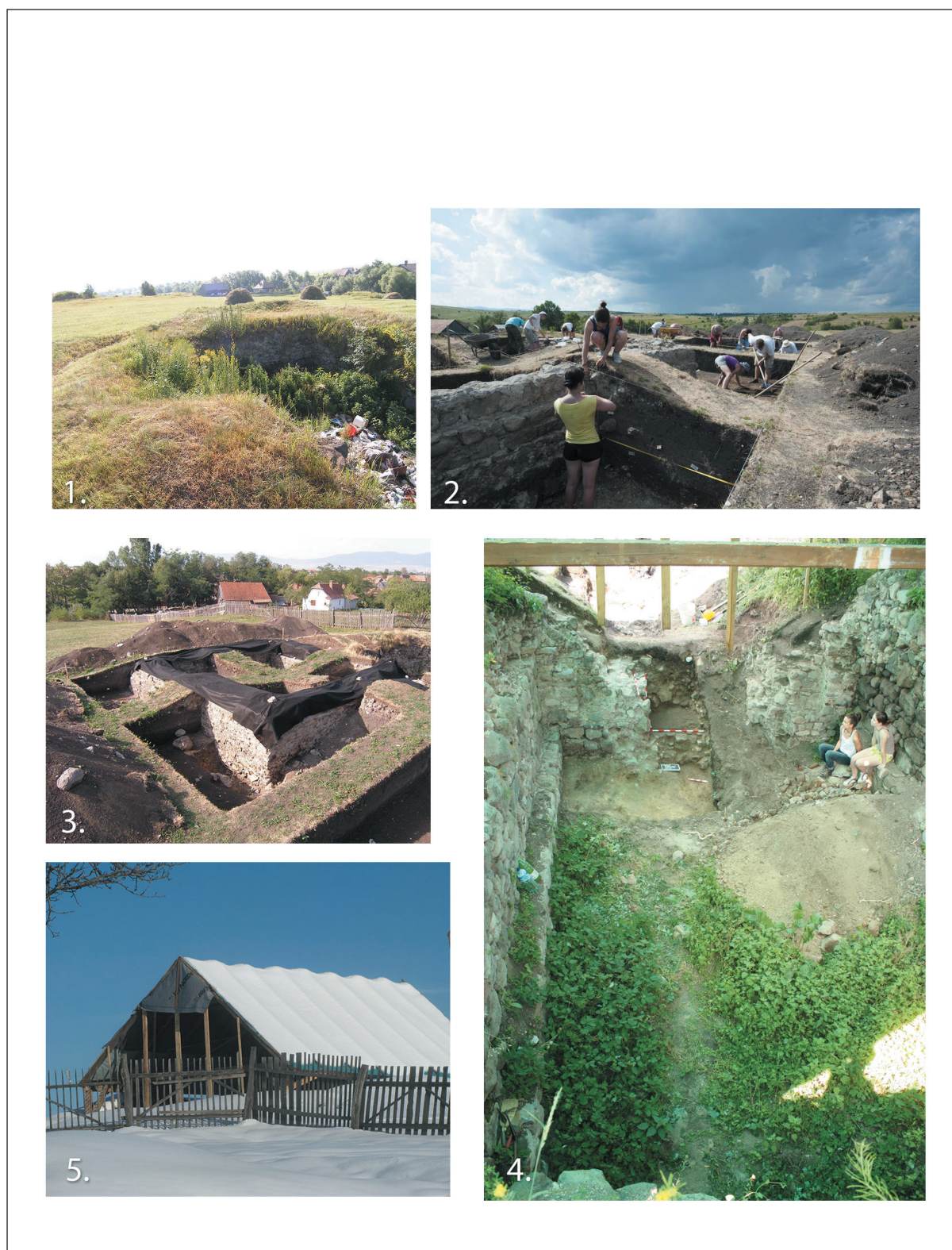

Plate I. 1. The excavated building's cellar in the summer of 2012 filled with waste; 2. The excavation of S2.; 3. The excavated foundations in 2012; 4. S12 and the interior of the cellar; 5. Picture of the saddle roof with tarp, erected in 2012 to protect the cellar. (Nowadays it's heavily damaged, and serves no practical purpose.) Photographs by Botár István: 1, 3, 5.; Mordovin Maxim: 2, 4.

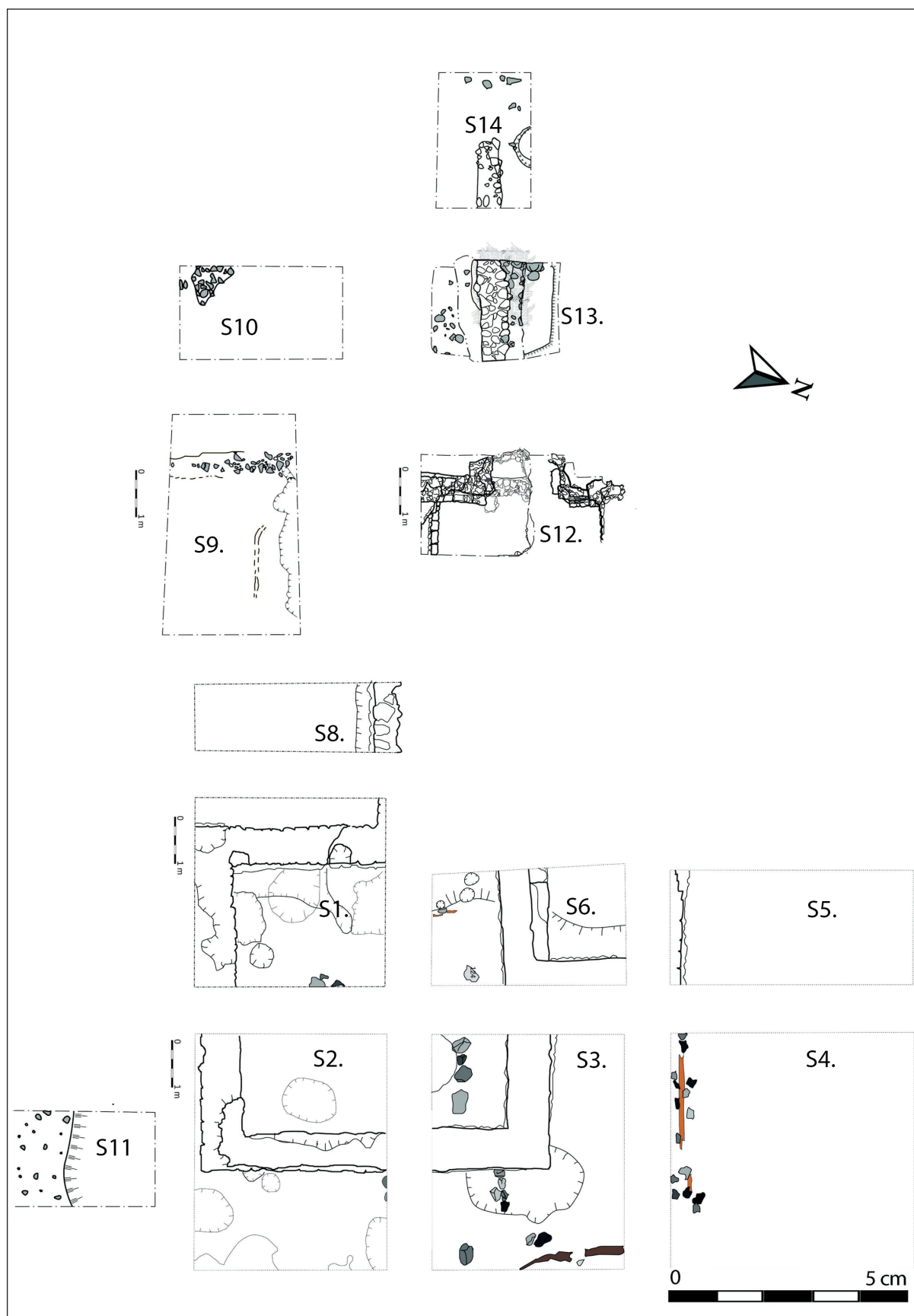

Plate II. Plan of sections.

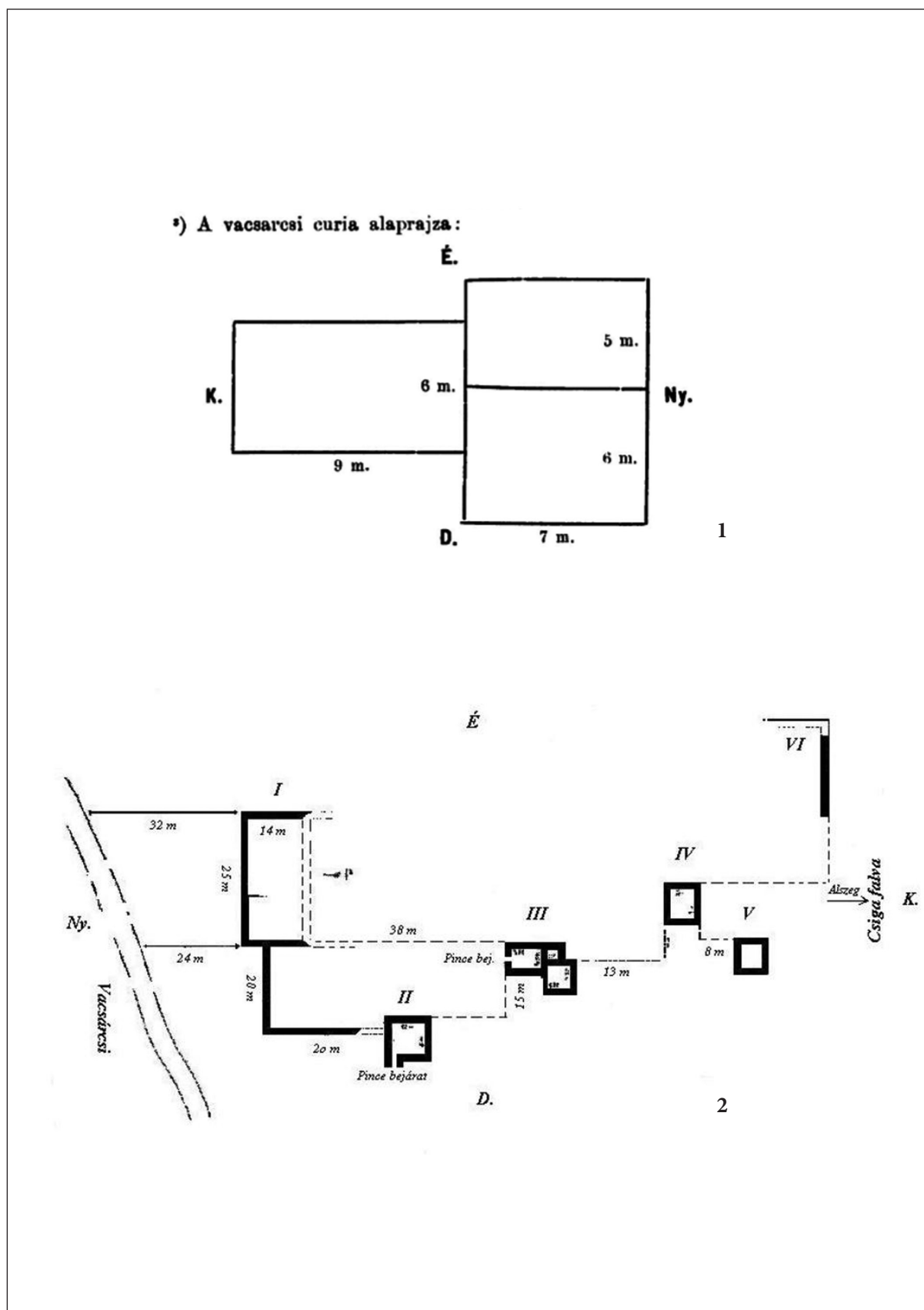

Plate III. 1. Survey of the excavated building by Szádeczky-Kardoss from 1905; 2. Survey of the manor by Jósá from 1910.

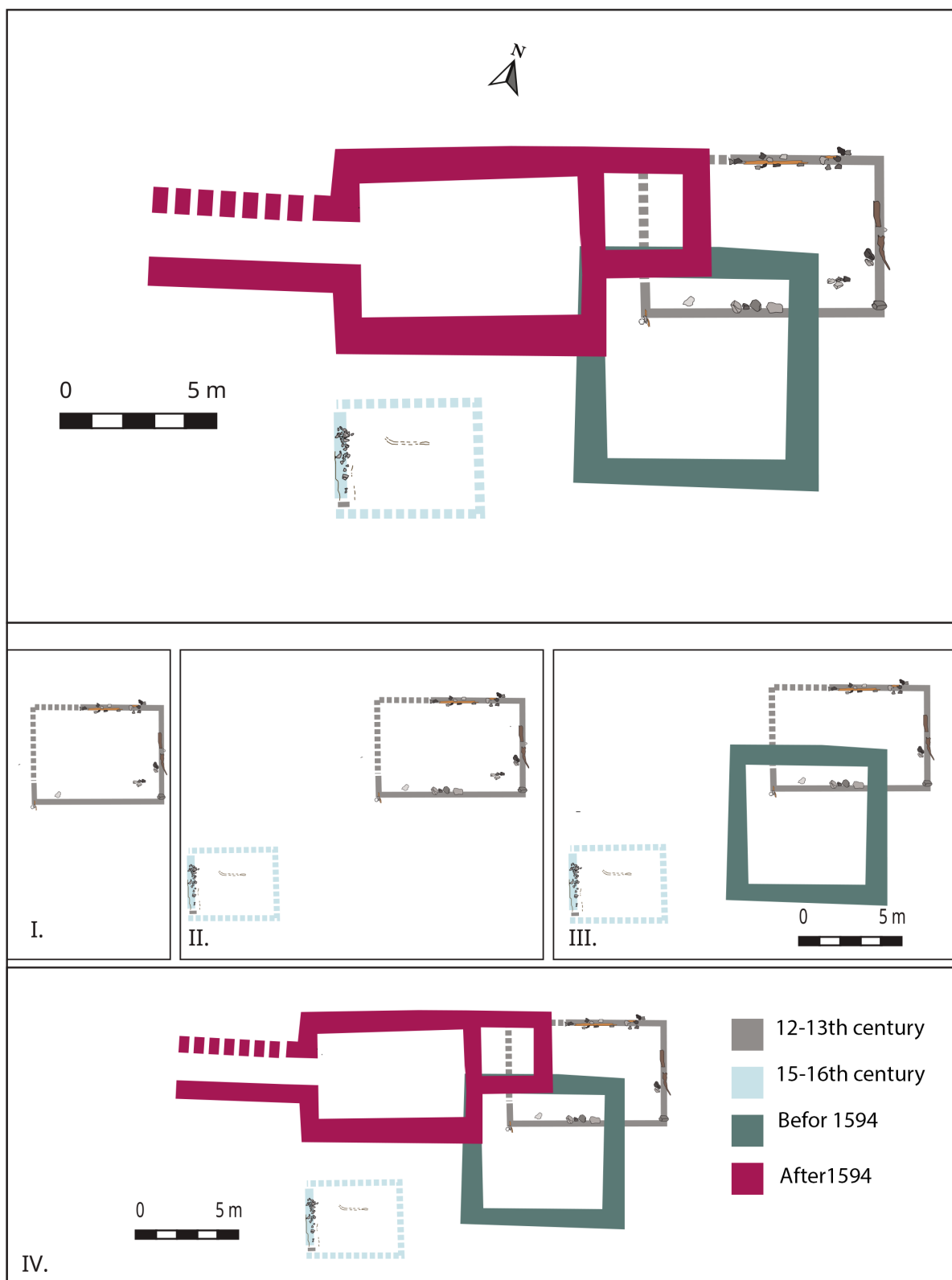
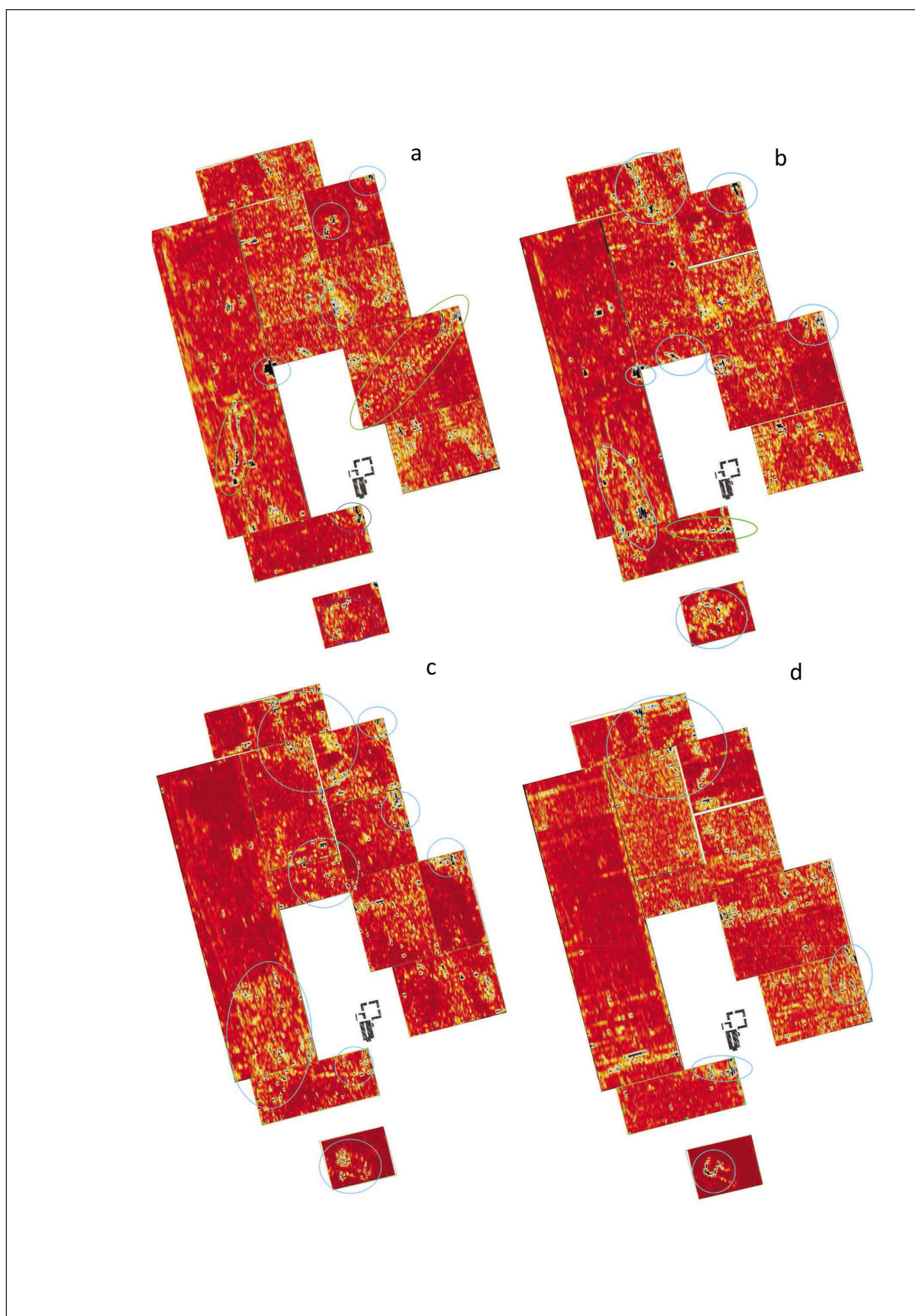

Plate IV.

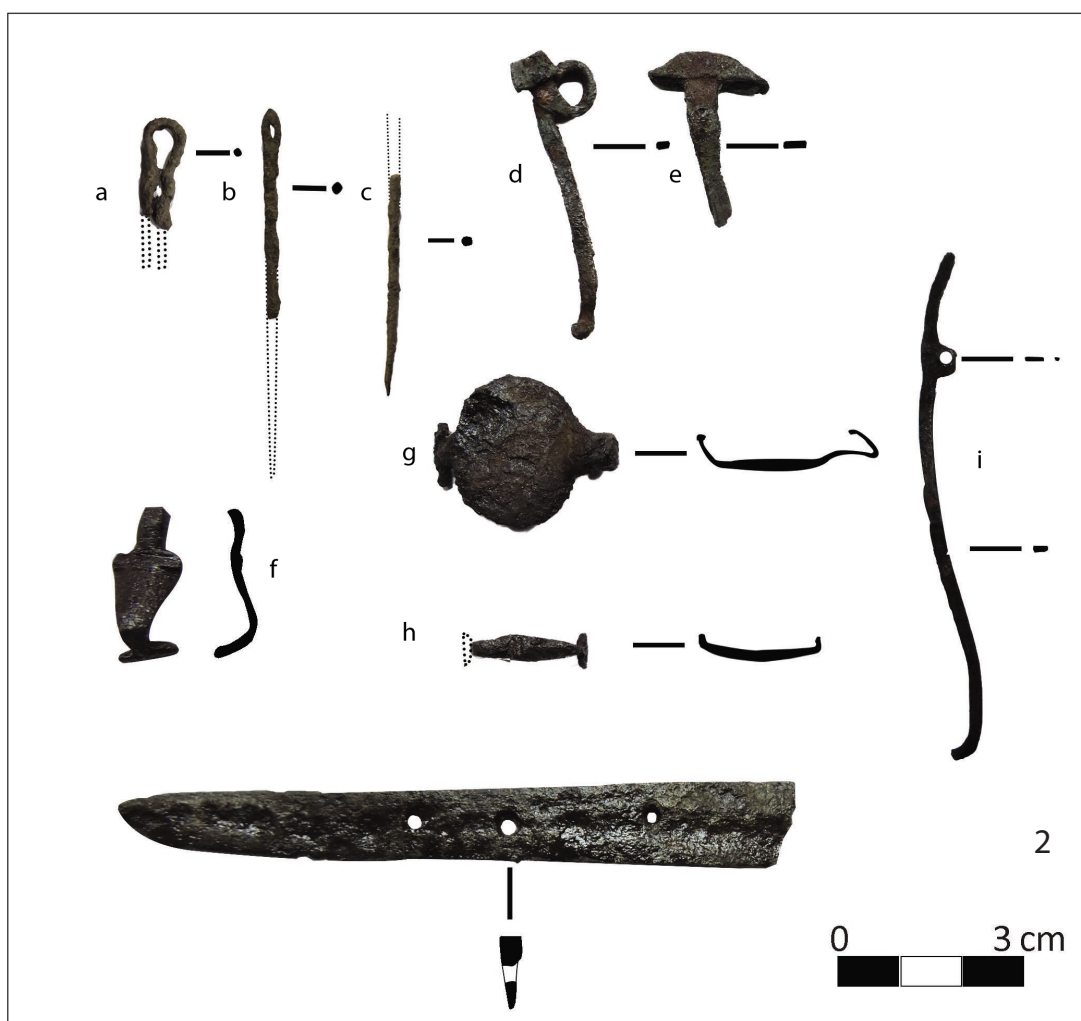
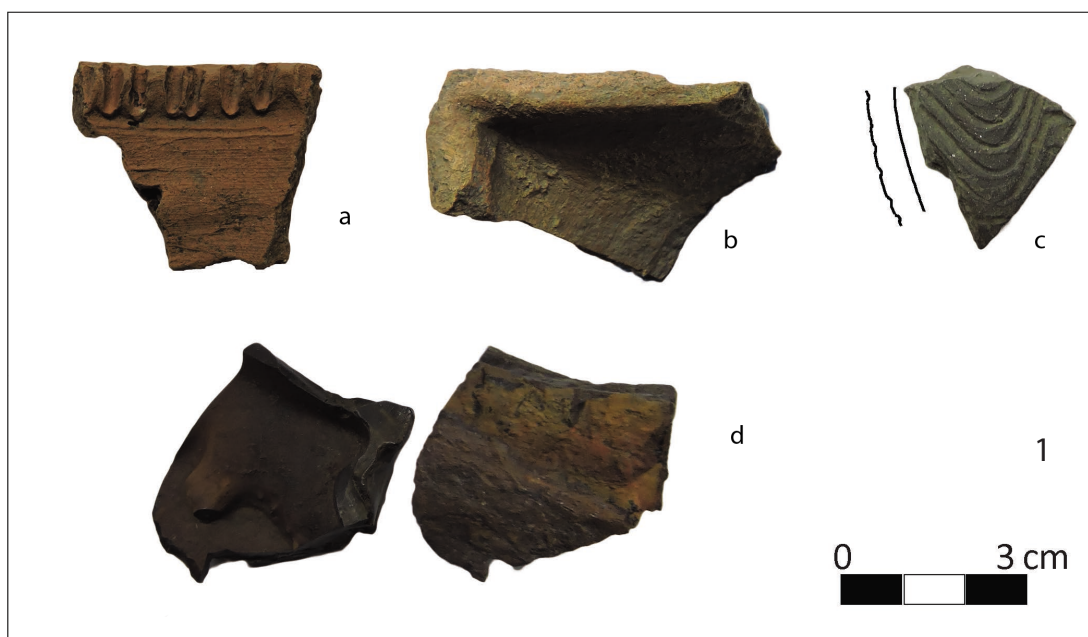

Plate VI. 1: SNR 208; 2: SNR 218.

Plate VII. 1: SNR 218; 2: SNR 218; 3: SNR 228.

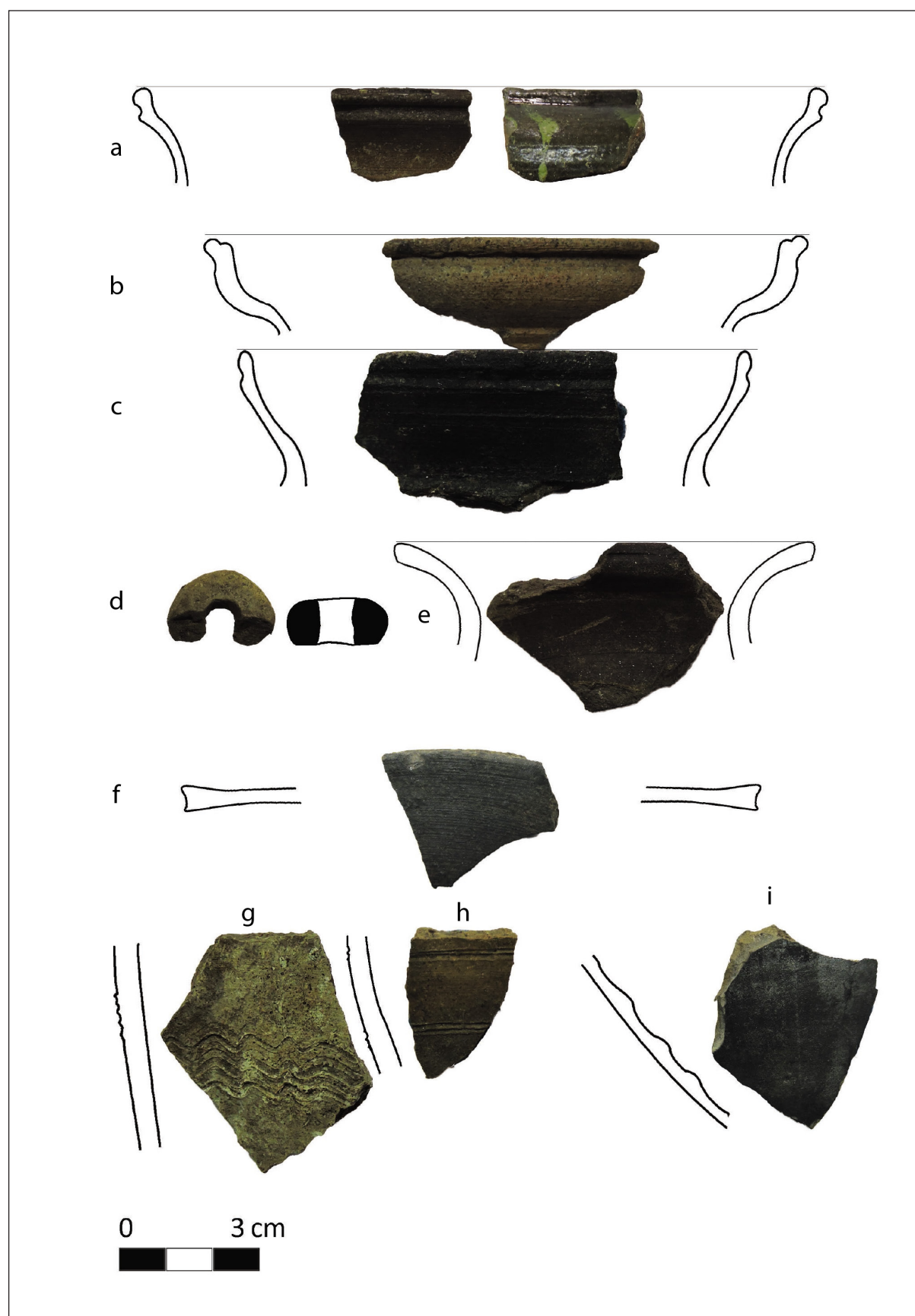

Plate VIII. a-i: SNR 218.

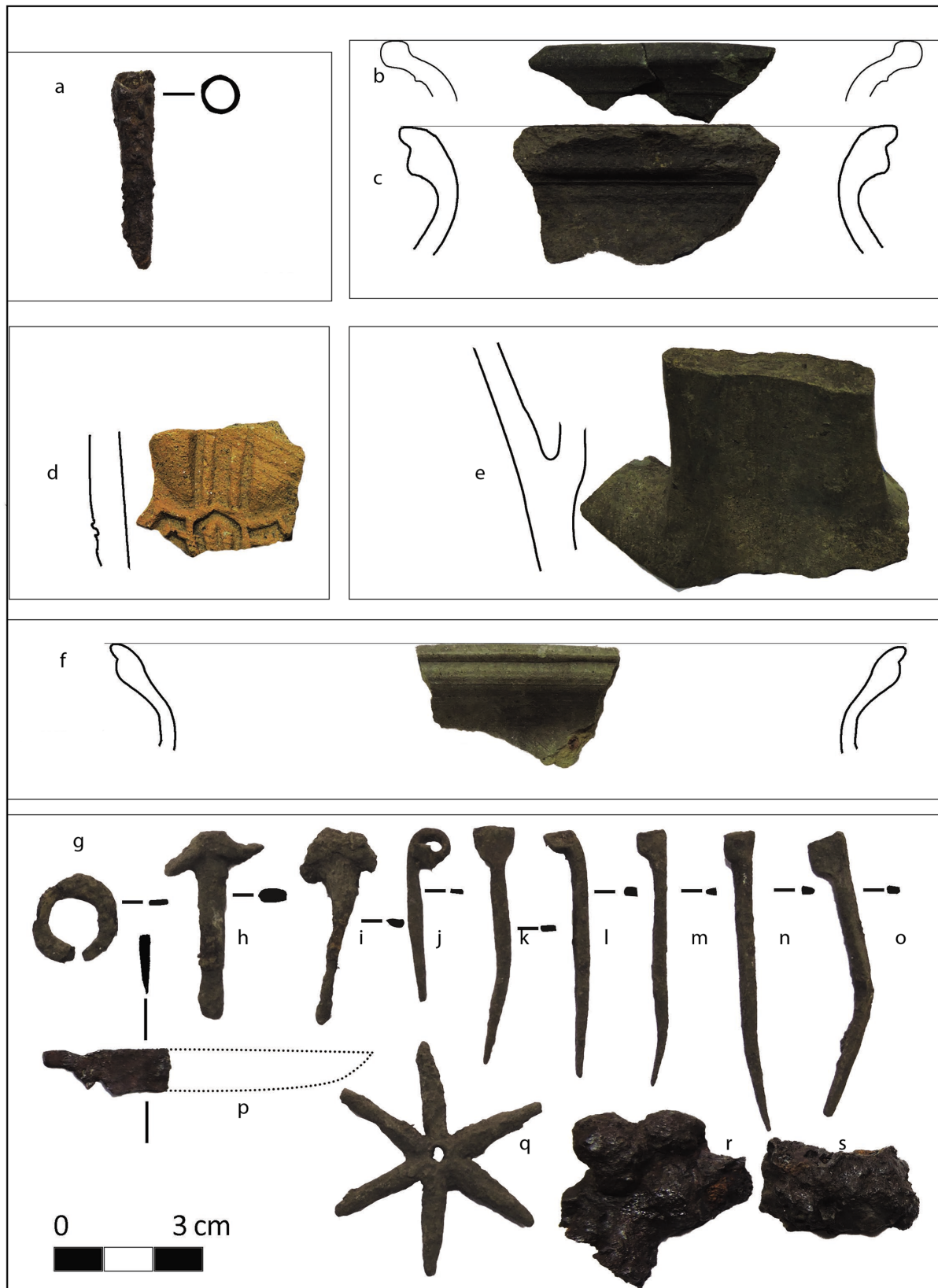

Plate IX. a: SNR 226; b-c: SNR 245; d: SNR 213; e: SNR 221; f: SNR 222; g-s: SNR 237/238.

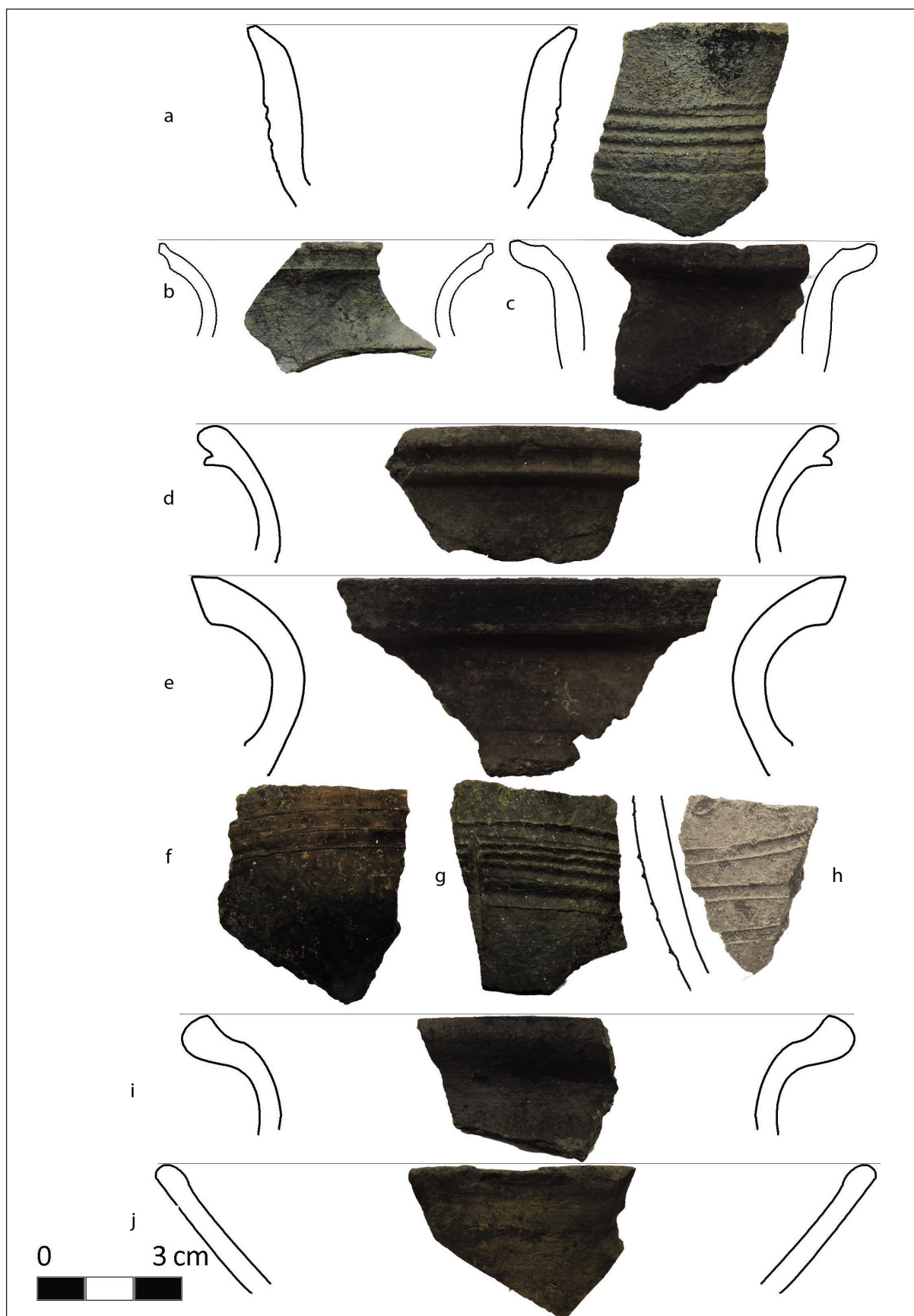

Plate X. a-j: SNR 237/238.

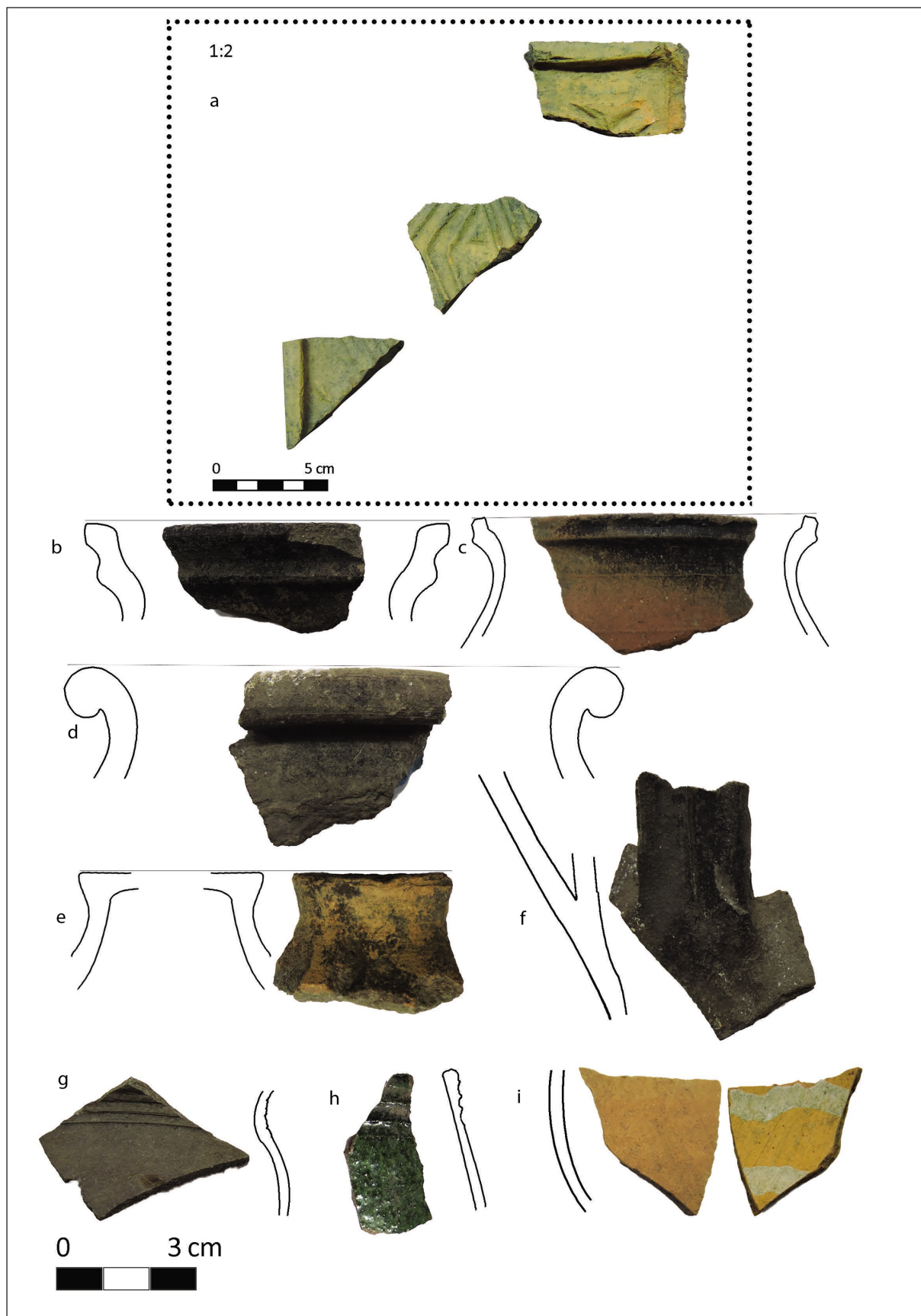

Plate XI. a-i: SNR 244.

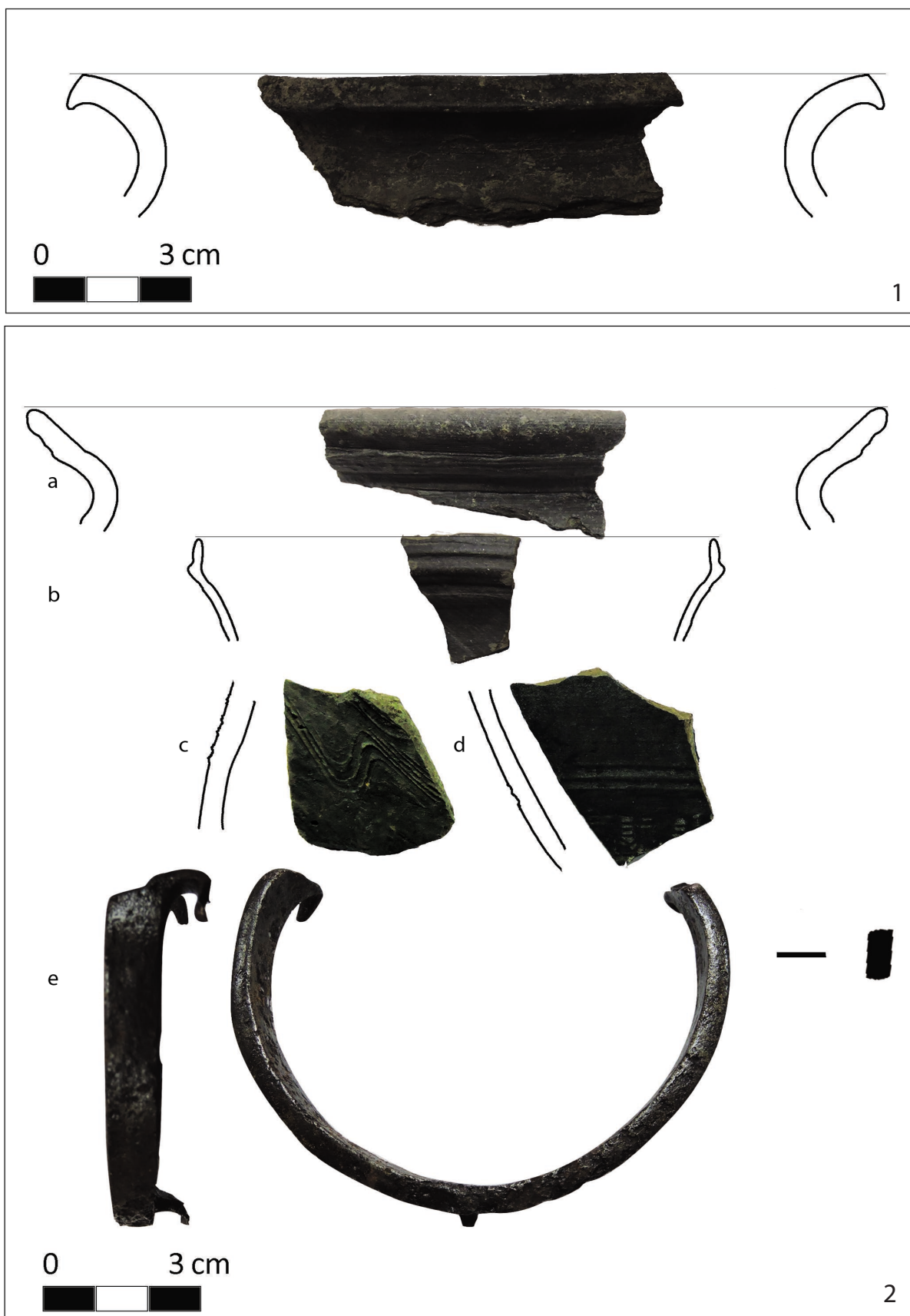

Plate XIII. 1: SNR 297/250; 2: SNR 217.

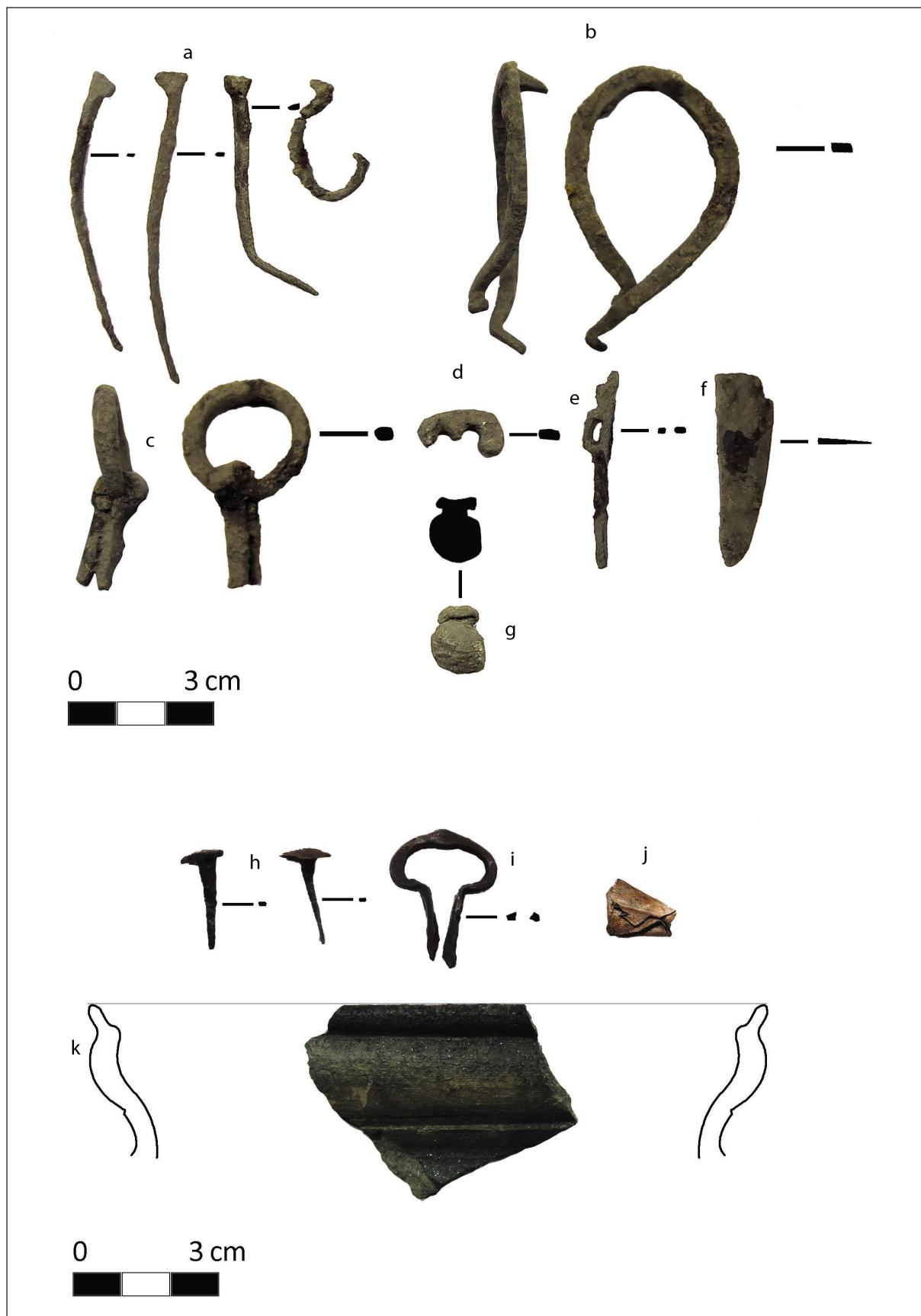

Plate XII. a-g: SNR 244; h-k: SNR 246.

ABBREVIATIONS

<i>AASzeged</i>	Acta Universitatis Szegediensis. Acta Antiqua et Archaeologica
<i>Acta MN</i>	Acta Musei Napocensis
<i>Acta MP</i>	Acta Musei Porolissensis
<i>AJug</i>	Archaeologia Jugoslavica
<i>ArchÉrt</i>	Archaeologiai Értesítő
<i>ArchHist</i>	Archaeologia Historica
<i>AnB (S.N.)</i>	Analele Banatului
<i>Apulum</i>	Apulum. Acta Musei Apulensis
<i>APregl</i>	Arheološki pregled. Arheološko društvo Jugoslavije
<i>ATr</i>	Ars Transsilvaniae
<i>AVFSL</i>	Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde
<i>Balkanica</i>	Annual of the Institute for Balkan Studies in Belgrade
<i>Balcanoslavica</i>	Balcanoslavica. Centar za istraživanje na staroslovenskata kultura
<i>BCȘS</i>	Buletinul Cercurilor Științifice Studentești
<i>BAR (-IS)</i>	British Archaeological Reports (-International Series)
<i>BudRég</i>	Budapest Régiségei
<i>Crisia</i>	Crisia. Muzeul Țării Crișurilor
<i>Dacia (N.S.)</i>	Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, I–XII (1924–1948), Nouvelle série (N. S.): Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne
<i>DolgKoložsvár (Ú.S.)</i>	Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából, (új sorozat, 2006–), Kolozsvár
<i>ErdMúz</i>	Erdélyi Múzeum
<i>EphemNap</i>	Ephemeris Napocensis
<i>GPSKV</i>	Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine
<i>Istros</i>	Istros. Buletinul Muzeului Brăilei
<i>Marisia</i>	Marisia (V–), Studii și Materiale
<i>PBF</i>	Prähistorische Bronzefunde
<i>REByz</i>	Revue des études byzantines
<i>RMV (=RVM)</i>	Rad Muzeja Vojvodine/ Rad Vojvodjanskih Muzeja. Vojvodjanski muzej u Novom Sadu
<i>Sargetia (N.S.)</i>	Sargetia. Acta Musei Devensis
<i>SCIA-AP</i>	Studii și cercetări de istoria artei. Seria Artă plastică
<i>SCIV(A)</i>	Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie 1974–)
<i>Starinar</i>	Starinar. Arheološki Institut Beograd
<i>ZborRadBeograd</i>	Zbornik radova Vizantinološkog instituta Beograd Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines
<i>ZfB</i>	Zeitschrift für Balkanologie
<i>Ziridava</i>	Ziridava. Studii și cercetări
<i>Ziridava–StArch</i>	Ziridava. Studia Archeologica

MARISIA. ARCHAEOLOGIA, HISTORIA, PATRIMONIUM

With a publishing tradition since 1965, in 2019 the annual of the Mureș County Museum initiated a new series entitled: Marisia. Archaeologia, Historia, Patrimonium. The publication provides a panel for new research results in archeology, architecture and material heritage of the history of arts and culture. The studies mainly focus on the inner Transylvanian region that encompasses also Mureș County. Beyond local valuable contributions, the annual aims at a regional and global concern that is relevant for the whole of Transylvania. Among the annual's missions is to provide mutual interpretation of the research results produced by the Romanian and Hungarian scientific workshops. Therefore, the annual articles are mainly in English but based on the field of research and the approached topic studies in German, Romanian or Hungarian are also accepted.

Cu o tradiție din anul 1965, anuarul Muzeului Județean Mureș s-a relansat în 2019 sub titlul Marisia. Archaeologia, Historia, Patrimonium. Această publicație se descrie ca o platformă științifică care cuprinde rezultatele cercetărilor în domenii precum: arheologia, arhitectura și patrimoniul material din zona istoriei artelor și a culturii, studii localizate în regiunea centrală a Transilvaniei, din care face parte județul Mureș. În extenso, anuarul își propune să ofere un spațiu unitar contribuțiilor științifice valoroase, relevante din perspectiva geografică a ceea ce înseamnă întreaga regiune a Transilvaniei. Una dintre misiunile publicației este aceea de a oferi tuturor celor interesați spațiul de schimb pentru cele mai noi rezultate din atelierele științifice românești și maghiare. Articolele anuarului sunt scrise în general în limba engleză, existând totodată articole scrise în germană, română și maghiară, în funcție de specificul domeniului și a temei abordate.

A Maros Megyei Múzeum 1965 óta megjelenő évkönyvének 2019-ben útjára bocsátott új sorozata, a Marisia. Archaeologia, Historia, Patrimonium elsősorban a mai Maros megyét is magába foglaló belső-erdélyi régió régészeti, épített és tárgyi örökségére, nemkülönben az ezekhez kapcsolódó művészettörténeti, művelődéstörténeti kérdésekre vonatkozó újabb kutatások tudományos fóruma. A lokális perspektíván túl igyekszik kitekinteni a regionális és univerzális összefüggésekre, így a tágan értelmezett Erdély területére nézve is közöl kiemelkedő értékkel bíró tanulmányokat. Küldetésének tekinti a hazai román és magyar tudományos műhelyekben született eredmények kölcsönös tolmácsolását. A dolgozatok nyelve főként az angol, de szakterülettől és témától függően német, román vagy magyar nyelven is közöl írásokat.

